YAPIT

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

11/HAZİRAN-TEMMUZ-AĞUSTOS 1985

450 LİRA

DOST

YAPIT
Toplumsal Araştırmalar Dergisi

Sahibi ve Yayımcısı
Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Kooperatifi
adına Türker ALKAN

Sorumlu Yazıişleri Müdürü
Türker ALKAN

Yazı Kurulu ile Haberleşme Adresi
P.K. 658, Kızılay - Ankara

Yönetim Yeri ve Abone İsteme Adresi
Konur Sokak No: 4 Kızılay - Ankara
Posta Çeki 10687-9

Abone Koşulları:
1 yıllık 2.000 TL.-
Yurtdışı $ 20

İlanlar
Arka kapak: 20.000.–, İç sayfalar, tam sayfa: 15.000.–, yarım sayfa: 7.500.–
çeyrek sayfa: 3.500.– TL.

Dizgi - Baskı ve Cilt:
Olgaç Matbaası
18 51 35 – 18 17 63 Ankara

Kapak Düzeni
Ümit ÖĞMEL

Kapak Baskısı

ÜNAL OFFSET 29 82 47/30 61 86

İKİ AYDA BİR ÇIKAR

YAPIT

SAYI 11 HAZİRAN/TEMMUZ/AĞUSTOS 1985

YAZARLAR HAKKINDA

Erhan ACAR : Orta Doğu Teknik Üniversitesi Şehircilik Bölümü eski öğretim görevlisi.

Reşat KASABA : ABD'de, State University of New York (Binghampton)'da, Türkiye İktisat Tarihi alanında doktora öğrencisi. **Toplum ve Bilim**'de, **Tarih de Toplum**'da, **Yapıt**'ta yayımlanmış makaleleri var.

ÇAĞLAR KEYDER : ODTÜ Ekonomi Bölümü eski öğretim üyesi; halen ABD'de, State University of New York (Binghampton)'da Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi, Assoc. Prof. Dr.. Eserleri : **Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye** (1976), **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923 - 1929** (1982) **Toplumsal Tarih Çalışmaları** (makaleler - 1983).

Yıldırım KOÇ : ODTÜ İşletmecilik Bölümü eski araştırma görevlisi. Türkiye ekonomisi ve işçi - işveren ilişkileri konusunda kitap ve makaleleri var.

Nicos MOUZELIS : Sosyolog; İngiltere'de, London School of Economics'de öğretim üyesi. Burada yayınlanan dahil makaleleri, **Modern Greece : Aspects of Underdevelopment** adlı kitapta toplanmıştır.

Oğuz OYAN : Gazi Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi öğretim üyesi. Paris - 1 Panthéon - Sorbonne Üniversitesi'nde 1978 yılında **Le Développement du capitalisme dans l'agriculture de Turquie** başlıklı tezi ile doktor oldu. **Bilim ve Sanat, Yarın, Yapıt**, vb. dergilerde makaleleri yayımlanmıştır.

Cem SOMEL : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Ekonomi Bölümü araştırma görevlisi.

Arslan SONAT : Gazi Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi öğretim görevlisi.

Sunuş

Şimdiye kadar hep iki ayda bir yayınlanan Yapıt'*ın 11. sayısı, bir Haziran - Temmuz - Ağustos sayısı olarak elinize ulaşıyor. Bu değişikliğin iki amacı var : bundan böyle, yıl sonları ya da başlarında, Aralık - Ocak gibi, bir ayağı biten yılda ve diğeri yenisinde bir döneme dergiyi denk getirmeyip, küçük bir kaydırmayla, örneğin 14. sayıyı Ocak - Şubat 1986'da çıkarmak; ayrıca, yükleri çok büyük ölçüde Yazı Kurulu'nun sırtına binen bir «özel bölüm» ve iki «özel sayı»nın hazırlığı için biraz daha zaman kazanmak. «Dünyada Demokrasiye Dönüş» teması etrafındaki «özel bölüm»ü 12. sayımızda; Türkiye'nin 24 - 25 Ocak 1980 kararlarından sonraki yıllarını çeşitli yönlerden inceleyen 8 - 10 ayrı yazıyı ve karşı - yazıyı ise 13. ve 14. sayılarımızda sunacağız.*

Bu planların yanısıra, elinizdeki 11. sayının kendi dolgunluğunun da iki aylık bir gecikmeyi belki bir nebze mazur göstereceğini umuyoruz. Bu dolgunluğu yaratan makaleler, (a) Krizin Etkileri ve Alternatif Arayışları, (b) Türkiye ve Balkanlar'da Köylülük diye adlandırabileceğimiz iki büyük konuya bölünmekte. İlk kesimde Oğuz Oyan, KDV hakkında bizde şimdiye kadar yapılmamış bir değerlendirmeye yönelerek, önce 20. yüzyıl kapitalizminin genel gelişimi ve bir «birikim tarzı»ndan diğerine geçişleri çerçevesinde katma değer vergisinin yükselişini inceliyor. Daha sonra, resmî retoriğin ötesine geçerek, emek gelirlerini düşürmek/düşük tutmak ve dış pazarlarda rekabet gücünü arttırmak gibi —birbirine bağlı— amaçlara yönelen bugünkü «istikrar» programı çerçevesinde Türk KDV'sinin gündeme gelişinin özel anlamı üzerinde duruyor. Oyan gibi Arslan Sonat'ın da belirgin kaygısı, güncel'i teori ile birleştirmek. Sözümona «alternatif» arayışlarının «sistem - içi» mekâna hapsedilmek istendiği ve hattâ önemli ölçüde bu yanılgı yüzünden, «alternatif yoktur» iddiasının güçlü gözükebildiği bir ortamda, Sonat, «... stagflasyon - kökenli bir bunalım, ya kişisel ve sosyal ücretlerin reel olarak düşürülmesi ile, ya da kâr oranları ve rantların azaltılması ile çözülebilecektir» dedikten sonra, ücretlerin baskı altına alınması demek olan Friedman'cılığın/monetarizmin sınıfsal içerik açısından eleştirisini bu temelde derinleştiriyor. Sonat'a göre, bunun karşısında Keynesçilik alternatif olamaz; «halktan yana çözümün de var olduğu, ama zor olduğu» kabul edilerek, kârların ve rantların düşürülmesine olanak veren sosyo - politik parametre değişiklikleri,

planlamacı bir çizgide aranmalıdır. Nihayet Yıldırım Koç, hep aynı 'emek gelirlerinin baskı altına alınması' sürecinin, Türkiye ekonomisinin emek - değer teorisi anlamında üretken ve üretken - olmayan sektörlerinin göreli ağırlıklarında ne gibi değişiklikleri ifade ettiğini irdeliyor. Cem Somel'in «Kitaplar» bölümümüzdeki Yılmaz Akyüz incelemesi ise, bu üç makaleden özellikle Arslan Sonat'ınkini tamamlamakta. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin eski, YÖK - öncesi İktisat Doktorası programının yerinde bugün yeller esmekte; ülkemizin ender yetiştirdiği matematiksel iktisatçı ve makro'culardan Yılmaz Akyüz ise, geçimini dışarıda, yeteneklerini daha iyi gören diyarlarda aramak zorunda bırakılmıştır. Fakat temsil ettiği analiz çizgisinden yürürlükteki politikalara gelen eleştirinin kalitesine bakılırsa, bu «susturma» denemesinin... «içsel tutarlılık» taşıdığına hükmetmek gerekiyor!

Nüfusun en kalabalık kesimini hâlâ köylülüğün oluşturduğu bir ülkede yaşamamıza rağmen, nedense bu «sessiz çoğunluk», krizin de, demokratikleşme mücadelesinin de, tartışmalarda en kolay unutuluveren boyutunu meydana getirir. Nicos Mouzelis ile Çağlar Keyder'in bu sayımızda yer verdiğimiz makaleleri, daha ziyade geçmişte köylülüğü irdelemeye yönelik; bununla beraber, geleceğe dönük araştırmalar için hem bir hatırlatma, hem de önemli bir teorik temel görevini yerine getirebileceklerini sanıyoruz. İki dünya savaşı arasındaki dönemde, neden Bulgaristan kapsamlı ve radikal köylü hareketlerine sahne oldu da, Yunanistan yaşamadı böyle bir olayı? Bu soruya cevap arayan Mouzelis, bizi, azgelişmişler âlemindeki «gecikmiş» uluslaşma ve ulusal devrimler genel kategorisi içinde, kapitalizme görece erken ve fazla açılıp daha güçlü bir burjuva önderliği peydahlayanlar ile, daha zayıf bir burjuvazi ile daha geriden gelenler arasında karşılaştırmalar yapmaya sevkediyor. Tarihsel ilerlemenin çapraşık, zigzaglı, eşitsiz karakterini duyarlılıkla gözler önüne seren Mouzelis, azgelişmişleşme sürecinin Osmanlı - sonrası Balkanlar'daki seyri ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki seyri arasında belirgin paralelliklerin de malzemesini sunmakta. Mouzelis'in Osmanlı İmparatorluğu içindeki yerli - yabancı tüccar ayırımı hakkında söylediklerinin, Reşat Kasaba'nın aynı konudaki kitap eleştirisiyle birlikte okunmasının daha da yararlı olacağına inanıyoruz. Çağlar Keyder'in makalesi ise, 20. yüzyılın ilk üçte birinde köylü hareketlerinin pek görülmediği, üstelik de dış pazara açılma derecesinin geriliği ve küçük köylü kitlesinin farklılaşmamışlığı bakımından belki Yunanistan'ı değil Bulgaristan'ı andıran bir ülkeyi; Türkiye'de ortakçılık ile küçük köylü mülkiyetinin pekişmesi arasındaki salınımı irdeliyor. Üretici güçlerdeki gelişmelerden, derhal ve düzçizgisel olarak bir «ölçek büyümesi» türetmek yerine, teknolojiyi de, nüfus faktörünü de mevcut üretim ve sınıf ilişkileri içine yerleştirerek karmaşık bir tarzda çözümleyen Keyder, Osmanlı coğrafî mekânından devralınan yüksek toprak/emek oranı zemininin üzerine, değişik tarihsel belirlenimleri birer birer yerleştirmektedir. «Dışa açılma»nın acılarını daha çok vurgular gözüken Mouzelis'ten farklı olarak, Keyder, —kuşku-

suz belli, özel bir çerçeve içinde— bu tür ticarîleşmenin küçük köylüye sağladığı yararlara ağırlık verir gibidir. Öte yandan, köylünün ortakçılıktan son tahlilde yalnız toprak sahibi olmakla değil, fakat aynı zamanda belli bir birikim ve teknik donanıma da sahip olmakla kurtulabileceği, Mouzelis'in de, Keyder'in de ana çıkarsamaları arasında yer alıyor.

Peki, azgelişmiş bir kapitalistleşmenin ilerlemesi sonucu köylü tarımdan tamamen kopup kente göçerse, orada neler olur ona? Ve ne kadar, kaç nesil sürer bu «tamamen» kopuş? Onun da cevabını, Latife Tekin'den yola çıkan bir sanat sosyolojisi yazısıyla, ODTÜ eski öğretim üyelerinden Erhan Acar veriyor.

YAZI KURULU

OĞUZ OYAN

Katma Değer Vergisinin Ekonomi Politiği

Katma Değer Vergisi (KDV)'nin Türkiye'nin gündemine girişi, çok ani oldu. Yasalaştıktan iki ay sonra uygulamasına geçilen KDV'nin hazırlıksız yakaladığı kesimler içinde, yalnızca bu vergiyle kanunî yükümlü veya tüketici olarak karşılaşacak olanlar değil; bizzat verginin uygulayıcıları olacak olan vergi idaresinin elemanları ile, eleştiri ve analiz görevini yapmaları gereken akademisyen - uzman grubu da bulunuyordu. Bu yüzden de KDV hakkında yazılıp söylenenler, daha ziyade verginin Türkiye uygulamasına ilişkin teknik yönleri üzerinde yoğunlaştı. Verginin II. Dünya Savaşı sonrasında Fransa'dan başlamak üzere hızla yaygınlaşmasının ve esas olarak 1980'den itibaren yeni bir birikim tarzı içine giren Türkiye ekonomisinin gündemine girişinin nedenleri üzerinde, bütünsel çözümlemeler yapılmadı.

Bu yazının amacı, KDV'nin Batı dünyasında ortaya çıkışını hazırlayan ve hızla yaygınlaşmasını mümkün kılan koşulların genel bir değerlendirmesini yaptıktan sonra (I. ve II. bölümler), Türkiye'de KDV'ye geçişin özgül nedenlerini incelemeye çalışmak (III. bölüm) olarak özetlenebilir. KDV konusunda teknik açıklamalar bu yazının kapsamı dışında tutulacak olmakla birlikte, KDV'nin bazı özellikleri ve sorunları üzerinde de durulacağı için, göndermeler dışında bazı küçük açıklamalar da yapılabilecektir.

I. VERGİLEMEDE YENİ GELİŞMELER VE KDV'Yİ HAZIRLAYAN KOŞULLAR ÜZERİNE

Kamu finansmanında ortaya çıkan dönüşüm ve gelişmeleri, sadece belirli bir tarihsel üretim tarzı ile genel düzeyde ilişkilen-

dirmek yeterli değildir. «Kamu finansmanı» kavramı kapitalist üretim tarzı içinde ortaya çıkan ve münhasıran bu tarz için kullanılması gereken bir kavram olmakla birlikte, üretim tarzının farklı gelişme düzeylerine her zaman denk düşen tek ve durağan bir kamu finansmanı biçimi yoktur ve olamaz. Belirli ortak özellikler taşımakla beraber, kapitalist sistemin belirli gelişme aşama ve evreleriyle genel olarak uyumlu yeni kamu finansmanı biçimlerinin ortaya çıkması, sistemin kendini yeniden üretebilmesi için zorunludur. Hattâ belirli bir gelişme evresi içinde de, temel özellikler korunmakla birlikte, çeşitli bunalım dönemleri sermaye birikimi tarzında —dolayısıyla kamu finansmanı biçiminde— yeni eğilimlerin uç vermesine yol açabilir. Kamu finansmanının en önemli —ama tek değil— unsuru olan vergileme için de benzer yorumlar yapılabilir.

Genellikle yapıldığı gibi 1914'den başlatacağımız XX. yüzyılı nitelendiren en belirleyici özelliğin sermayenin yoğunlaşması, merkezîleşmesi ve uluslararasılaşması olduğu; aynı dönemde kamu finansmanının boyutlarının olağanüstü gelişmesinin sermaye birikimi sürecinden bağımsız olmadığı biliniyor. Nitekim tekelleşme sürecinin hızla boy attığı ileri kapitalist ülkelerde, yüzyıl başında GSMH'nın yüzde 10 - 15'leri dolayında olan zorunlu vergisel ödemelerin bugün yüzde 40, hattâ 50'ler mertebesine çıkması, iki sürecin birbirinin tamamlayıcısı olduğunu ilk bakışta göstermektedir. Kaldı ki, kamu malî sisteminin boyutları, sadece zorunlu vergisel ödemelerle ölçülemeyecek kadar genişlemiştir. II. Dünya Savaşından sonra iyice hızlanan bu nicel ve nitel dönüşümü, kapitalist sistemin gelişme tarzına koşut olarak devletin üstlendiği ve sistemin devamı açısından zorunlu olan yeni *düzenleyici* rol çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Sermaye birikiminin *yeni biçimleri ve sorunları* (kâr oranlarının düşme eğilimi), devletin özellikle kamu finansmanı aracılığıyla ekonomiye daha fazla dolaylı ve dolaysız müdahalede bulunmasını zorunlu kılmaktadır. Esasen, ulusal gelirin çok önemli oranlarına ulaşan muazzam fonları her yıl elinde merkezileştirip bunları seçmeci bir biçimde tekrar ekonomiye akıtan siyasal yönetimin, sermaye birikiminin çeşitli veçheleri üzerinde bilinçli etkilerde bulunmaması düşünülemez. Ancak bu etkiler, sadece kamu finansmanının ulaştığı devâsâ boyutların kaçınılmaz nicel yansımalarından değil, bu finansmanın her iki yönde (hem kamu gelirleri hem de kamu harcamaları yönünde) işleyen özel biçimlerinden ve seçmeci/ayırımcı niteliğinden kaynaklanmaktadır. *Bir yandan,* kamu fonlarının oluşturulmasında sermaye birikimini, özellikle de büyük sınaî tekelci sermayeyi kayıracak ayrıcalıklı vergi - amortisman rejimleri uygulanırken; *öte yandan,* oluşan büyük kamu fonlarının tahsisinde firma düzeyine inecek kadar özelleştirilebilen ayırımcı uygulamalarla tekelci yapıların pekiştirilmesi sağlanabilmektedir.

Özel yatırımların finansmanına, üretken sermayenin kullanım maliyetini vergileme rejimi ile düşürmekten doğrudan kamu iştirakine kadar uzanan çok çeşitli ve karmaşık mekanizmalarla katkıda bulunan kamu kesiminin dolaysız ve dolaylı müdahale biçim-

lerinin (bir anlamda kamu finansmanının) incelenmesi, buradaki konumuzun dışındadır. Yalnız, kamu kesiminin müdahalelerinin, sermaye birikimi sürecinde ortaya çıkan çelişki ve sorunları aşmak veya tahammül edilir sınırlar içinde tutmak için sermaye ihracını teşvik etmeyi de içerdiğini; üstelik giderek dev şirketlerin çekişme alanı haline gelen uluslararası rekabette bir yer kapmak için burada da tekelleşme yönünde önlemlere başvurulduğunu hatırda tutmakta yarar vardır. Elbette bütün bunlar, tekelci sermayenin ekonomik gücünün artmasına koşut olarak politik kararlar üzerindeki ağırlığının da hızla artmasından bağımsız değildir.

Konuyu vergi yükünün artışından, bu yükün dağılımına veya vergileme yapısının değişimine getirirsek, ele aldığımız dönem içinde ortaya çıkan ve yukarda söylenenleri doğrulayan yeni gelişmeleri kabaca şöyle özetleyebiliriz:

— Toplam vergi yükünün (vergi gelirleri/GSMH) artışı, ülkelere göre farklılıklar olmasına rağmen, hem dolaysız hem de dolaylı vergi gelirlerinin sürekli ve hızlı artışına bağlı olmuştur. Yeni bir gelişme olarak, sosyal güvenlik hizmetlerinin büyük ölçüde hizmetten yararlanana ödettirilmesine dayanan bütçe dışı parafiskal ödentilerin zorunlu ödemeler içindeki payı, hızla artmıştır. Bazı ülkelerde bu tür ödemelerin GSMH içindeki payı gelir vergisi yükünün üzerinde bir yer tutarken (Fransa), bazılarında ise sosyal güvenlik hizmetleri gelir vergisinin çok hızlı artışına bağlı olarak bütçe içinden karşılanmaya devam edilmiştir (Danimarka). Ancak bu zıtlığın da gösterdiği gibi, sosyal sigorta ödentileri (veya ücret vergileri) zorunlu vergisel ödemeler içinde sayılmak gerekmektedir. 1974 yılında Ortak Pazar ülkelerinde toplam zorunlu ödemeler içinde sosyal güvenlik vergilerinin ortalama payı, % 27,90 oranıyla gelir vergisinin ortalama oranına (% 27,90) tıpatıp eşit bir düzeyde bulunuyordu. (Aynı yılda aynı ülkelerde, mal ve hizmetler üzerindeki vergilerin toplam içindeki payı % 29,92; kurumlar vergisininki ise % 7,99 idi.)[1] Ayrıca, bir yönüyle kaynakta kesilen dolaysız vergilere benzeyen sosyal parafiskal ödentilerin matrahı genellikle itibarî bir tavan ücret uygulamasıyla sınırlandığı için, gelire göre tersine artışlı (ric'î veya regresif) bir yapı kazanmışlardır.

— Esasen, dolaysız - dolaylı vergi ayırımına vergi adaleti açısından atfedilen önem, uygulamalar gözönüne alındığında giderek anlamını yitirmiştir. Gelire göre artan oranlı uygulanabileceği için vergi ödeme gücünü daha iyi kavrayabileceği, yansıtılamadığı için yükümlünün üzerinden atamayacağı, dolayısıyla gelir dağılımı üzerinde iyileştirici etkilerde bulunacağı varsayılan bir gelir vergisi bile, uygulamada tersine müterakki bir yapıya doğru kaydırılmış ve geliri yeniden dağıtıcı etkileri olumsuz gelişmiştir.[2] Bu sonuç, tasarrufları ve özellikle yatırımları büyük ölçüde vergi dışı bırakan; ücret dışı gelirlerin vergi yükünü, çeşitli istisnalarla ve kay-

(1) Bobe ve Llau (1978), s. 17; C.C.E. (1980), ss. 19 - 20.

(2) Bkz: Herber (1980), ss. 34 - 39; O'Connor (1973), ss. 203 - 211; Bobe ve Llau (1978), ss. 120 - 122.

nakta kesme uygulamasının dışında tutmakla hafifleten; vergiden kaçınma ve vergi kaçakçılığına (birincisi legal, ikincisi illegal!) kapıları şu veya bu derecede açık bırakan bir vergileme anlayışının uzantısındadır.

— Sermaye - girişim gelirlerinin vergilendirilmesinde bir alt bütün olarak sermaye şirketleri lehine topluca ayırım yapmaya olanak veren ayrı bir verginin, kurumlar vergisinin, sistemin tekelci aşamasını simgeleyen XX. yüzyılda hızla yaygınlaştırılması da aynı çerçeve içinde değerlendirilmelidir.[3] Kurumlar vergisine bağlı vergi ayrıcalıklarının, özellikle de amortismanlarla ilgili vergi kurallarının[4], sermayenin kullanım maliyetini, dolayısıyla da iş-

(3) Kurumlar vergisinin görünürdeki ağırlığının arttırılmasının da tekelci yeniden yapılanma ile çelişmediğine örnekler verilebilir. ABD'de kurumlar vergisi oranı 1920 - 1950 arasında % 5'den % 50'ye yükselirken, yatırılmış sermayenin gayri safi getirisi aynı dönemde iki katına çıkmış; böylece sermayenin net getirisinin aşağı yukarı sabit kalması mümkün olmuştur: Chanler (1968), s. 603. Fransa'da, kurumlar vergisi oranının 1957'de % 45,6'dan 1958'de % 50'ye çıkarılması, 1959'da sadece azalan oranlı (azalan bakiyeli) bir amortisman rejiminin getirilmesiyle fazlasıyla telafi edilebilmiştir. Aynı ülkede, 1962 - 1972 arasında sermaye şirketlerine yapılan kamu sübvansiyonlarının tutarı, kurumlar vergisi hasılatının hemen hemen iki katına varmıştır. Bu, kurumlar vergisinin negatif olduğunu gösterir. Bobe ve Llau (1978), s. 38 ve 35.

(4) Konumuz açısından taşıdığı önem dolayısıyla, amortisman üzerinde biraz duralım. Yatırım ve diğer dayanıklı teçhizat mallarının amortismanı, bunların aşınma ve yıpranmasının karşılanması ve yerlerine yenilerinin konması işleminden ötede bir anlam taşır. Bilhassa gelişmiş kapitalist ekonomilerde, özel şirket yatırımlarının büyük bir bölümü otofinansmanla (işletme içinde oluşturulan malî kaynaklarla) karşılanmaktadır; otofinansmanın en büyük kaynağı da, dağıtılmayan kârlardan ziyade, gayri safi yatırımların amortismanı olmaktadır. Fransız Patronları Ulusal Merkezinin —CNPF— malî direktörünün verdiği bir rakama göre, otofinansmanın % 90'ı amortismanlarla karşılanmaktadır. Başka araştırmalara göre de bu oran Fransa için 1967 - 1971'de % 81, diğer ileri kapitalist ülkelerde de % 65'in üzerindedir: Bobe ve Llau (1968), ss. 30 - 32. Gene Fransa'da, 1966'daki toplam yatırımların % 40'dan fazlasının sadece amortismanlarla finanse edildiğini görmekteyiz: Weydert (1968), s. 838. Amortismanın bu etkilerinin ortaya çıkması, amortisman paylarının vergi matrahından düşülmesi yoluyla yatırımcının ödeyeceği kurumlar vergisinin geçici veya sürekli olarak azaltılmasıyla olmaktadır. Bu nedenle, başlangıçta daha yüksek oranlarda amortisman payı ayrılması, özellikle kârlı ve hızlı büyüyen işletmelerde, vergiye tâbi kazancın daha da küçültülmesine ve otofinansman marjının büyümesine yol açacaktır. Bu tür işletmelerin, eşit taksitli normal (doğrusal) amortisman rejimi yerine, vergi bakımından amortisman devresini kısaltan ve hızlandıran, azalan oranlı, hızlandırılmış ve serbest amortisman rejimlerini tercih etmelerinin asıl nedeni budur. Türü ne olursa olsun bütün amortisman işlemlerinin Devlet açısından almaşık bedeli, geçici veya kesin olarak vergi gelirlerinin azalmasıdır. Bununla birlikte, Devlet, kayırıcı amortisman rejimlerini devreye sokarak sektör, bölge ve-

letmelerin malî yapısını ve üretim tekniğini etkilemesi, bu verginin yatırım kararlarını yönlendirecek etkin bir araç olarak kullanılabildiğini de göstermektedir. Esasen, vergi sisteminin iktisadî karar birimlerinin yatırım, tüketim, tasarruf, ihracat veya ithalat yönündeki tercihlerini etkilemenin, kaynakları ve gelirleri yeniden dağıtmanın aktif bir aracı olarak kullanılması da, 1930'lar sonrasının hakim bir özelliği olarak belirmiştir. (Her ne kadar 1950 sonrasında klasiklerin «tarafsız vergileme» tezi teorik tartışmalarda tekrar canlandırılmışsa da...)

— Dolaysız - dolaylı vergi ayırımının içeriğini boşaltan, kurumlar vergisi gibi bir vergiyi sermaye gelirleri aleyhine (ve dolayısıyla ücret gelirleri lehine) sözde «ayırma ilkesi»nin bir aracı olarak gösteren iddiaları çürüten en önemli gelişme de, dolaysız vergilerin de yansıtıldığının kanıtlanması olmuştur.[5] Kurumlar vergisi bunun tipik bir örneğidir. Bu vergi şirketler tarafından bir maliyet faktörü olarak kabul edilerek hiç olmazsa uzun dönemde fiyatlara yansıtılmaktadır. Bunu mümkün kılan bir gelişme de, sermayenin yoğunlaşma derecesinin giderek artması, oligopolcü/tekelci yapıların piyasaya hakim olmasıdır. Bu durumda, yansıtılabilme ölçütüne göre vergileri dolaysız - dolaylı olarak ayırmak büyük ölçüde önemini yitirmekte; veya bu ölçüte göre kurumlar vergisini bir dolaylı vergi olarak kabul eden maliyeci/iktisatçıların sayısı giderek artmaktadır. Bunun ilginç bir örneği de, ABD'de 1970'lerde kurumlar vergisinin bir KDV ile ikame edilmesi tartışmalarında görülmüştür. Yansıtılabilen dolaysız vergilerin kurumlar vergisiyle sınırlı olduğunu da sanmamak gerekir. Sosyal güvenlik vergileri başta olmak üzere, ücretlilerin kaynakta kesilen gelir vergilerinin işletmeler açısından birer maliyet unsuru olarak kabul edilip, kısmen veya tamamen, ürün fiyatları yoluyla ileriye veya faktör fiyatları (ücretler gibi) yoluyla geriye yansıtılması, büyük ölçüde yaygınlaşan bir eğilim olmuştur. Gene de, muamele vergilerinin daha kolay ve daha hızlı yansıtılır olduklarını kabul etmek gerekir.

— Sermaye lehine ve özellikle sermaye şirketleri lehine getirilen vergi ayrıcalıklarının bir nedenini de, iktisadî teşebbüslerin giderek en önemli vergi tahsildarı işlevini kazanmış olmalarına bağlayabiliriz. Kaynakta kesilen ve işletmelerce toplanan vergiler toplam vergi gelirlerinin (sosyal güvenlik vergileri dahil) üçte

ya işletme bazında selektif bir yatırım teşvik politikası uygulayabilme, işletmeleri enflasyona karşı koruyabilme (buna «yeniden değerleme» aracını da ekleyerek) imkânlarını elde eder. Bu bağlamda, seçilen amortisman rejimleri ülkeler arasında ticarî rekabeti de önemli ölçüde etkileyebilecek araçlardır. 1950 sonrasındaki dönemde kapitalist ülkelerin birbirlerini izleyerek müsamahalı amortisman rejimlerini devreye sokmaları, bu çerçevede değerlendirilmelidir. Amortisman rejimi hakkında daha geniş bilgi ve karşılaştırmalar için, bkz: Bulutoğlu (1962), ss. 328 - 353; Vitry (1968); Jeorger (1968).

(5) Ayırma ilkesinin gerçek anlamı konusunda, bkz: Oyan (1984). Kurumlar vergisinin yansıtılması tartışmaları konusunda, bkz: Brochier et al (1981), ss. 346 - 355; Bobe ve Llau (1978), ss. 93 - 98; Pedone (1980).

ikisi ile dörtte üçü arasında bir paya erişmişlerdir. Fransa gibi, ücretlilerin gelir vergisinde beyannameli yükümlü olduğu bir ülkede dahi bu pay 1974'de % 75,8 olabilmiştir.[6] İktisadî teşebbüslerin vergi mültezimi rolünü oynadığı bir vergi sisteminde, yansıma olayının sınırlarının genişlemesi yanında, sermaye lehine getirilen açık/örtük (vergi fonlarının hiç olmazsa kısa vâdelerde faizsiz kullanımı gibi) vergi ayrıcalıklarının bir dayanağını daha görmek mümkündür. Öteki dayanak ise, vergilerin siyasal uygunluk ilkesi» uyarınca salınabileceği veya siyasal yönetimin dayandığı sosyal sınıflar aleyhine vergi zorlaması yapamayacağıdır. Kuşkusuz, sermayenin çeşitli kesimlerinin, hattâ aynı kesimden tüm iktisadî birimlerin vergileme karşısındaki durumları eşit değildir ve bu da ayrı bir çekişme konusudur.

— Dolaylı vergiler alanına gelince, dönemin en kayda değer gelişmesi, I. Dünya Savaşıyla birlikte özel tüketim vergileri yanında genel muamele vergileri sisteminin ortaya çıkması ve hızla yaygınlaşmasıdır. İlkin savaşın finansmanı için malî amaçlarla getirilen bu geniş tabanlı muamele vergileri (Almanya'da 1916'da, Fransa'da 1917'de, İtalya'da 1919'da, Belçika'da 1921'de...) İkinci Savaş sonuna kadar hemen hemen bütün Batılı ülkelere (bu arada Türkiye'de de 1926 sonrasında uygulama çabaları var) kalıcı bir biçimde yerleşmiş ve yeni düzenlemelerle yetkinleştirilmiş ve/veya çeşitlendirilmiştir. Başlangıçta geçerli olan tek vergi türü, üretim ve dağıtımın her kademesinde mal ve hizmetlerin brüt satış fiyatı üzerinden alınan kümülatif muamele vergileri (ciro vergisi) olmuştur. Verginin matrahını oluşturan satış fiyatı daha önceki safhalarda konulan vergi payını da içerdiğinden, üstelik vergi dahil fiyatlar kâr payının hesabına da esas teşkil ettiğinden, «vergi ve kâr piramitleşmesi»ne yol açan kümülatif veya «şelâle tipi» bir vergi türü ortaya çıkmıştır. Bu tür bir verginin ilk etkisi ise, fiyatları yukarı çekmek yanında, işletmeleri dikey tümleşmeye itmek olmuştur; çünkü üretim - dağıtım zinciri ne kadar kısaltılırsa, vergi o kadar az tekrarlanacak ve büyük karteller fiyat avantajı elde edecekler veya kâr marjlarını yükseltebileceklerdi. Verginin bir başka sakıncası ise işlenmiş ürünlerin ihracatını vergiden arındırmanın güçlüğüydü; çünkü sadece son aşama (ihracatçıya satış) vergiden bağışık tutulabiliyordu. Tersine olarak, ithalât avantajlı kılınıyordu; çünkü sadece ithal aşaması vergilendirilebiliyordu. Nihayet, verginin uygulama alanının genişliği yükümlü sayısını o zamana kadar görülmemiş derecede arttırmış, özellikle ticaret kesiminin tepkisini çekmiştir.

Fransa'da 1924'te iktidara gelen sol koalisyon, ciro vergisini kaldıramamakla birlikte, bunun olumsuz etkilerini azaltacak tek safhalı özel vergiler uygulamasına geçmiştir. 1936 seçimlerini kazanan Halk Cephesi hükûmeti ise, 1925 sonrasında oluşan karmaşık vergi rejimini basitleştirmek ve yükümlü sayısını azaltmak

(6) Bu pay aynı tarihte ABD'de % 73,6; İngiltere'de % 75,5; Hollanda'da % 67,5 idi: Bobe ve Llau (1978), s. 19. Türkiye için de aynı eğilim geçerlidir.

amacıyla, ciro vergisini kaldırarak yerine istihsal vergisini getirmiştir.[7]

Ciro vergisinin öncüsü Almanya ise, büyük Alman tekellerinin daha da palazlanmasına yol açan bu vergiye kıskançça sahip çıkmıştır. Bu vergiye ilişkin reform önerileri, Nazi Almanyası döneminde, 1934'den itibaren tamamen tartışma dışı bırakılmıştır. Hattâ dev Alman kartellerinin desteğindeki Naziler, 1940 yılında işgal ettikleri Hollanda'da, 1933'den beri uygulanan tek aşamalı imalât vergisi yerine kendi ciro vergilerini ikame edebilmişlerdir.[8]

II. Dünya Savaşı sonrasında, Fransa'dan başlamak üzere yeni bir çok aşamalı genel muamele vergisine: KDV'ye geçiş, dolaylı vergiler alanında varılan son aşama olmuştur. Yeni vergi, sermaye birikimi ve sermayenin uluslararasılaşması açısından eski tip muamele vergilerinin taşıdığı sorunları aşmaya, vergi yükünü farklı biçimde yeniden dağıtmaya aday olmuş ve uluslararası rekabet koşullarının da zorlamasıyla gitgide etki alanını genişletmiştir.[9]

II. KATMA DEĞER VERGİSİNİN FAZİLETLERİ

KDV'yi ilk uygulayan ülke olan Fransa'da, bu yeni vergiye geçişte iki öncelikli amaca varmak hedeflenmişti: yatırımları hızlandırmak ve ihracatı arttırmak. Savaş sonrası dönemde hızlı bir ekonomik büyüme oranını tutturmaya ve kızışan uluslararası rekabette Fransa'nın payını arttırmaya yönelik önlemler içinde önemli bir yeri olan bu vergi aracının, KDV'nin babası sayılan M. Lauré'nin kafasından hazırlop bir biçimde çıktığını düşünmemek gerekir. KDV, sabırlı araştırmalar kadar geçmiş deneyimlerin de ürünüdür. Özellikle de, Fransa'da uygulandığı biçimiyle, «paylara bölünmüş» bir istihsal vergisinin doğrudan uzantısındadır. Bu nedenle, Fransız istihsal vergisine kısaca değinmek yararlı olacaktır.

1937 sonrasında uygulanmasına geçilen istihsal vergisi, ciro vergisinin dış ticarete ve dikey tümleşmeye ilişkin sakıncalarını büyük ölçüde ortadan kaldırıyor, yükümlü sayısını yarı yarıya azaltıyordu. Son üretim aşamasından alınması gereken bu verginin temel sorunu ise, nihaî üreticinin belirlenmesi oluyordu. Mükerrerliğe yol açmamak için, verginin önceki üretim aşamalarından (ham madde ve yarı-mamûl aşamalarının çeşitli kademelerinden) alınmaması; sadece ürünün nihaî şeklini aldığı varsayılan üretim aşamasından alınması gerekiyordu. Oysa bazı ürünlerin hem nihaî mal hem de ara malı özelliği olabilmektedir (petrol gi-

(7) Bu dönemler Fransa'sı için, bkz: Philippe (1973), ss. 21-28; Campet (1957), ss. 179-184; Laufenburger (1957), ss. 354 vd.; Duverger (1971), ss. 579-583.

(8) Almanya benzer bir operasyonu 1938'de Avusturya'da da sahneye koymuştur. İşgal güçlerinin bu gayretkeş vergi «reformları», her iki ülkenin de Almanya ile ekonomik entegrasyonunu sağlamaya yönelikti. Bkz: Campet (1957), ss. 105-108; Turhan (1977), ss. 176-181.

(9) Genel satış vergilerine yöneliş konusunda, bkz: Bondonio (1980).

bi). Fransa'da buna getirilen ilk çözüm, bu tür malların nihaî üreticiye kadar vergisiz gelmesini sağlayan «vergi erteleme» tekniği olmuştur. Buna karşılık, bu tür malların imalâtçılar tarafından dönüştürülmeden ve vergisiz fiyatıyla tüketiciye sunulmasını önlemek için de, bunların, kendilerine mal satanlara maliyece tasdikli belgeler vermeleri zorunlu tutuluyordu.

1948'de bu aşırı bürokratik, hantal ve sızmalara yol açan teknik yerine, bir nevi kısmî KDV uygulaması olan «paylara bölünmüş ödemeler» sistemine geçiliyordu. Buna göre, daha önce son üreticiden istenen vergiyi bütün üreticiler kendi paylarına düşen kadarıyla ödüyorlardı: her üretici, alımları üzerindeki vergiyi satışları üzerinden tahsil ettikleri vergiden indirerek, aradaki farkı maliyeye yatırıyordu. Elbette verginin fiilî yükümlüsü sonuçta nihaî tüketici oluyordu. Bu usul, ayrıca, sadece nihaî ürüne fizikî olarak katışan ham madde ve ara mallar için indirim hakkı getirdiğinden, KDV'nin bugünkü içeriğiyle karşılaştırılabilir değildir. Fransa'da 1948 - 1954 arasında uygulanan, üretimde kısmî KDV rejiminin, çok daha önce (1927 - 1931) Türkiye'de uygulama alanı bulmuş olması ise, önemsenmeyecek bir olay değildir.[10] Buna karşılık, bizdeki uygulamanın çok daha sınırlı olduğunu ve gerçek bir KDV sentezine götürmediği belirtmek gerekir.

1. Sermaye Birikimine Teşvik Aracı Olarak KDV

İstihsal vergisine yöneltilen en önemli eleştiri, bu verginin yatırımları çifte vergilendirmeye yol açmasıdır (aynı şey, kümülatif muamele vergileri için de geçerlidir). *İlk vergileme*, yatırım malının satın alınışı sırasında olmaktadır. Yatırım malları üzerindeki vergi için indirim hakkı tanınmadığından, üretilip satılan ürünlerin fiyatı içine bu verginin amortismanı da katılmakta, böylece *ikinci bir vergileme* ortaya çıkmaktadır.

KDV, satın alınan yatırım malları (ve tüm diğer mal ve hizmet alımları) üzerindeki verginin *derhal* ve *tamamen* indirilmesine izin verdiğinden (bu durumda yatırımları tamamen dışarda bırakan *tüketim tipi bir KDV* söz konusudur); veya, hiç olmazsa, amortisman süresi içine yayılan dereceli bir indirime imkân tanıdığından (bu durumda *gelir tipi bir KDV* geçerlidir); «çifte vergilendirme» denilen olayı ortadan kaldırmaktadır.[11] Bu arada, Fransa'da ve 1967'den sonraki yıllarda KDV'yi benimseyen AET ülkelerinde veya diğer birçok ülkede esas alınan KDV modelinin «tüketim tipi» olduğunun ve bunun yatırımlara fazladan bir teşvik niteliği taşıdığının altını çizmek gerekir. Gerçi yatırım mallarını üzerindeki muamele vergisinin (burada KDV) bir kerede tamamen indirilmesinin, yatırım mallarının maloluş fiyatının vergi kadar azaltılması gibi bir avantajı vardır; ancak, yatırım malı artık sadece vergi dışı değeri üzerinden malî amortismana tâbi tutula-

(10) Turhan (1977), ss. 183 - 184.

(11) Bu konularda daha fazla bilgi için, bkz: Oyan (1985 b); Önder (1984). Burada şu kadarını belirtelim ki, «çifte vergilendirme» denilen olaya son vermek için gelir tipi bir KDV yeterli şartları taşımaktadır.

bileceği için, gelir veya kurumlar vergisinden indirilebilecek tutarı azalmıştır. Bu durumda, yatırımları vergi dışı bırakan bir KDV'nin avantajı, örneğin kurumlar vergisi oranı kadar (bizde % 40) azalmıştır. Elbette bu durum ancak kârlı olan, dolayısıyla amortisman indirimleriyle vergi matrahını (kurumlar vergisinde, vergi öncesi safi kârı) küçültme olanağı olan işletmeler için geçerlidir. Oysa, işletme kârda da zararda da olsa, KDV'nin derhal indirilmesinin yol açtığı malî avantaj korunmaktadır.[12]

Şelâle tipi bir vergi veya paylara bölünürek ödenen bir istihsal vergisi yerine geçen bir KDV'nin, *özellikle de* «tüketim tipi» bir KDV'nin, yatırımcı işletmeler lehine bir *teşvik* yarattığı açıktır. Nitekim, KDV uygulamasında, aynı malı eşit fiyatla satan iki işletmeden yatırım yapanın Hazine'ye ödeyeceği vergi, yatırım yapmayana kıyasla çok daha az olacaktır (veya, yatırımın büyüklüğüne göre, birkaç dönem hiç vergi borcu doğmayabilecektir). Bu durumdaki işletme için (ki bunlar, daha fazla yatırım malı kullanan ve değiştiren büyük işletmelerdir genellikle) ortaya çıkan ilk sonuç, KDV'nin bir malî kaynak yaratmış olmasıdır. Bu malî kaynak, işletmenin gayri safi marjını yükseltmesine ve/veya fiyatlarını düşürerek rekabet avantajı elde etmesine olanak verebilecektir.[13]

Buna bir örnek verelim[14]: Aynı malı aynı fiyatlarla alıp satan iki ticarî işletme düşünelim. Malın alış fiyatı, vergi dahil 120 (% 20 KDV hesabıyla 20 birim vergi içermekte), satış fiyatı ise 240 (40 birim brüt KDV içerir) olsun.

Bunlardan birincisi yatırım yapmamakta ve Hazine'ye 20 birim KDV (40 - 20) borçlanmaktadır. Toplam yükü 140'tır (alış fiyatı olan 120 artı Hazine'ye ödeyeceği 20). Gayri safi marjı (veya, kârı da içeren gayri safi katma değer marjı) bu durumda 100'dür (240 - 140 = 100).

İkincisi, 120 birime bir yatırım malı (20 birimi KDV) satın almaktadır. On yılda amorti edilebilen bu yatırım malının, doğrusal amortisman usulü uyarınca yıllık amortisman yükü, vergi hariç fiyat üzerinden (çünkü KDV bütünüyle düşülebilmektedir) 10 birimdir. Bu işletmenin toplam yükü 130 olacaktır (120 birim alış fiyatı artı 10 birim amortisman payı); çünkü satışı üzerinden tahsil ettiği 40 birim gayri safi KDV, indirimleri dolayısıyla bütünüyle silinmektedir (mal alımında ödediği 20 birim, artı yatırım malı için ödediği 20 birim, yani toplam 40 birim indirim hakkı doğmaktadır). Bunun gayri safi marjı 110 olacaktır (240 - 130 = 110).

Daha büyük yatırımlar yapıldığında (özellikle sınaî işletmelerde) ve indirim hakkı izleyen vergi dönemlerinde de devam ettiğinde (ki bu hak istisnasız bütün ülkelerde —Türkiye dahil— vardır); veya, daha iyisi, işletmenin vergi alacağı Hazine'ce geri

(12) Dischamps (1981), s. 318. KDV'nin, öteki muamele vergilerinden farklı olarak, stoklar üzerindeki vergi yükünü de ortadan kaldırdığını ayrıca belirtelim. Bu, önemli bir malî avantajdır.

(13) Weydert (1968), s. 833.

(14) Philippe (1973), ss. 304 - 305.

ödendiğinde (bütün AET ülkelerinde ve 1972'den sonra Fransa'-da bu imkân tanınmıştır; bütün ülkelerde de ihracat için geri ödeme vardır), burada açıklanan olayın malî etkileri daha da güçlenmiş olacaktır.

Yatırımlar üzerindeki KDV'nin hemen ve bütünüyle indirilebilmesinin, alış fiyatı içindeki vergiye denk düşen bir miktar kadar *ilâve bir amortismana* yol açtığı görülmektedir. Yatırım malları için azalan oranlı amortisman usulüne izin verildiğinde ve özellikle *amortismanların çarpan etkisi*[15] sözkonusu olduğunda, tüketim tipi KDV'ye özgü bu etkiler daha da büyüyecektir.

Demek ki, tıpkı otofinansmanı destekleyen amortisman usullerinde (azalan veya serbest oranlı) olduğu gibi, KDV'nin tümden indirilmesinin sermaye birikimine (üretken yatırımlara) doğrudan bir etkisi vardır.[16] İşletmelerin yatırım teçhizatlarını arttırabilme yeteneği ise onların malî imkânlarına sıkı bir şekilde bağlıdır ve bu yüzden işletmeden işletmeye çok değişkendir. Her halükârda, amortismanların çoğaltan etkisinin —ki KDV'nin hemen indirilmesi bu etkiyi arttırır demiştik— zaten belirli bir ekonomik/malî güce erişmiş iktisadî birimlere daha fazla avantaj sağlayacağı açıktır.

Öte yandan, KDV'nin (tüketim tipi) işletmelerin gayri safi marjlarının artışına yol açan malî etkisi, aynı zamanda yatırım mallarının göreli fiyatlarında bir maliyet azalışına götürdüğü için, sermaye faktörünü emek faktörüne kıyasla avantajlı kılmakta ve işletmeleri faktör bileşimlerini değiştirmeye yöneltebilmektedir.[17]

Buraya kadar söylenenler, KDV'nin tekelleşme yönündeki eğilimleri güçlendirici etkilerini dikkate almak gerektiğini ve bu

(15) Amortismanla sağlanan otofinansman imkânları, hemen yatırıldıkları takdirde bir yatırım kaynağına dönüşmektedir. Oysa yeni yatırımların da amortismanı söz konusudur. Böylece amortismanların çoğaltan (çarpan) etkisi ortaya çıkmaktadır.

(16) Fransa'da 1966-68'de KDV'nin uygulanma alanını genişleten reformun, 19 milyar frank tutarındaki yatırımı indirimden yararlanır duruma getireceği ve bunun ilgili sektörlere 3 milyarlık bir yük azalışı getireceği hesaplanmıştı: Philippe (1973), s. 305. İşletmelerin gayri safi sermaye teşkilinde ortaya çıkan malî yük azalışının ise % 7 dolayında olduğu tahmin edilmektedir: Bobe ve Llau (1978), s. 222.

(17) Stokların göreli maliyetinin KDV'den sonra azalması da bu etkiyi güçlendirir. Gene Fransa'da yapılan bir araştırmada, KDV'den sonra sermayenin emeğe göre göreli fiyatının % 15 oranında azaldığı ve bunun üretken yatırım talebinde bir hızlanışa yol açtığı sonucuna varılmıştır. Üretken sermayenin kullanım maliyetini etkileyen faktörler üzerine bir çalışma yapan Malinvaud'ya göre ise (bu çalışmalar konusunda bkz: Bobe ve Llau (1978), ss. 221-226), 1954'de KDV'ye geçiş, 1953 öncesi istihsal vergisine kıyasla üretken sermayenin elde ediliş fiyatlarında % 13,5 oranında bir azalışa yol açmış; 1968'de KDV alanının genişletilmesi ise % 4'-lük ek bir azalış doğurmuştur. Bu azalış, yatırım indirimi ve kayırıcı amortisman usulleriyle yol açılan aynı yöndeki etkilerin toplamından büyük olmuştur.

vergiye yatıştırılan «iktisadî karar birimlerinin davranışlarını etkilememe», yani «tarafsızlık» sıfatının, ekonomik gerçeklerle bağdaşmadığını yeterince vurgulamaktadır kanısındayız.[18] Bununla birlikte, KDV'nin yatırımları ve sanayileşmeyi teşvik edici (bunun uzantısında da emeği sermayeyle ikame edici)[19] bir vergi politikası aracı olması, ekonomik gelişme programlarının verginin bu özelliklerine kayıtsız kalamayacağını da göstermektedir. Ancak, malî teşvik araçlarına oldukça hassas olan gelişmiş kapitalist ekonomilerde ortaya çıkan ekonomik etkilerin, düşük otofinansmanlarla çalışan ve büyük sübvansiyonlara rağmen bugün yatırımları gerileyen bir Türkiye ekonomisinde benzer sonuçlara yol açacağını sanmak gibi olmadık iyimserliklere de kapılmamak gerekir.

2. Uluslararası Rekabetin Aracı Olarak KDV

Kaynakta kesilen dolaysız ve dolaylı vergiler ile kurumlar vergisi, bunların yansıma özellikleri —kısmî veya tam— ne olursa olsun, üretim maliyetlerini ve dolayısıyla ürün fiyatlarını etkilerler. Oysa uluslararası ticaret anlaşmaları, bu arada GATT ilkeleri, sadece dolaylı vergilerin ülkeler arası ticarette düzeltme konusu olabileceğini, çünkü sadece bu tür vergilerin nihaî tüketiciye yansıtılmak amacıyla konulduğunu kabul ederler. Buna göre, mal (veya hizmet) üretildiği ülkeden çıkışta tüketim vergilerinden arındırılırken, tüketildiği varış ülkesinde vergilendirilmektedir. Şelâle tipi muamele vergilerinde, malın içerdiği vergi miktarı tam bilinemediği için, bu uygulama götürü olarak yapılmakta veya sübvansiyon payı da içeren keyfî indirimler —ve karşı önlemler— söz konusu olmaktaydı (Türkiye, istihsal vergisi için keyfî iadeler yaptığı için, 1971'den sonra birçok misillemeye hedef olmuştur). KDV, otomatik indirim mekânizmasıyla bu sakıncaların aşılmasını sağlamış ve birçok ülkenin KDV sistemini benimsemesinin önemli bir nedeni olmuştur.

Ancak, KDV'nin 1960 sonlarından itibaren yaygınlaşması ve bir AET vergisi olması, o zamana kadar uykuda olan bir başka sorunu gündeme getirmiştir: Tüketim vergileri için *varış ülkesi prensibi* geçerliyken, fiyatlara yansıyabilen birçok dolaysız vergide *menşe ülke prensibi*nin (yani bu tür vergiler için ihracatta hiçbir indirimin kabul edilmemesinin) geçerli olması. Bu durumda, vergi yapısı içinde indirilebilir tüketim vergileri (özellikle tamamen ve kolaylıkla indirilebilen KDV) ağırlıklı olan bir ülkenin, dolaysız vergilere daha fazla yer veren bir ülke karşısında reka-

(18) KDV'nin «taraflılığı» konusunda, ayrıca bkz: Oyan (1985 a); (1985 b).
(19) Sermaye-emek ikamesi meselesi, sadece KDV ile ilişkili değildir elbette. Konuyu vergileme alanıyla sınırlasak dahi, emek faktörünün maliyetini yükselten bordro vergilerinin artışını; keza, tam tersine, sermayenin maliyetini düşüren diğer vergi teşviklerindeki gelişmeyi dikkate almadan, «makas»ın emek istihdamı aleyhine açılışını kavrayamayız.

bet avantajı elde etmesi daha fazla göze batar olmuştur.[20] Buna ilk ve en önemli tepki, ABD'den gelmiştir.

ABD'nin karşı çıkışında (bu itirazlar, 1968 - 1970 arasında GATT düzeyinde tartışılmıştır) ilginç olan, dolaysız vergilerin de fiyatlara yansıtıldığının, buna rağmen indirim hakkından yararlanmamasının eşitliksizlik olduğunun öne sürülmesidir. Tezlerini güçlendirmek için ortaya sürdükleri örnek olay da anlamsız değildi: Fransa, 1968'de «Ücretler Vergisi»ni kaldırarak onun yerine KDV oranlarını arttırmış ve uygulama alanını genişletmişti; yani, ihracatta indirilemeyen bir vergi indirilebilir hale getirilmişti.[21]

Dolaysız vergiler ile dolaylı vergiler arasındaki sınırın, yansıma ölçütü açısından, ne kadar gevşek olduğunu gösteren bir başka olay da, GATT'a ve AET'ye dolaysız vergilerin de telafi mekanizmasından yararlandırılmasını kabul ettiremeyen ABD yönetiminin 1970'lerde ciddi olarak kurumlar vergisini bir KDV ile ikame etmeyi düşünmüş olmasıdır. Gerçi bu yola gidilmemiştir ama, ihracatçı şirketlere dolaysız vergilerde önemli indirimler sağlayan yeni bir yasal düzenleme getirilmiştir (Domestic Investment Sales Corporations).[22] Başka bir önlem de, *Nixon Round* denilen kararlarla, Amerikan dolarının 1971'den itibaren devalüasyonu olmuştur.

Yeri gelmişken belirtilmesi gereken bir nokta, dolaysız vergiler yerine KDV gibi bir verginin geçmesinin kısmî bir devalüasyon işlemi gibi değerlendirilebileceğidir. Ağırlığı azaltılan dolaysız vergiler karşılığında oranı arttırılan (sınırları da ayrıca genişletilebilen) bir KDV, ihraç fiyatlarını geriye çekecek, buna karşılık daha yüksek oranlı bir KDV'ye tâbi tutulan ithalat pahalılandığı için azalabilecektir. Ancak bu mantığı çok zorlamamak gerekir. Bu tür bir ülkede mallar üzerindeki vergi yükünün aşırı artması iç tüketimin kısılmasına; bu da, oligopolcü bir yapıda, vergi hariç iç fiyatların yükselmesine neden olabilir. Esasen KDV artışından daha büyük oranlarda fiyat artışlarına yol açılması istisnaî bir olay olmadığı gibi, diğer vergilerin yükünde yapılan indirimin fiyatları aşağıya çekmemesi adetâ genel kuraldır (Türkiye dışındaki ülkelerde de benzer olaylar yaşanmıştır; bu konunun ayrıntısına burada girmiyoruz). Sonuç olarak, iç fiyatları yükselen ülke, uluslararası rekabette yer alabilmek için parasının değe-

(20) Fransa'nın 1950'lerde hem KDV sistemine geçmesi, hem de azalan oranlı amortisman rejimine kayması, 1950'deki devalüasyonu da eklersek, bu ülkenin bu dönemdeki bilinçli dışı açılma politikasıyla uyumludur. Diğer Batı ülkeleri de, benzer kaygılardan hareket ederek vergi rejiminde Fransa'yı izlemişlerdir.

(21) Bunun anlamı, Egret'ye göre (1978, s. 108), «mini bir devalüasyon»du.

(22) Bu düzenlemeden sonra birçok sanayi şirketi kendi ihracat şirketini kurarak kârlarının bir bölümünü bunlara aktarmış ve dolaysız vergilere tanınan indirimden yararlanmışlardır. Bu uygulamaların GATT kurallarına aykırılığını gündeme getirmek bu defa AET'ye düşmüştür: Philippe (1973), ss. 311 - 312.

rini düşürmek zorunda kalacaktır. Demek ki, iki ayrı ülkede, farklı vergi yapılarının fiyat seviyeleri üzerinde çok farklı etkileri oluyorsa, sorunun uzun dönemde yansıyacağı yer, kambiyo fiyatları olacaktır.[23]

Bununla birlikte, KDV'nin vergi sistemi içindeki göreli öneminin, GATT kuralları veri iken, uluslararası rekabette belirli bir avantaj sağlayabileceğini; veya, en azından, dezavantajlı bir durumun etkilerini azaltabileceğini söyleyebiliriz. Ayrıca, yatırımların maliyetini azaltıcı etkileri bakımından KDV, dolaylı olarak, yerli firmaların dış rekabet gücünü arttırabilir. Ancak bunun için, teşviklere duyarlı dinamik bir ekonomik yapı ve uygun bir konjonktür, gerekli önkoşuldur. KDV'nin dışa açılma politikasıyla kurulabilecek bir başka ilişkisi de, uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki muhtemel etkileridir: Verginin sermaye maliyetini düşürücü, kârlılığı arttırıcı etkileriyle yabancı sermayeyi ülkeye çekebileceği gibi, dışarıya sermaye çıkışını frenleyebileceği üzerinde de gittikçe daha fazla durulmaktadır. Ulusal işletmelerin uluslararası rekabet gücünün arttırılmasının ve yabancı sermaye için çekim odağı olmanın salt KDV ile başlayıp bitmediğini; hattâ vergi politikasının öteki araçlarını dikkate almanın da, bize bu alanda yapılabilecek teşvikler konusunda bütünsel bir görüş vermediğini hatırda tutmakta yarar vardır. Kamu harcamalarının yapısını, kredi ve kur politikalarının ve ihracatçılara, sanayicilere, ulaştırmacılara, yabancı sermayeye devletçe sunulan diğer hizmetlerin niteliğini hesaba katmadan yapılacak değerlendirmeler, çok kısmî ve yetersiz olacaktır.[24]

3. Vergi Adaleti ve Gelir Dağılımı Açısından KDV

KDV ile birlikte, dolaylı ve dolaysız vergilerden hangisinin daha adil olduğu tartışması Batı'da yeniden alevlenmiştir. 1950'lere kadar dolaylı vergileri «tersine artan oranlı» olarak kabul eden yerleşmiş anlayışta, KDV'nin ilk uygulanışı ve yaygınlaşmasından sonra ciddi çatlamalar ortaya çıkmıştır. Başlangıçta ünlü Fransız maliyecilerinin (Lauré, Laufenburger, Duverger gibi) başını çektiği bu eski - yeni akım, Anglo - Sakson dünyasının da katılmasıyla etkisini genişletmiş; bu arada esas olarak gelir vergisine muhalif sağ akımlarca da beslenmiştir. Bugün vergi sistemlerini yukarda ele alınan çeşitli ekonomik etkiler nedeniyle daha fazla KDV tipi dolaylı vergilere kaydırma eğiliminde olan siyasal yönetimler de, bu dönüşümü topluma kabul ettirebilmenin ideolojik çerçevesini, KDV'ye yakıştırılan «adil vergi» nitelemesinde bulmuşlardır. Bu çevrelerin buluştukları ortak payda, muamele veya tüketim vergilerinde, veya asıl olarak KDV'nde, birden fazla oran uygulamasıyla temel ihtiyaç maddelerinin vergi yükünün kaldırılacağı veya hafifletileceği, buna karşılık lüks malların

(23) Bu konuda krş: Lauré (1957), ss. 212 - 214; Guillaume (1968), 289 - 293; Bobe ve Llau (1978), ss. 49 - 52, 97.

(24) Bu konuda bkz: Guillaume (1968).

ağır biçimde vergilendirilebileceği, ayrıca vergi kaçakçılığının asgari düzeye indirileceği, dolayısıyla düşük gelirlilerin vergi yükü azaltılırken yüksek gelirlilerinkinin arttırılacağı tezleri olmuştur. Buna ek olarak, gelir vergisinin sadece *kâğıt üzerinde* artan oranlı bir vergi haline geldiği; uygulamada ise gerek vergiden kaçınmaya geniş imkânlar sağlayan yasal düzenlemelerle, gerekse de vergi kaçakçılığının önlenememesiyle, artan oranlı niteliğini yitirdiği (eğer tersine dönmediyse) ileri sürülebilmektedir.

Gelir vergisi konusunda yapılan bu tür saptamalara bir itirazımız olmamasına rağmen, gene de bu verginin teorik ve potansiyel olarak vergi ödeme gücünü daha iyi kavrayabileceğini, sosyal reformcu bir siyasal iktidarın vazgeçilmez bir müdahale aracı olabileceğini düşünüyoruz. Esasen gelir vergisinin ürkütücülüğü, özellikle azgelişmiş bir ülkede, verginin bu potansiyel gücünden kaynaklanmaktadır.

Dolaylı vergiler için geliştirilen ve bu tür vergilerin yapısal özellikleriyle bağdaşmaz olan «yeni» görüşlere katılmamız ise, mümkün değil. Dolaysız vergiler ile dolaylı vergiler arasındaki farkların inceldiği bir dünyada, anlamsız bir «adil vergi» tartışmasına girmeyi düşünmüyoruz. Ancak, KDV türü vergilerin hem teorik hem de pratik olarak vergi yükü ile gelirin yeniden dağılımı üzerinde eşitleyici etkiler yapamayacağını belirtmek gereklidir.

Tıpkı öteki muamele veya tüketim vergileri gibi, KDV de, gelirin harcanmasına bağlı olarak alınır. Vergi, harcama yapanın gelir büyüklüğü ile ilgilenmez. Oranlarının çoğaltılması ve mal türlerine göre çeşitlendirilmesi durumunda dahi, verginin, tüketicinin (yani fiili vergi yükümlüsünün) harcamalarını artan oranlı bir biçimde vergilendirme etkisi olmaz veya çok anlamsız ölçülerde kalır.[25] Kaldı ki, tüketim harcamaları kural olarak gelirin azalan bir fonksiyonudur. Belli bir gelir düzeyinin altında olanların tasarruf umudu hemen hemen hiç yokken, yüksek gelirliler gelirlerinin tümünü harcamazlar. Bu durumda, gelir düzeyi düştükçe verginin gelire olan oranının büyümesi; gelir düzeyi yükseldikçe, tam tersine, gelire oranla vergi yükünün azalması söz konusu olacaktır. Böylece, zaten adil olmayan vergi yükü dağılımı ile gelir bölüşümü, daha büyük bir eşitsizliğe itilecektir.

Öte yandan, Fransa gibi, % 7'den % 33,3'e kadar giden farklılaştırılmış KDV oranları uygulayan bir ülkede dahi, verginin gelire göre azalan oranlı (ric'î) niteliği açıkça ortaya çıkmaktadır. Bunu göstermenin bir yolu da, KDV'nin gelirin sadece harcanan bölümüne oranlanması durumunda dahi anlamlı bir vergi yükü

(25) Bir muamele vergisinin her yükümlünün ayrı ayrı ödeme gücünü kavrayabilecek şekilde şahsileştirilebilmesi, ancak teorik düzeyde Kaldor'un 1955'de geliştirdiği müterakki bir harcama vergisi için düşünülebilir. Ancak, herkesin harcama büyüklüğü hakkında bilgi sahibi olma önkoşuluna dayanan böyle bir verginin uygulanma olanağı yoktur. Hindistan'daki kısmî ve başarısız bir uygulama denemesi konusunda, bkz: Tixier (1968); harcama vergileri üzerinde yapılan 1960 öncesi tartışmaların içeriği konusunda, Bulutoğlu (1962), ss. 120 - 134'den bir fikir edinilebilir.

farklılaşması yaratamamış olmasıdır. Bu konuda, özellikle Fransa'da yapılmış ve farklı yöntemler kullanan çok sayıdaki ampirik araştırmanın bazı özet sonuçlarını vermekle yetinelim.[26] 1970'de Fransa'da yapılmış bir araştırmaya göre, KDV'nin *tüketim harcamalarına* oranı, bütün sosyal kategoriler için ortalama % 13,6 iken, bu oran tarımsal üreticiler için % 12,1; tarım işçileri için % 13,2; büyük sanayici ve tüccarları da içeren serbest mesleklerde % 13,6; orta ve yüksek yöneticilerde % 14,3; memurlarda % 14,0; işçilerde % 13,6 olarak hesaplanıyordu. Görüldüğü gibi, KDV'nin *harcamalara* göre yük dağılımı, çok farklı gelir düzeylerindeki sosyal kategoriler için dikkate alınır bir farklılaşmaya uğramamaktadır (tarımsal üreticiler için bir ölçüde daha zayıf bir yükün ortaya çıkması ise, öztüketimle ilgilidir). CFDT sendikasının 1972'de gerçekleştirdiği bir araştırma da aynı sonuçları doğrulamaktadır: İşçiler, % 12,64; memurlar, % 13,0; serbest meslekler, % 13,01 ve % 13,58; orta kadrolar, % 13,16; yüksek kadrolar, % 13,02, vb.

1969 yılı için gelir dilimlerine göre KDV yükünü hesaplayan bir çalışmada ise, vergi mükerrerlikleri hesaba katılmadan alınan sonuçlar, yıllık 10000 frangın altında gelir sahibi olan hanelerin *tüketim harcamaları* üzerindeki vergi yükünün % 10,7 iken, 50000 frank üstündeki hanelerde bu yükün % 11,5 olduğunu göstermekteydi. Ancak, vergi yükü oranlarının gelir dilimlerine göre çok dalgalı olması, bu araştırmanın da KDV'nin *harcamalara göre* artan oranlı olduğu sonucuna varılamayacağını vurgulamasına yol açmıştır. Esasen gene gelir dilimlerinden hareket eden Fransız İstatistik Enstitüsünün (INSEE) benzer bir çalışması da, aynı yıl için, benzer sonuçlara ulaşmıştır.[27]

Gelirin harcanmayan bölümleri de dikkate alındığında, yani KDV'nin yükü toplam gelire göre hesaplandığında ise, bu verginin regresif karakteri ve geliri yeniden dağıtıcı etkilerinin olumsuzluğu çok açık olacaktır.[28] Ama zaten KDV böyle bir amaçla

(26) Yapılan araştırmaların sonuçlarını veren şu kaynaklara başvurulabilir: Philippe (1973), ss. 323-333; Bobe ve Llau (1978), ss. 88-93; Egret (1978), ss. 114-118. Bu arada, 1965'de yapılan bir araştırmanın, Fransa'da düşük gelirli ailelerin bütçelerinin % 50'sini sadece gıda maddeleri alımına harcadıklarını, buna karşılık bu oranın yüksek gelirlilerde % 25'e düştüğünü gösterdiğini öncelikle belirtelim.

(27) KDV'nin oran sayısını ve ilk ve son oranlar arasındaki açıklığı iyice büyüterek yapılan teorik çalışmalar da, bu verginin geliri yeniden dağıtıcı etkilerinin olumsuz olacağı sonucuna varmışlardır, aktaran: Bobe ve Llau (1978). Hollanda ve Almanya için yapılan ampirik çalışmalar da benzer sonuçları vurgulamaktadır: Philippe (1973).

(28) Tasarruflar genellikle KDV'ye tâbi olmayan yatırım alanlarına (hisse senetleri gibi) gitmektedir. Konuta harcanmaları durumunda dahi KDV'nin gelire göre regresif özelliği korunmaktadır. Tasarrufları da kapsayan gelirlere oranlandığında, KDV'nin yükünün büyük bir ric'ilik taşıdığını şu oranlar da göstermektedir (Fransa için): serbest meslek erbabı için % 8,1; işçiler için % 11,7. Bkz: Egret (1978), s. 117.

getirilmemiş (bunun aksi söylense de), önceki bölümlerde işlenen *ekonomik* etkileri verginin yaygın bir kabul görmesine yol açmıştır. Ancak, tersine olarak, KDV'nin benimsenmesinin bir nedeninin de, bazı ülkelerde yaygın tüketici kesimlerin satın alma güçlerini kısmak, vergi yükünü yeniden dağıtmak ve gelir bölüşümünü daha da eşitsiz duruma getirmek olabileceğini de dışlamamak gerekir.

Bu konuda söylenecek son bir söz, çok oranlı bir KDV hakkında yanıltıcı ve hayalci bir beklentiden uzak durulması kadar, temel gereksinim mallarının (fizikî ve kültürel) sıfır oranlı bir KDV'ye tâbi tutulmasını talep etmenin de kaçınılmaz bir yurttaşlık görevi olduğu noktasındadır.[29] «Lüks» kabul edilen malların yüksek oranlardan vergilendirilmesi tezi ise, *genellikle* uzak durulması gereken bir tuzaktır. Lüks mal tanımı genellikle çok öznel ve tartışmalıdır; herkesin üzerinde birleşebileceği «lüks mal» sayısı az sayıdadır ve kullanımı sınırlıdır. Bu yüzden uygulamada genellikle malî amaç galebe çalmakta ve yaygın kullanımı olan popüler mallar da en yüksek orandan vergilendirilebilmektedir. (Örneğin bugün Fransa'da araba tek başına lüks sayılamayacağı halde, lüks olanları ile en popüler olanları aynı vergi oranına —% 33,3— tâbi tutulmaktadır.) Bu durumda KDV, halkın bir üst tüketim düzeyine geçerek refahını arttırmasının önünde bir engel biçimine dönüşebilmektedir. Ayrıca, ziynet eşyası ve halı gibi lüks kabul edeceğimiz mallarda, KDV kaçakçılığının çok daha büyük boyutlarda olduğunu dikkate almak gerekir. Üstelik çok oranlı bir KDV'nin, özellikle az gelişmiş ülke koşullarında, yönetimi çok daha zor ve masraflıdır.[30]

4. KDV ve Vergi Kaçakçılığı

KDV'nin vergi kaçakçılığını en aza indirerek vergi karşısında eşitliği sağlayabildiği iddia edilmektedir. KDV'yi kaçırmanın pek çekici olmadığını kanıtlamak için ileri sürülen temel sav, indirim sisteminin alıcı ve satıcıları faturalı çalışmaya zorladığı, çünkü ancak bu takdirde alımları üzerinden ödedikleri KDV'yi satışları üzerinden tahsil ettikleri KDV'den düşebilme imkânına sa-

(29) KDV'nin Batı'da harcamalara göre düz oranlı bir yapı göstermesinin, ancak çok oranlı bir sistem sayesinde elde edildiği da gözönünden uzak tutulmadan değerlendirilmelidir, bu görüş. Ayrıca, sıfır orana tâbi mal ve hizmetlerin hiç KDV yükü taşımayacağı da sanılmamalıdır (bkz: Oyan (1985 b). «Lüks» mallara yükseltilmiş bir KDV oranı uygulamak yerine, standart KDV oranına ek bir vergi uygulanması (tıpkı içki ve sigarada olduğu gibi), sistemin göreli basitliğinin korunmasını sağlarken göz boyamaları da devre dışı bırakacaktır.

(30) Lüks malların tanımının güçlüğü konusunda, bkz: Öncel (1967), ss. 107 - 110; Kızılyallı (1973), ss. 20 - 24. AET ülkelerinde, ilginç bir şekilde, otomobil, elektronik aletler, vb. yüksek orana tâbi tutulurken, ne özel uçaklar ne yatlar bu yükseltilmiş rejime dahil edilmektedir: Derouin (1977), ss. 244 vd.

hip olduklarıdır. Belgeli işlemleri yerleştiren KDV'nin çok önemli bir yan etkisinin de, KDV'nin kanunî mükelleflerinin beyan ettikleri kazançları yükseltmek zorunda kalmaları, yani gelir ve kurumlar vergilerinde de kaçakçılık eğiliminin geriletilmesi olduğu ileri sürülmektedir. Belge düzeninin yerleşmesinin gelir ve kurumlar vergisi matrahlarını yukarıya çekeceği görüşüne kimsenin itirazı olamaz. Ama tam da bu nedenle, KDV'nin belge sistemini yerleştirmesine direnç gösterilir; özellikle gelir ve kurumlar vergisinde kaçakçılık oranları yapısal olarak çok yüksekte.[31]

Buraya kadar söylenenlerden, hemen bazı sonuçlar çıkarılabilir: Eğer bir *kanunî* KDV yükümlüsü (fiilî yükümlü, nihaî tüketicidir), indirim sistemine tamamen uymakla gelir veya kurumlar vergisi yükünün çok fazla artacağını düşünüyorsa, alımlarının bir kısmını faturalı dahi olsa gizleyecek ve buna bağlı olarak satış hasılatını da küçültmeye çalışacaktır. İndirim hakkından kısmen vazgeçmesi karşılığında uğradığı kayıp, hem KDV'siz mal satması, hem de gelir vergisi yükünün artmamasıyla fazlasıyla karşılanmış olacaktır. Bu nedenle de, KDV kaçakçılığının en yaygın biçimi, faturasız - belgesiz satışlar şeklinde görülmektedir. KDV'de kaçakçılık olayının çapı ve niteliği, büyük ölçüde gelir ve kurumlar vergisindeki kaçakçılık oranlarına bağlıdır. KDV, tek başına, gelir vergilerindeki kaçakçılık eğilimlerini asgariye indirecek bir tılsıma sahip değildir. Tam tersine, KDV'nin başarısı da gelir vergilerinin başarılı uygulanıyor olmasına bağlıdır.

KDV kaçırmanın bir başka yolu ve nedeni de, gelir ve kurumlar vergisi yükünü azaltmak yanında, doğrudan doğruya KDV payını gasbetmek şeklinde ortaya çıkar. Bunun pratikte (Türkiye uygulaması bu bakımdan çok öğreticidir) birçok yolu vardır; ama asıl sistemli ve büyük vergi fonlarını hedefleyen şekli, sahte faturalarla yapılanıdır. Bu tür fiktif faturalar üzerinde ayrıca bir de KDV gösterileceği için, bu faturaları elinde bulunduranlar açısından KDV tutarı kadar bir ek kazanç Hazine aleyhine sağlanmış olacaktır. Çünkü faturayı alan bunun üzerindeki KDV tutarını, brüt KDV tahsilatından düşebilecek; veya, ihracatçı ise, faturayla ödemiş gözüktüğü KDV kadar bir vergi iadesinden doğrudan yararlanabilecektir.[32]

Batılı ülkeler bu ikinci tür kaçakçılığa karşı nisbeten daha başarılı bir mücadele verebilmişler; ancak birinci tür kaçakçılığın üstesinden gelememişlerdir.[33] Türkiye'de, ikinci tür kaçakçılık için henüz tüm vergi kaçırma yolları denenmemiştir; birinci

(31) Türkiye'de gelir vergisinde matrah gizleme oranları (yani gizlenen gelir bölü beyan edilen gelir), hesap uzmanlarının incelemelerine göre (Hesap Uz. Kur., 1984, s. 15) 1977'den itibaren % 250'lerde dolaşmaktadır. Bu incelemelerin kısmî sonuçlarını esas alırsak, Türkiye'de gelir vergisinde kaçakçılık oranının % 70'lerin altında olmadığı söylenebilecektir.

(32) Türkiye üzerine ek bilgi için, bkz: Oyan (1985 b) ve (1985 c). Genel olarak: Philippe (1973), ss. 318 - 321; Ek (1976), ss. 36 - 40; Egret (1978), ss. 110 - 113.

(33) Ek (1976), s. 37; Dischamps (1981), s. 320.

tür kaçakçılığın azaltılması ise, KDV'nin sağlayacağı otokontrol mekanizmasına değil, gelir ve kurumlar vergisinin doğrudan denetimine bağlı olacaktır; elbette böyle bir niyet varsa...[34]

III. KDV NEDEN 1980'LER TÜRKİYE'SİNDE GÜNDEME GELDİ?

1. KDV Kanunu Gerekçesine Göre Nedenler[35]

Böyle bir soruya yanıt aramak için ilk başvurulacak yer, KDV Kanunu Gerekçesidir. Kanunun Genel Gerekçesi, KDV'ye atfedilen tüm «üstünlükleri» belirli bir tutarlılık arayışı bile gözetmeden altalta sıralayan bir özellikte olmasına, KDV'yi fetişleştirirken ciddi çelişki ve yanlışlıklara düşmesine rağmen, Türkiye'de bu verginin kabul edilmesinin önemli nedenlerini de vermektedir. «KDV'ye geçilmesini gerekli kılan nedenler», Gerekçede, ekonomik ve malî nedenler başlıkları altında toplanmıştır. *Ekonomik nedenler* arasında sayılan, «ihracatın geliştirilmesi» (b şıkkı), «sanayi üzerindeki vergi yükünün azaltılması» (c), ve bir ölçüde «yatırımların teşvik edilmesi» (a) amaçları, dikkate alınabilir gerekçelerdir. Ancak, «enflasyonist baskının önlenmesi» (d) başlığı altında KDV'nin bir kerelik fiyat artışlarına yol açarak tüketim harcamalarını frenleyeceği iddiası, istihsal vergisi yerine geçen bir KDV'nin eşanlı olarak birçok malda fiyat düşüşü yaratarak «fiyatlar genel seviyesinin kontrolü»nü sağlayacağı (g) iddiasıyla bağdaşmaz. Kaldı ki, KDV'nin ilk uygulamaya konulduğunda bütün ülkelerde, konjonktüre ve alınan ek önlemlere bağlı olarak, şu veya bu derecede fiyat artışlarına yol açtığı; kaldırılan vergilerin fiyatları geriye çekmediği ve vergi dahil maliyetler üzerine kâr hesaplanmasının KDV uygulamasının da bir sorunu olduğu (özellikle perakende ticarette ve «telafi edici usul»de); enflasyonist bir konjonktüre karşı ayrı zaman veya ülkelerde hem KDV oranlarının indirilmesi hem de yükseltilmesi yollarıyla etkide bulunmak istenebildiği; buna karşılık KDV'nin konjonktür amaçlı uygulamasının, hem çok maliyetli, hantal ve yeni sorunlar yaratıcı olması, hem de etkilerinin tartışmalı olması (örneğin oran indirimleri fiyatlara pek yansımamaktadır) yüzünden bugün genellikle terkedilmiş olduğu bilinmektedir.[36] Öte yandan, «bir kerelik» (!) fiyat sıçramaları yoluyla tüketim harcamalarını sınırlama ve fiyatları daha yukarı bir düzeyde sözde denetim altına al-

(34) Böyle bir niyet olup olmadığını tartışan şu çalışmamıza gönderiyoruz: Oyan (1985 e).

(35) Genel gerekçe ve madde gerekçeleri şu kaynakta bulunabilir: Aydemir (1984), ss. 35-86. Gerekçeyi şu çalışmamızda daha ayrıntılı eleştirmiş bulunuyoruz: Oyan (1985 a).

(36) İlginç olan, KDV'nin Fransa'da enflasyonist süreçlerin geçerli olduğu iki ayrı tarihte, hem oran yükseltilmesi hem de indirilmesi biçiminde tamamen zıt uygulamalara konu olmuş olmasıdır. Fransa ve Danimarka uygulamaları için, bkz: CCE (1980), ss. 28 ve 58; Philippe (1973), ss. 314-318.

ma iddiasının, zam politikasının sürekli hale getirildiği ve salt talepten kaynaklanmayan fiyat artışlarının % 50'lerin üzerinde bir hıza ulaştığı bir ülkede ne derece ciddiye alınabileceği kadar, istikrar programının öncelikli hedefleri içinde enflasyonu önleme gibi bir amacın gerçekten olup olmadığı da ayrıca açıklığa kavuşturulmak zorundadır. KDV'nin «tarafsız» vergi olduğunun kabulüne dayanarak ileri sürülen ve işletmeler arası rekabet eşitliğine, dikey tümleşmeyi önlemeye götüreceği söylenen, «kaynakların optimal dağılımında uygunluk sağlanması» (e) ve «ihtisaslaşmanın teşviki» (f) gibi ekonomik amaçlara da, gerek verginin genel yapısı gerekse de uygulanma tekniği açısından (bizzat Gerekçede, müsamahalı indirimlerle bazı iş ve sektörlerdeki yatırımların teşvik edileceği de söylenmişken) önem atfetmek mümkün değildir.

Malî nedenler başlığı altında sayılan «vergi adaletinin sağlanması» (a ve d) politik amaçlıdır; «vergi kaçakçılığına etkisi» (c) ise, Türkiye'de gelir vergisinde vergi kaçırma oranı % 70'in altına düşmezken, çok şüphelidir. Genelde verimli ve esnek bir vergi olan KDV'nin «vergi hasılatına etkisi» (b) ve «vasıtasız vergiler sistemini tamamlayıcı niteliği» (e), vergi gelirlerinin hızla gerilediği ve geriletildiği bir ortamda, sistem içinde yer alan vergilerin göreli ağırlıklarının değiştirilmesi ve kanımızca hiç olmazsa 1983'deki kadar bir toplam vergi yükünün (% 16,8) tutturulmasını amaçladığı için, dikkate alınmalıdır. Ama tek başına KDV'nin buna gücü yeteceği de şüphelidir. Sayılan son nedenin, «diğer ülkelerin vergi sistemleri ile ahenkleştirme sağlanması» (f)'nın, yakın gelecekte Türkiye'nin gündeminde yeri olmayan AET üyeliğine hazırlık gibi farazî bir amaçla ilişkisi bir kenara bırakılırsa, dışa açılma politikasıyla uyumlu olduğunu söylemek gerekir.

1971'den sonra 6 kez tasarılaştırıp yasalaştıramadığımız KDV'-nin, 1984'de Türkiye'nin gündemine girişinin gerçek nedenlerini ayıklamak ve önem derecelerine göre sıralayabilmek için, Gerekçenin dar sınırları dışına çıkarak 24 Ocak sonrasının iktisadî/malî politikalarını anahatlarıyla gözden geçirmek zorunludur.

2. İstikrar Programının Temel Yönelişleri Ve İktisadi / Malî Politikalar İçinde KDV'nin Yeri[37]

24 Ocak 1980 sonrasında (hattâ kısmen 1978 sonrasında) uygulanan iktisadî politikalar demeti, sadece konjonktürel istikrarsızlıkları gidermeye yönelik geçici bir «istikrar programı» çerçevesinde değerlendirilemez. 1970'lerin bitimi öncesindeki «ithal ikameci sanayileşme ve birikim tarzı», yerini, 1980'den itibaren, dünya kapitalist sisteminde Türkiye'ye biçilen rolü kabule hazır bir iktisadî entegrasyon (bütünleşme) modeline bırakmıştır. Bu modelin işleyebilmesi için Türkiye'nin, özellikle dış ekonomik iliş-

(37) İstikrar programına burada çok şematik olarak değinilecektir. Bunun daha hacimli bir varyantı Oyan (1985 e) ve (1985 f)'de bulunabilir. Ayrıca bkz: Türel (1985); Kepenek ve Türel (1983); Berksoy (1985).

kilerinde «neo - liberal» bir siyaset izlemesi; iç üretim maliyetlerini düşürmesi için de ücretliler üzerinde çok daha yoğun ve siyasal baskı ile atbaşı giden bir ekonomik baskı yaratması gerekli olmuştur. Toplam talep içinde ağırlığı artması amaçlanan dış talebe uygun bir üretim yapısını, belirli alanlarda uzmanlaşarak gerçekleştirmek, ekonominin yeniden yapılanmasını da gerektirmektedir; ithalatta korunma oranlarını düşürerek yerli üretimi tedricen dış rekabete açmak, yabancı sermayenin girişini kolaylaştırmak, kamu kesiminin ekonomideki yerini küçültmeye çalışmak, orta ve uzun erimde varılması hedeflenen ve birbirini tamamlayan amaçlar olarak bugünden gündeme girmiştir. İhracatta bir sıçrama yapılması ise, uzun dönemli yapısal bir politika aracı olduğu kadar kısa dönemde gerçekleştirilmesi gereken öncelikli bir hedef olarak da kendisini dayatmış ve tüm güçler bu alana teksif edilmiştir.

Burada altı çizilmesi gereken bir nokta, yapısal politikalar ile konjonktürel politikalar arasında temelde bir zıtlık olmadığıdır. Konjonktürel politikalar, genel yönelişleri belirleyen uzun vadeli yapısal politikalara genelde uyumlu olarak uygulanırlar. Zaman zaman küçük sapmaların ortaya çıkması bu genel kuralı bozmaz. Bu açıdan bakıldığında, 1980 sonrasının «istikrar» programı ile bu program uyarınca yürürlüğe konulan iktisadî/malî politika önlemleri, hem kendi aralarında uyumludurlar; hem de, genelde, kapitalist dünyanın merkezindeki ekonomilerle derinliğine iktisadî bütünleşme siyasal tercihiyle uyuşmaktadırlar.

Döviz gelirlerinin artmasını sağlayacak bir ihracat sıçraması, ekonominin dış borç ödeme kabiliyetini yükseltecek sonuçları da beraberinde getireceği için, dış ekonomik/malî dengenin sağlanmasının temel aracı olarak görülmüştür. Oysa ihracata yönelik önlemlerin kilit noktasını da, büyüme hızı duraklayan bir ekonomide, iç pazarın daraltılması yoluyla ihraç edilebilir ürün fazlası yaratılması oluşturmuştur. Böylece istikrar politikasının iç ekonomik dengeye ilişkin tercihi de açıklığa kavuşmaktadır: Ekonomik ve sınaî büyümenin çapını daraltarak daha alt bir düzeyde dengeye getirmek. İç talebin daraltılması için, hem kamusal hem de özel harcamaların kısılmasına gidilmiş; bunlardan kamu ve özellikle özel yatırım harcamaları önemli ölçüde geriletilmiş; kamu cari harcamaları (bilhassa eğitim ve sağlık gibi alanlarda) ile ücretli kesimin (ve kısmen tarımsal üreticilerin) tüketim harcamaları baskı altına alınmıştır.

Bu sonuçlara, kamu harcamaları politikası yanında, fiyat, kur, faiz, para - kredi ve ücret politikalarıyla varılmıştır. İç talebi kısan ve dışa açılmayı zorlayan bu politikalar, gelir bölüşümünü daha da bozan bir enflasyonist politikayla da desteklenmiştir. İlginç olan, iç talebi daraltarak ihracata yönelme politikasının enflasyonu canlı tutan süreçleri sürekli beslemesine ve bu yüzden başından beri ciddi bir anti - enflasyonist politika uygulanmamasına rağmen, bunun yakın zamanlara kadar pek dikkati çekmemesidir. Bu durum, siyasal iktidarın enflasyona karşı mücadele kisvesi altında gelir bölüşümünü bozucu politikalarını köklü

ve yaygın bir eleştiriye maruz kalmadan uygulamasını kolaylaştırmıştır.

Vergi politikasının dönem boyunca nasıl kullanıldığına geçerken ilk değineceğimiz nokta, bunun, KDV dahil, anti - enflasyonist bir konjonktür politikası aracı olarak fazla bir değer taşımamış olduğudur. Bunun en önemli göstergesi, dönem boyunca, 1981 yılı hariç, vergi gelirleri artışının fiyat artışlarının ve GSMH artışının gerisinde kalmış olmasıdır (dolaylı vergiler bütünü de aynı eğilimi izlemiştir). Vergi gelirlerindeki yıllık değişmelerin sabit fiyatlarla reel anlamda gerilemesi, bütçe ve vergi gelirlerinin GSMH'ya göre esnekliklerinin birimin altına düşmesi, bütçe açıklarının giderek büyümesine ve toplam vergi yükünün 1984'de çok kritik bir düzeye (çeşitli kaynaklara göre %12 - % 14 arasında bir noktaya) geri çekilmesine yol açmıştır.[38] Büçte açıklarının, Türkiye koşullarında, doğrudan enflasyonist etkileri olduğu ise açıktır.

Buna karşılık, olaya vergi yükünün dağılımı açısından baktığımızda, farklı gelişmelerin sözkonusu olduğunu ve bazı alt dönemlerin daha belirgin olduğunu gözlemleyebiliyoruz. Gelir vergisi tarifesinde yapılan yeni düzenlemenin, ücretlilerin yarısından fazlasının ortalama gelir vergisi oranlarını 1981 ve 1982 için yükselttiğini, ayrıca gelir vergisi yükümlülerinin % 99'unun tarifenin ilk basamağında % 40 gibi tek bir orana tâbi tutulduğunu görüyoruz.[39] Gelir ve ödeme gücü farklılıkları, vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınmanın farklı etkileri dikkate alındığında, gelir vergisine son derece regresif bir yapı kazandırılmış oluyordu. Ancak bunun, iç talebi daraltma politikasıyla büyük bir uyum içinde olduğunu kabul etmek gerekir. (İç talebi daraltma politikası, başlangıçta —1981— taleple beslenen enflasyonun hızını kesmeye de hizmet edecekti.) Aynı amaçla getirilen vergi önlemleri arasında, istihsal vergisinin kapsamının genişletilmesi, maktu vergilerin arttırılması, Kurumlar Vergisi oranının % 50'ye çıkarılması ve peşin vergi uygulaması vardır. Ancak peşin vergi uygulaması yürütülemiyerek 1982 sonunda bırakılmış; Kurumlar Vergisinde ise 1982'de tekrar % 40 oranına dönülmüştür. Üstelik, sermaye şirketlerine ve özellikle ihracatçı sermaye şirketlerine 1981'den itibaren çok önemli vergi teşvikleri getirilmiştir.

Vergi politikası 1980 - 1985 dönemi boyunca iki temel işlevi yerine getirmeye ayarlanmıştır diyebiliriz: Geniş tüketici kesimin satınalma gücünü kısarak iç talebi daraltmak; ve iç üretim maliyetlerini düşürerek ihraç mallarına dış piyasalarda rekabet avantajı sağlamak. (Bunlara, sanayi kesimi üzerindeki vergi yükünün —özellikle ticaret kesimine— kaydırılmasını ve hepsinin gerisinde olan büyük tekelci sermayenin sermaye birikiminin desteklenmesini katabiliriz.) İki işlevin de, dışa açılma politikası çerçevesinde ihracata yönelmeyi zorlama ve özendirme doğrultusunda olduğu açıktır. Bunlardan birincisi ağırlıklı olarak 1981 yılında uygulanmış; 1982 yılı ikinci tür politikaların ağırlık kazanmasına doğru

(38) Oyan (1985 e); R.T. (1985), s. 12.
(39) Oyan (1985 e) ve (1984).

bir geçiş yılı olmuştur. 1984 ve 1985 yılları aynı eğilimin daha da pekiştirildiği uygulamalara sahne olmuştur. Gözden uzak tutulmaması gereken, bu ayırımın kesin çizgilerle yapılmadığıdır. 1981 ve 1982'de de, gerek ihracatta vergi iadelerinin giderek daha fazla sübvansiyon payı içererek arttırılması ve yaygınlaştırılması, gerekse ihracatçı sermaye şirketlerinin vergi avantajlarıyla kollanması söz konusu olurken (kredi ve kur politikalarını, vb., ayrıca eklemek gerekir); 1983 sonrasında da emek geliri sahiplerinin dolaysız ve dolaylı vergi yükü toplamları gene yüksek düzeylerde kalmıştır.

İç üretim maliyetlerini düşürmenin önemli bir aracı, reel ücretleri geriletme dışında, gelir vergisi oranlarının 1983'den itibaren üç yıl üstüste 5'er puan geriletilmesi ve gene kaynakta kesilip fiyatlara yansıtılabilen Mali Denge Vergisinin kaldırılması olmuştur. Böylece vergi dahil emek maliyetleri aşağıya çekilmiş, ihraç fiyatlarının düşürülmesi desteklenmiştir (içerde, oligopolcü yapılar böyle bir düşüşe izin vermez).

1.1.1983'den itibaren, sermayenin kullanım maliyetini düşüren, otofinnasmanın en önemli kaynağı olan *yatırımların amortismanı* rejimine sermaye birikimini teşvik eden yeni usullerin getirilmesi ve buna ek olarak *yeniden değerleme* olanağının tanınması (V.U.K. m. 315 ile «azalan bakiyeler usulüyle amortisman» ve geçici madde 11 ile «yeniden değerleme»), daha önce belirtildiği gibi, dış ticarette rekabet üstünlüğü veya eşitliği sağlayacak etkiler de taşıyan bir vergi politikası aracı olarak uygulanmıştır. Üstelik 1983'de bir kerelik bir hak olarak tanınan «yeniden değerleme» imkânı, 1984'de her yıl başvurulabilecek ve bedeli Hazine'nin yüz milyarlarca vergi kaybıyla karşılanacak bir otofinansman aracı olarak sisteme girmiştir.[40]

Burada, ihracatçı şirketlere doğrudan destek amacıyla getirilen vergi teşvik önlemlerinin veya sermaye lehine genel avantajlar sağlayan çeşitli mekanizmaların (vergi afları, vergi tecilleri, vergi kaçakçılığına göz yumma, vb.) üzerinde ayrı ayrı durmayacağız. Vurgulanması gereken, dolaysız vergilerin ağırlığının düşürülmesi eğiliminin hızlandığı bir dönemde (1983 sonrası), dolaylı vergilerin ortaya çıkan boşluğu telâfi edecek bir yapıda olmamalarıdır. «Her şey ihracat için» parolasından yola çıkan bir siyasal yönetim için, bu durum vahim kabul edilmeyebilirdi; ne var ki, bütçe açıklarının büyümesi dışa açılmayı da olumsuzca etkileyen sorunlar yarattığı ve ihracatta vergi iadesi/sübvansiyon sistemi giderek daha fazla dış tepki çektiği için, yeni bir çözüme gerek vardı. KDV, hem gelire göre esneklikleri azalmış ve ihracatta otomatik indirime imkân vermeyen eski dolaylı vergiler yerine geçebilecek, hem de dolaysız vergilerden dolaylı vergilere doğru kayışı sağlayabilecek en uygun araçtı.

Dolaylı vergi ağırlıklı, özellikle KDV ağırlıklı bir vergi yapısının uluslararası rekabette önemli bir avantaj sağlayabileceği

(40) Gelirler eski genel müdürünün bir tahmini için, bkz: Doğan (1983), ss. 18-19.

düşüncesi, 1984'de KDV'ye apar topar geçilmesinin en önemli nedeni olmuştur. Ancak KDV'ye geçiş bu düşüncenin noktalanması anlamına gelmemektedir. Türk KDV sistemi henüz evrimini tamamlamamıştır, hattâ bunun başındadır. Beklenmesi gereken gelişme, bizzat Başbakanın belirttiği gibi[41], gelir vergisinin çok geniş iki dilime ve oldukça düşük iki orana sahip, gelire göre azalan oranlı bir yapıya resmen kavuşturulması ve bu düzenlemeyi telâfi için KDV oranının (veya oranlarının) yükseltilmesidir. Ancak henüz KDV hasılatının ne kadar olacağı tam olarak bilinmediğinden, özellikle de bütçe açıklarının büyümesinde 1984'den sonra vergi gelirlerindeki çok önemli azalışların etkisi belirleyici olduğundan, bu düşüncenin, IMF'nin tepkisi de dikkate alınarak, 1986 sonrasına ertelendiğini görüyoruz. Esasen daha yüksek oranlı bir KDV'ye geçmeden önce % 10 oranlı bugünkü KDV'nin iyice sindirilerek yerleşmesini beklemek, yönetim açısından daha akılcı olacaktı.

AET ülkelerinin geçirdiği deneyimi ve uyguladıkları mevzuatı örnek alarak Türk KDV modelini geliştiren ANAP Hükûmetinin bu yeni vergiden bekledikleri bize göre, önem sırasıyla şöyle belirtilebilir:

a — *Dışa açılma politikasının aracı olma :* Burada da ikili bir amaç söz konusudur. *Birincisi, ihracatın geliştirilmesidir.* Bunun en etkili yolu, *KDV ağırlıklı* bir vergi sisteminin yerleşmesinden sonra ihraç ürünlerinin taşıdıkları vergi yükünün çok azalacak olmasında görülmektedir (kısmî kur ayarlaması etkisi). İhracat bütünüyle KDV yükünden arındırılabildiği için (varış ülkesi ilkesi), vergi iadesinin eski sorunları da ortadan kalkacaktır. Ayrıca, uluslararası taşımacılık da vergiden istisna edildigi için, aynı yönde etkide bulunacaktır.

KDV'den beklenen bir diğer etki de, iç talebi kısarak dış talebe yönelmeyi teşvik etmesidir. Bu beklenti biraz da KDV oranının artmasına bağlı görülmektedir. KDV'nin bu tür bir etkisinin, Türkiye koşullarında anti - enflasyonist değil doğrudan doğruya enflasyonist sonuçlara yol açacağı ise, kanımızca, çok iyi bilinmektedir.

Daha önce belirtildiği gibi, KDV'nin ihracatı teşvik etmesinin dolaylı bir yolu da yatırımlar üzerindeki vergi yükünün bir defada ve bütünüyle indirilmesine cevaz veren tüketim tipi KDV'nin uygulanmasıdır. Ancak Türkiye'deki model esas olarak gelir tipi bir KDV kabul etmiş[42], yalnız Teşvik Belgesine bağlanan yatırımlar için indirim süresini 1 yıl olarak kısaltmıştır (bunun dışındakilerde 5 yıl). Ek bir önlem olarak da, DPT tarafından Teşvik Belgelerinde gösterilen yatırım mallarının ithalinde ödenmesi gereken KDV'nin, bu verginin fiilen indiril-

(41) Cumhuriyet, 3 Nisan 1985.

(42) Kendi getirdiği KDV modeli konusunda yanılgıya düşen, ayrıca basit Keynesgil millî gelir denklemini yanlış kuran KDV Kanununun Genel Gerekçesine göre, Türk KDV modeli tüketim tipidir!

mesinin mümkün olacağı tarihe kadar ertelenebilmesi imkânını getirmiştir. Teşvik Belgelerinin sistem içinde oynadığı rolün giderek arttığı ve dış talebe yönelik bir yapılanmanın bu yolla daha doğrudan denetlenebileceği de ayrıca dikkate alınmalıdır[43]. Kaldı ki, yakın gelecekte, ihracata yönelik sanayilerin tümü için benzer bir imkân getirilmesi sürpriz olmayacaktır.

İkinci amaç, ithalâtın liberalleştirilmesinin (gümrük vergilerini ve ithalde alınan fonları azaltma) doğuracağı sorunların kısmen hafifletilmesidir. Bilindiği gibi, ithal malları üzerine içerde uygulanan KDV oranı eklenerek, malın ithal fiyatına iç vergi maliyetlerinin yansıtılması sağlanmaktadır. Bunun kısmî bir korumaya dönüşmesi için, KDV'nin vergi sistemi içindeki ağırlığının malın ithla edildiği ülkeye kıyasla daha büyük olması gerekir (kısmî devalüasyon etkisi). Bu durumda, bu amacın ancak uzun dönemde gerçekleştirilebileceğini söyleyebiliriz (tüm AET ülkelerinde, KDV hem oran hem de vergi sistemi içindeki payı itibariyle, Türkiye'den daha yukarı düzeylerdedir).

b — *Sanayi üzerindeki vergi yükünün azaltılması* : Ağırlıklı olarak ilk maddeler üzerinden alınan Türk İstihsal Vergisi, vergi mükerrerliğine yol açtığı, stoklar üzerinde geçici vergi yükü bırakarak fazladan bir finansman sorunu yarattığı, fiyat artışlarına yol açtığı, genel olmadığı, ticaret kesimini vergi dışı bırakarak rekabet eşitliğini bozduğu, imalat sanayii kesimini ve bunun bazı alt sektörlerini diğer kesimler yanında dezavantajlı duruma soktuğu için, öteden beri eleştirilmiştir[44]. KDV'ye geçiş, büyük sınaî sermaye açısından taşıdığı diğer avantajlar yanında, bu sorunların büyük kısmına da çözüm getireceği için, büyük sanayiciler tarafından sürekli talep edilmiştir.

Sanayiciler, üzerlerindeki dolaysız vergi yükünün de azaltılmasını istedikleri için, vergi sistemi içinde KDV'nin ağırlığının

(43) Gelir - tüketim tipleri arası bir model benimsenmesinin, ayrıca şu tür endişelerden kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz: (a) İşsizliğin hâkim olduğu bir ekonomide sermayenin emeğe göre göreli fiyatını ucuzlatarak faktör bileşiminin sermaye lehine daha fazla kaymasının istenmemesi; (b) İç talebi ve dolayısıyla yatırımları daraltan bir istikrar programı anlayışı ile yatırımlara tüketim tipi KDV yoluyla önemli bir teşvik getirmenin bağdaşmazlığı; (c) İhracat, ulaştırma gibi sektörlere seçmeci/ayırımcı teşvik getirme imkânı sağlayan ve hacmi de, bugün olduğu gibi, kolayca genişletilebilen Teşvik Belgesi sisteminin yeterli görülmesi; (d) Ne getirip ne götüreceği tam kestirilemeyen KDV'nin tahsilat rakamlarının daha ilk yılda düşmesinin istenmemesi; böylece hem bir başarısızlığı tescil ettirme riski hafifletilmiş, hem de vergi gelirlerinin bugün aşırı geriletilmiş olmasının dayattığı tahditler dikkate alınmış oluyordu.

(44) Toptan ticaret aşaması vergi kapsamında olmadığından, büyük sınaî işletmeler kendi pazarlama şirketlerini kurarak mallarını çok düşük marjlarla bunlara devretmekteydiler; böylece ürettikleri malların fiyatları içindeki vergi payını azaltabildiklerinden fiyat rekabetinde üstünlük elde etmekte veya kâr marjlarını yükseltebilmekteydiler. Türk İstihsal Vergisinin eleştirisi hakkında, bkz: Gürell (1975); Güven (1975); Uludağ (1982).

artmasını olumlu görmektedirler. Ücretlilerin kaynakta kesilen gelir vergisini kısmen ikame eden bir KDV, emek faktörünün maliyetler içindeki payını düşürecek ve verginin yansımasını otomatikleştirecektir. Öte yandan, vergi kaçırma oranlarının daha yüksek olduğu kabul edilen ticaret sektörünün (keza, serbest meslek erbabı ve tarımsal üreticilerin) gelir vergisi yükünün de, KDV'nin sağladığı otokontrol mekanizmasıyla (belge sistemine bağlanmakla) arttırılması beklentisi, büyük sınaî sermayenin Gelir ve Kurumlar Vergisi yükünün azaltılmasına veya en azından artmamasına yol açabileceği için önem taşımaktadır. Ancak KDV'nin, dolaysız ve dolaylı vergi yükünü yeniden dağıtıcı etkileri, «telafi edici usul»ün sınırları çok geniş tutulduğu için zayıflatılmıştır. Şimdilerde bu usulün terkedilmesi yolundaki yeni gelişmeler, hem yukarda söylediğimiz etkileri yaratmaya, hem de, aynı zamanda, KDV sisteminin oturmasının önündeki engelleri veya zayıf halkaları ayıklamaya yöneliktir (Fransa'da KDV'nin perakende aşamasında uygulanmasına ilişkin yasa 1966'da çıkarıldığı halde, uygulamaya iki yıllık bir eğitim kampanyasından sonra 1968'de geçilmiştir. Türkiye'de bu işin nasıl becerileceği, bizim için merak konusudur.)

Sanayiciye ek finansman olanakları getirecek bir uygulama da, tüketim tipi KDV'ye geçişle sağlanabilecektir. Ancak bugün, teşvik belgelerinden yararlanmayan yatırımlarda KDV yükünün, azalan miktarlarda olmakla birlikte, 4 yıl boyunca fazladan taşınması söz konusudur. Bunun enflasyonist bir ortamda anlamı, finansman yükü dışında bu tür işletmeler üzerinde reel bir yük kalacak olmasıdır. Bu durumda, yatırım malları üzerinden alınan KDV'nin yasal yansıma mekanizması dışında, fiyatlar içine karışarak ileriye (tüketiciye) ve/veya üretim faktörlerinin gelirlerini azaltacak biçimde (Türkiye'de özellikle emek gelirlerini azaltacaktır) geriye yansıması beklenebilecektir[45]. KDV'de mükerrerlik doğurucu olan ekonomik yansımanın, ihraç fiyatlarının tam olarak KDV'den ayıklanamaması gibi bir sakıncası da ortya çıkacaktır. Bu nedenlerle, Türkiye'de tüketim tipi bir KDV' ye geçişi dayatacak ekonomik ve politik koşulların çok geçmeden oluşacağını söyleyebiliriz.

c — *Vergi gelirlerinin erozyonunu önlemeye yönelik malî amaç :* Vergi gelirlerinde 1982 sonrasında görülen tedricî gerileme, ANAP Hükûmeti elinde tam bir erozyona dönüştürülmüştür. İcraatın henüz ilk günlerinde Banka ve Sigorta Muamelelerinin oranı % 15'den % 3'e, mevduat faizlerinin gelir vergisi ke-

(45) Ekonomik yansıma mekanizması başka durumlarda da ortaya çıkabilir: Yasada indirim hakkı tanınmayan hallerin varlığı; KDV'yi satışlarında uygulama hakkı olmayan perakendecilerin (telafi edici usulü seçenler) ve götürü mükelleflerin yaygınlığı; sıfır orana tâbi veya vergiden müstesna mal ve hizmetlerin veya faaliyetlerin varlığı (bunlar alışları üzerindeki KDV'yi yansıtma eğiliminde olabileceklerdir); fiyat avantajı elde etmek isteyen kanunî yükümlü girişimcilerin vergiyi geriye yansıtma yollarını zorlamaları gibi. Bu konularda bkz: Önder (1984) ve (1985).

sintileri % 20'den % 10'a düşürülmüş; gümrük vergilerinde çeşitli indirimler yapılmış; ihracatta vergi iadelerinin kapsamı genişletilmiş (oranların düşürülmesine rağmen iade tutarı 1983'de 149 milyardan 1984'de 329 milyara çıkmıştır); kısaca, sadece 1984'de 1 trilyonun üzerinde bir vergi kaybına neden olunmuştur.

Elbette bunun bir bedeli vardı ve birilerinin bu bedeli ödemesi gerekiyordu. Nitekim, Maliye Bakanımızın KDV üzerine veciz ifadesinde anlamını bulduğu gibi, «halkımız daha önceki vergilerin altından kalkmıştı ve bunu da başaracaktı...»[46]

KAYNAKLAR

O. Aydemir (1984), *Katma Değer Vergisi,* Ankara, Çağ Matbaası.

T. Berksoy (1985), «İstikrar programlarında siyasi tercih ve alternatif sorunu», *İktisat Dergisi,* 243, Şubat, ss. 7-11.

B. Bobe ve P. Llau (1978), *Fiscalité et choix économiques,* Paris, Calmann-Lévy.

P. Bondonio (1980), «Sanayileşmiş ülkelerde tüketim vergilerine karşı geniş tabanlı satış vergileri-Trend ve konular», *Nihad Sayar'a Armağan, Çağdaş Vergilemedeki Son Gelişmeler* içinde, İstanbul, İİTİA yay., ss. 140-158.

H. Brochier, P. Llau, Ch. A. Michalet (1981), çev. A. Erdaş, *Maliye Ekonomisi,* Ankara, AİTİA yay.,

K. Bulutoğlu (1962), *Vergi politikası,* İÜİF. yay.

Ch. Campet (1957), *Le régime fiscal du chiffre d'affaires et son incidence sur la productivité,* Paris, OECE.

C.C.E. (1980), Commission des Communautés Européennes, «Rapport sur les perspectives de convergence des systèmes fiscaux dans la Communauté», *Bulletin des Communautés Europeennes,* Supplément 1/80. (Bu raporun Türkçesi, M. Öncel, N. Çağan ve A. Kumrulu çevirisiyle *Prof. Dr. Akif Erginay'a 65 nci Yaş* Armağanı (AÜHF., yay., ss. 740-808) içinde yayınlandı.)

P. Chanier (1968), «La fin d'une illussion : les raisonnements à priori sur l'imposition optimale», *Revue de Science Financière,* 3, juillet-septembre, ss. 564-604.

Ph. Derouin (1977), *La taxe sur la valeur ajoutée dans la Communauté Economique Européenne,* Paris, Ed. Jupiter ve Ed. de Navarre.

J.-C. Dischamps (1981), «La T.V.A., de l'impôt national vers l'impôt communautaire»; *Vergi Reformları* içinde, İstanbul, İİTİA yay., ss. 311-325.

(46) K. Alptemuçin, Cumhuriyet, 2.12.1984.

A. Doğan (1983), «1980 sonrası Türk vergi politikası», *Maliye Dergisi,* 63, Mayıs - Haziran, ss. 3 - 26.

M. Duverger (1971), *Finances publiques,* PUF.

G. Egret (1978), *La taxe sur la valeur ajoutée,* PUF.

H. Ek (1976), *Fransa'da vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınma,* Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu yay.,

M. Guillaume (1968), «Fiscalité et compétitivite internationale des entreprises», *Revue d'Economie Politique,* 2, mars - avril, ss. 265 - 296.

O. Güreli (1975), «Türk gider vergileri sistemi içinde istihsal vergisinin analizi ve kritiği»; *Türkiye'de istihsal vergisinin sanayi'e etkileri* içinde, İktisadî Araştırmalar Vakfı, ss. 19 - 49.

T. Güven (1975), «Türk istihsal vergisinin yarattığı sorunlar», *Türkiye'de istihsal vergisinin sanayi'e etkileri* içinde, İktisadî Araştırmalar Vakfı, ss. 51 - 66.

B. Herber (1980), çev. Ö.F. Batırel, «Gelir vergisi reformu», *Nihad Sayar'a Armağan, Çağdaş Vergilemedeki Son Gelişmeler* içinde, İstanbul, İİTİA yay., ss. 15 - 39.

Hesap Uzmanları Kurulu (1984), *1984 yılı planı,* Ankara, Maliye ve Gümrük Bakanlığı.

L. Jeorger (1968), «Etude comparée du financement des entreprises dans six pays industrialisés», *Economie Appliquée, XXI/* 3 - 4, 1968, ss. 561 - 663.

Y. Kepenek ve O. Türel (1983), «Türkiye ekonomisinin 1980'li yılları ve geleceği», *Yapıt, 2, Aralık - Ocak,* ss. 7 - 36.

H. Kızılyallı (1973), «Katma değeı vergisinin ekonomik etkileri», *Katma Değer Vergisi semineri* içinde, cilt II, genişletilmiş tebliğ, Ankara, AİTİA yay., ss. 1 - 170.

H. Laufenburger (1957), *Finances comparées,* Paris, Ed. Sirey.

M. Lauré (1957), *Traité de politique fiscale,* Paris, PUF.

J. O'Connor (1973), *The Fiscal Crisis of the State,* New York, St. Martin's Press.

O. Oyan (1984), «24 Ocak politikası, ücretliler ve vergi», *Bilim ve Sanat,* 37, Ocak, ss. 18 - 22.

——— (1985a), «Genel olarak KDV ve özel olarak Türkiye uygulaması üzerine bazı gözlem ve düşünceler», *İşletme - Yönetim,* 3/1, Ocak - Şubat - Mart, ss. 7 - 14 ve 18 - 22.

——— (1985b), «KDV'de katma değer ilkesinden sapmalar», *Vergi Dünyası,* 42, Şubat, ss. 51 - 59.

——— (1985c), «KDV'den beklenenler ve vergi kaçakçılığı», *Bilim ve Sanat*, 50, Şubat, ss. 40 - 42.

——— (1985d). «KDV karşısında yayın dünyamızın konumu», *Bilim ve Sanat* 51, Mart, ss. 42 - 44.

——— (1985e), «Kamu finansmanı, sermaye birikimi ve 24 Ocak istikrar modeli», 1985'de çıkacak bir derlemede yayınlanacak.

———(1985f), «İstikrar modelinin ana hedefi ve ANAP'ın açmazları», *Bilim ve Sanat*, 54, Haziran, ss. 20 - 22.

M. Öncel (1967), *Gider vergileri*, Ankara, AÜHF yay.,

İ. Önder (1984), «Katma değer vergisinin ekonomik ve sosyal etkileri», yayınlanmamış tebliğ.

——— (1985), «Katma değer vergisi», *İktisat Dergisi*, 242, Ocak. ss. 44 - 48.

A. Pedone (1981), «Ücret (bordro) vergileri, katma değer vergisi ve gelir vergileri», *Nihad Sayar'a Armağan, Çağdaş Vergilemedeki Son Gelişmeler* içinde, İstanbul, İİTİA yay., ss. 160 - 235.

J. Philippe (1973), *La taxe sur la valeur ajoutée*, Paris, Berger - Levrault.

R.T. (1935), (The Republic of Turkey), *The Information Memorandum*, March.

G. Tixier (1968), «L'application de l'impôt assis sur les dépenses de Kaldor dans les pays en voie de développement», *Revue de Science Financière*, 1, janvier - mars, ss. 5 - 15.

S. Turhan (1977), *Vergi Teorisi*, İÜİF yay.

O. Türel (1985), «1980 sonrası kamu kesimi ve finansmanı üzerine gözlem ve değerlendirmeler», Nisan 1985'de İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti'nin paneline sunulan tebliğ.

R. Uludağ (1982), *Katma değer vergisi sistemi ile ekonomide fiyat - maliyet oluşumuna etkileri ve geçiş dönemindeki sorunları*, Ege Bölgesi Sanayi Odası yayını.

D. Vitry (1968), «Amortissement et autofinancement», *Economie Applique*, XXI/3 - 4, ss. 735 - 748.

J. - M. Weydert (1968), «La fiscalité et le financement des investissements des entreprises», *Economie Appliquée*, XXI/3 - 4, ss. 831 - 852.

ARSLAN SONAT

Stagflasyon ve Alternatif İktisat Politikaları *

I. AMAÇ, SINIRLAMA VE YÖNTEM

İçinde bulunulan ekonomik bunalımda monetarist politikaların geniş halk yığınlarının çıkarına aykırı olduğu, yeni deneyler gerektirmeyecek kadar açık. Ancak bu politikanın alternatifinin ne olduğu o kadar açıkça belirlenmiş değil. Keynescilik ya da türevlerinin monetarizme alternatif iktisat politikaları olarak görülmesi eğilimine sıkça rastlanıyor.[1] Üstelik, Keynescilikle ilgisi olmayan bazı uygulamalar —özellikle monetarist iktisat politikalarının başarısızlığa uğradığı dönemlerde, çeşitli iktisat politikası araçlarının uyumsuz bir biçimde kullanılması— Keynesci politika ile karıştırılıyor. Bu yazının amacı, güncel ekonomik bunalım ile Keynesci işsizlik arasındaki farkın belirlenmesi ve bu kuramsal temel üzerinde alternatif iktisat politikası önerilerinin değerlendirilmesidir.

Bu amaç bir sınırlamayı da belirtir. Burada «sorun» yalnızca mal ve emek piyasalarındaki dengesizlikle sınırlandırılmaktadır. Bu yaklaşım kısa dönemli ve duragandır; birikim ve büyüme sorunlarını içermez. Kuşkusuz Ekonomi Politik açısından güncel bunalımın kapsamı çok daha geniştir. Ancak bu sorunun çözümü

(*) Bu yazıyı okuyarak yararlı eleştiri ve önerilerde bulunan Cem Somel'e teşekkür ederim.

(1) Bu yazıda Keynescilik ile, konjonktür ayarlayıcı politikalar kasdedilmektedir. Kuşkusuz Keynes'in iktisat kuramına yaptığı ve kendisinden sonrakilere esin kaynağı olarak yapılmasını sağladığı katkılar, bu «ayarlama» mekanlğinin çok ötesindedir.

daha geniş kapsamlı çözümlerle çelişmeyeceği gibi, kısa dönemde bu sorun çözülmeden daha ileri çözümlere ulaşmak da güçtür.

İkinci önemli sınırlama, verilen sınırlar içinde *çözümlemeye yeterli* en az sayıdaki değişkenin incelenmesinin, açıklığı ve sonuçların sınanabilirliğini arttıran bir etken olduğu biçimindeki yaklaşımdan kaynaklanıyor. Bu sınırlama, güncel bunalımın çözümlenmesinde çok önemli bir yeri bulunan uluslararası ekonomik ilişkilerin bu değerlendirmenin dışında tutulmasıdır.

Yukarıda belirtilen amaç için, bu sınırlamalar içindeki bir çözümleme yeterli olacaktır. Amaç, uzun dönemli bir «durum değerlendirmesi» yapmak ya da geniş kapsamlı bir çözüm önerisi getirmek değil, iktisat politikaları açısından önemli gördüğümüz bazı yanlışları ortaya koymaktır. «Ne yapılmaması» gerektiğini ortaya koymanın, «ne yapılması» gerektiği konusunda bir adım olduğu kanısındayız. Ancak, alternatif politikaların değerlendirilmesi sonucunda bir «eğilim»in ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu eğilimin çözüm önerisine dönüşmesi için, yukarıdaki sınırlamaların kaldırılması ve bu yazının kapsamının çok ötesinde özgün araştırma ve çalışmalara gerek olduğu açıktır.

Alternatif iktisat politikalarının değerlendirilmesi üç aşamada yapılacaktır:

Bir, *amaç:* Politika değişkenlerinin ulusal gelir ve çalışma düzeyi, çalışanların reel geliri ve toplumsal gönenç, gelir dağılımı üzerindeki etkileri değerlendirilecektir.

İki, *kuramsal tutarlılık:* Bunalımın ya da dengesizliğin niteliği ile politika araçları, bu araçlar ile amaç arasındaki uyum incelenecektir.

Üç, *politik uygulanabilirlik:* Ele alınan iktisat politikası değişkenlerinin, ele alınan sosyo - politik ortam açısından yeterliğini ve yetersizlik durumunda ortaya çıkan sonuçları kapsar.

Bunlardan ilk ikisi bir arada, iktisat politikalarının uygulanması için gerekli ve yeterli koşulu oluştururlar. Örneğin monetarist iktisat politikasının amacının; reel ücretin düşmesi, ulusal gelir artışının yavaşlaması, işsizliğin artması pahasına bir «istikrar» olduğu yaygın bir biçimde bilinmektedir. Keynesci iktisat politikasının amacının ise —aynı yaygınlıkta bir görüş birliği yoksa da[2]— gelir ve çalışma düzeyinin yükseltilmesi olduğu söylenebilir. Geniş kitlelerden yana bir bakış açısı ile, birincinin tersine ikincinin amacı «istenilir» bir amaçtır. Ancak amacın istenilir olması yeterli değildir. İstenilir amaca yönelik bir iktisat politkası —stagflasyon koşullarında Keynescilik önerisi gibi— tutarlı değilse, amacının bir önemi kalmaz, geçersizdir. Bu politika, sözkonusu amaca ulaşmak isteyenlerce dahi —yanılgı dışında— uzun süre savunulamaz. Tutarlılık, övgü ya da yergi biçiminde bir yargı de-

(2) Örnek olarak, Keynesci politikaları —Keynes'e karşın— kısa dönemli piyasa dalgalanmalarına karşı bir reçete olarak gören Hicks - Hansen yaklaşımına eleştirel bir bakış : Monthly Review, s. 1 - 11; ve Keynesci politikalara yeniden bölüşüm işlevi veren bir açıklama : KEY-DER (81), s. 37 - 42.

ğildir. Monetarist politikanın kuramsal tutarlılığı, bu politikanın *yöneldiği amacı isteyenlerce* uzun süre ve ısrarla savunulabileceğini gösterir.

Tutarlılık koşulunu sağlamayan bir iktisat politikasının geçersizliği ve uygulanabilirliğinin tartışılmasına gerek olmadığı açıktır. Buna karşılık, kuramsal açıdan tutarlı bir iktisat politikasının uygulanabilirliği tartışmalı olabilir. Bu durum, genellikle, bazı sosyo-politik değişkenler için iktisat biliminin en tehlikeli varsayımı «ceteris paribus»ün kabulünden doğar. İncelemeye alınan değişkenlerden oluşan bir modelin mekaniği ne kadar kusursuz, politika araçları ile amaç ne kadar uyumlu olursa olsun, aynı kalmayan politik değişkenler, beklenmeyen toplumsal tepkiler, iktisat politikasının uygulanmasını engelleyebilir. Ancak, uygulanabilirlikle ilgili olumsuz deneyler, tutarlılık koşulundan farklı olarak, her zaman politikanın terk edilmesini gerektirmez. Bunun yerine, tutarlılık koşulunu sağlayan iktisat politikasını kendi amaçları açısından tek seçenek gören kesimlerin, beklenmeyen değişiklikleri ve toplumsal tepkileri önleme çabaları belirginleşir.

İkinci bölümde, Keynesci işsizlik ile stagflasyon dengesizlikleri arasındaki fark ve farklı denge seçenekleri kuramsal açıdan incelenecek; üçüncü bölümde, alternatif iktisat politikalarının *stagflasyon koşullarındaki* geçerliliği ve sonuçları bu çerçeve içinde değerlendirilecektir.

II. KURAMSAL ÇERÇEVE

Keynesci İşsizlik: 1929 bunalımının çözümlenmesi ile ortaya çıkan bu durum, en genel çizgileri ile, malını satamayan üreticinin üretimini azaltması, bunun sonucu işsizlik ve atıl kapasitedir. Hem mal hem de işgücü piyasasında aşırı istem negatiftir. Çalışmak isteyenler iş bulamamakta, işsizler üretilen malları satın alamamaktadırlar. Keynesci işsizlik Paretocu anlamda *etkin olmayan* bir durumdur.[3] İşgücü ve mal piyasaları arasında yapılacak bir değişim ile kimsenin durumunu kötüleştirmeden bazılarının durumunu iyileştirmek olasıdır. Yapılacak ek bir harcama ilk geliri arttıracak; bu ise *çoğaltan* etkisi ile ilk harcamanın birkaç katı kadar gelir, istem ve ek iş yaratacaktır. Özel yatırım ve tüketim ile dışsatım harcamalarının belirleyicileri genel denge içinde oluştuğuna göre, piyasa mekanizmasının dengeyi oluşturmakta başarısızlığa uğradığı durumda, ilk harcamayı yapmak görevi de devlete düşecektir. Böylece kamu harcamaları genişletici politikanın en önemli aracı olmaktadır. Keynes, araç olarak maliye politikaları üzerinde durmuş; ancak sonraları, para politikaları da genişletici araçlar olarak çözümlemeye eklenmiştir.

(3) Walrascı anlamda denge-dışı durumlar olan Keynescl denge ya da dengesizlik durumlarının (bu kavramlar için, AKYÜZ (85), s. 61-62) Pareto-optimal olamıyacağı açıktır. Paretocu anlamda etkinlik kavramı ile, mal ve emek piyasaları arasında karşılıklı olarak avantajlı, kimseyi zarara sokmayacak herhangi bir değişimin olamıycağı bir durum anlatılmaktadır. Bu anlamda bir **sabit fiyat dengesi** etkinliği tanımı için : BENASSY (75) s. 510, 512-515 ve BENASSY (77) s. 517, 531-532.

Genişletici politikalar, çoğaltan mekanizması ile her iki piyasada da *aynı yönde* etki yaratarak ekonomiyi tam çalışma dengesine götürecektir. Bu anlamda sorun *teknik bir sorun, iktisatçıların sorunudur.* Keynesci iktisat politikası etkin olmayan bir durumu etkinliğe yaklaştırarak, kimsenin durumunu bozmadan herkesi birden daha iyi duruma getirerek, bu teknik sorunu çözdü. Keynesci politikanın popülaritesi, yarım yüzyıl sonra ve çok farklı bunalım koşullarında hep hatırlanması, bu «consensus»a uygun özelliğinden doğmaktadır.

Keynescilik, yukarıda söylediğimiz gibi, durgunluk koşullarında doğdu. Keynesci politikalar da esas olarak «genişletici» politikalardır. Ancak Keynesciler, bu politikaları enflasyon koşullarında da *simetrik olarak* geçerli sayarlar. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Keynesci enflasyonun da, güncel dengesizlikten farklı olarak, Keynesci işsizlikteki durumun simetriği olmasıdır. Mal piyasasında aşırı istem sonucu fiyatlar artmakta, işgücü piyasasında işçi açığı ortaya çıkmakta[4], en azından işsizlik görülmemektedir. Kısaca, dengesizlik her iki piyasada da *aynı yönde*dir; dolayısı ile politikalar da işsizlikte olduğu gibi *tek yönlü* olacaktır. Para ve maliye politikaları bu kez daraltıcı biçimde kullanılacak ve her iki piyasada da aşırı istemin sınırlandırılmasına çalışılacaktır.

Stagflasyon, Farklı Bir Bunalım: Güncel bunalımın niteliği, Keynesci dengesizlikten çok farklı. Keynesci durumun tersine, işgücü piyasası ile mal piyasası *farklı yönlerde* dengesizlik içinde. Mal piyasasında istem sunumu aşarken, işgücü piyasasında ters yönde bir durum görülüyor. Stagflasyon olarak adlandırılan bu durum, 1970'lerin başından beri iktisatçıların en çok üzerinde düşündükleri konuların başında geliyor. Stagflasyona kuramsal temel arama konusunda çok farklı yaklaşımlar görülüyor. Sektörlerarası teknolojik gelişme ve verimlilik artış hızındaki farklar, toplam istemin sektörler arasındaki dağılımındaki dengesizlik gibi sektörlerarası farklılıkların işsizlikle birlikte fiyat artışları yaratabileceği düşüncesi, stagflasyonun dünya ölçeğinde genel bir olgu olarak ortaya çıkmasından önce de vardı.[5] Stagflasyonun daha önceki bunalımlardan farklı niteliğinin kavranıldığı yıllara rastlayan «petrol şokunun» yaygın bir biçimde bu bunalımın nedeni gibi görülmesi ya da gösterilmek istenmesine karşın, bütün veriler bu olgunun 1973'den daha önce ortaya çıktığını göstermektedir.[6] Bununla beraber OPEC olayı bazı «dışsal stagflasyon» çözümlemelerinin esin kaynağı olmuştur.[7] Monopolistik piyasalarda firmanın fiyat

(4) 1960'lı yılların ilk yarısında Almanya'da açık biçimde görülen bu durum, sabit fiyat modellerinde «baskı altına alınmış enflasyon» (suppresed inflation) olarak adlandırılmaktadır; NEGISHI (79) s. 217; BARRO-GROSSMAN (74); AKYÜZ (85), s. 69, 93-100, 151-152; BENASSY (77), s. 525, 527.

(5) SCHULTZ (59) ve MACHLUP (60).

(6) FRIEDMAN (77) s. 462-463; KALDOR (76) ise başlangıç tarihi olarak 1968 yılını gösteriyor : s. 703.

(7) KALDOR (76) : Dünya ekonomisinin hammaddeler üreten «birincil» sektörü ile sınai ürünler üreten «ikincil» sektörü arasında dış tica-

yapıcı gücü ve bunun yarattığı fiyat ve üretim düzeyi, aşırı istemin varlığına gerek duymadan fiyat artışlarını açıklamaya çalışan kuramların en önemli çıkış noktasıdır.[8] Ancak tekelci firmanın ortaya çıkışı yüzyılı; Chamberlin ve Robinson ile başlayan, bu firmanın fiyat yapıcı davranışının ve bunun etkilerinin incelenmesi çabalarının tarihi ise elli yılı aşıyor. Oysa stagflasyonun geçmişi, en geniş bakış açısı ile yirmi yıldır. Bu durumda, monopolistik davranışları temel alan çözümlemenin yalnız enflasyonu değil, stagflasyonu ve geçtiğimiz elli yıl içinde görülen bütün piyasa dengesizliklerini açıklaması gerekir. Son onbeş yılda bu konudaki çalışmaların önemli bir bölümü, monopolistik yapının, negatif eğimli istem işlevinin, fiyatların Walrascı dengeye ulaşmadaki başarısızlıkları üzerindeki etkisini ve miktar intibaklarına yol açan nedenleri açıklamaya yönelmiştir.[9]

Bu, özel durumlara dayanan, çok sayıdaki kısmî açıklamalara karşın, yapıları ve özel durumları farklı birçok ülkede ortaya çıkan bunalımın niteliği ve sonuçlarının benzerliği, *genel* ve hem mal, hem de işgücü piyasalarındaki dengesizliği *eşanlı* olarak açıklayan bir kuramın gerekliliğini ortaya koydu. Fiyat rijitliği kavramından yola çıkan Post-Keynesien iktisatçılar, fiyatların aşağı doğru esnek olmadığı bir yapıda, rekabet koşullarının geçerli olduğu durumda dahi, isteğe bağlı olmayan işsizlik ve enflasyonun birlikte var olabileceğini gösterdiler.[10] Bu yaklaşım içinde en yaygın modeller, sabit fiyat-miktar sınırlaması modelleridir. Bu mo-

ret hadlerindeki ani değişiklikler ve bunların sonucu olarak ortaya çıkan «dünya gelir dağılımındaki» değişmeleri, stagflasyonun nedeni olarak görüyor (s. 704-708); çözümü ise bir zamanlar Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen platformlarının önce gelen gündem maddelerinden biri olan tampon stoklar (buffer stocks) yönetimi (s. 712-713). SHERMAN (83)'in azgelişmiş ülkelerde —ki bunlar, Kaldor'un «birincil sektör»ünü oluşturan ülkeler— görülen özel tipteki stagflasyonu tekelci kapitalist ülkelerin sermaye ihracı ve kâr transferine bağlayan çözümlemesi ise (s. 274-276), geleneksel iktisadın kavram ve sınırları içindeki Kaldor çözümlemesinin tam tersi yönde, bir başka «dışsal stagflasyon» yaklaşımı.

(8) Bu nitelikte sınırlı bir açıklama : TOBIN (72) s. 14-15; tekelci kapitalizmin yapısal özelliklerine dayanan çözümlemeler için, bkz: BARAN - SWEEZY (70); bu tip çözümlemelerin toplu bir değerlendirmesi için : ÖZCAN (81) s. 159-199. SHERMAN (83)'in rekabetçi kâr oranlarına göre çok daha kararlı monopolcu kâr oranları (s. 200-201) ve kâr enflasyonu (s. 161 ve 204) ile maliye politikalarının etkilerine (ch. 13) dayanan açıklaması ise, radikal «tekelci kapitalizm» yaklaşımı ile geleneksel makroekonomik yaklaşımı birleştirme çabası olarak görülebilir. KALDOR(76)'un dış ticaret oranlarındaki değişmelerden hareket eden açıklaması da «ikincil sektör»deki monopollerce belirlenen, piyasa istemine bağlı olmayan fiyatların (cos-determined, administrated prices) piyasaları temizleyememesine dayanmaktadır, (s. 705-706).

(9) NEGISI (79), ch. 6.

(10) NEGISHI (79), s. 53-54, 126-127, 142.

deller fiyatların neden aşağı doğru katı olduğu sorusuna bir açıklık getirememekte; dolayısı ile piyasaların temizlenmesindeki aksaklığı gerçek anlamda açıklayamamaktadır.[11] Bu çözümlemelerin ücret - fiyat dinamiği, «ad hoc intibak denklemlerine» dayandırılmaktadır.[12] Buna karşın genel[13] ve daha az sınırlayıcı olmaları, politika öngörmedeki genişlik ve başarıları, bu modellerin iktisadî yaşamı açıklamada Walrascı modelden —ki bu modelleri Keynesci denge durumlarından biri, özel bir durum olarak Walrascı dengeyi de kapsıyor— daha uygun çözümleme araçları olduğunu düşündürmektedir.[14] Modelin versiyonlarındaki farklı varsayımlara[15] karşın iktisadi durum saptamaları ve bu durumlar için politika değerlendirmeleri, stagflasyon çözümlemesinde aşırı istemin varlığını kabul eden bütün modeller için geçerlidir. Bu saptama ve değerlendirmelerden, bu yazının kapsamı ile ilgili olanlar şöylece sıralanabilir:

— Stagflasyon —iki piyasalı bir modelde— reel ücretin Walrascı dengenin öngördüğünden daha yüksek olmasından kaynaklanır.[16] Modele diğer piyasaların eklenmesi durumunda, yüksek olan, yine reel ücret ya da başka bir fiyat (işletme sermayesi faizi, döviz kuru, tarımsal ürün fiyatı) olabilir. (Faiz oranları ve döviz fiyatı birinci bölümde belirlediğimiz kapsamın dışında kalan değişkenlerdir. Reel ücrteleri, özellikle tarımda küçük üreticiliğin yaygın olduğu azgelişmiş ülkelerde, kaderi birlikte belirlenen tarımsal ürün fiyatlarının temsil edici değişkeni saymakta sakınca olmadığı kanısındayız.) Yüksek reel ücretin neden piyasa güçleri tarafından aşağı çekilemediğinin açıklanamamasının, yaklaşımın en önemli eksikliği olduğunu yukarıda belirtmiştik. Ancak daha önemli olan, ücretin neden yüksek olduğu değil, yüksek olmasının ne anlama geldiğidir. Yükseklik, birçok niteleme sözcüğü gibi, göreli bir kavramdır. Piyasadaki bir reel ücret düzeyi herkes için nesnel olarak yüksek olamaz. O zaman soru, reel ücretin kimin tarafından yüksek bulunduğu biçimine dönüşür. Modelin ikinci önemli değerlendirmesi, bu sorunun yanıtını da örtük olarak verir.

— Stagflasyon, Keynesci işsizlikten farklı olarak, Paretocu anlamda etkin (optimal)dir.[17] Mevcut ücret - fiyat yapısı içinde en az bir kesimin durumunu bozmadan, bir diğer kesimin durumu düzeltilemez. Bu değerlendirme, çözümün artık Keynesci işsizlik çözümü gibi «teknik» bir çözüm olmaktan çıkıp «*politik çözüm*» haline gelmesi demektir.

(11) NEGISHI (79), s. 127.

(12) BARRO - GROSSMAN (76), s. 6.

(13) Bu modeller yalnız stagflasyonu değil, diğer dengesizlik durumlarını da aynı değişkenler ile açıklarlar. Sabit fiyat modelleri konusunda kaynakça için, AKYÜZ (80), s. 424.

(14) GRANDMAUT - LAROQUE (76), s. 61 - 62.

(15) NEGISHI (79), ch. 5; VEINTRAUB (79), ch. 7; AKYÜZ (85), s. 52 - 61

(16) BENASSY (77), s. 529; BARRO - GROSSMAN (76), s. 93; AKYÜZ (85), s. 81, 85.

(17) BENASSY (75), s. 510; BENASSY (77), s. 531 - 532.

Buradaki optimalite, kuşkusuz firmaların, faktör isteminde bulunanların optimalitesidir. Firma, mevcut fiyat yapısında optimal üretimini gerçekleştirmekte ve bu üretimin tamamını satabilmekte, üretim için gerekli işgücünü mevcut reel ücrette hiç bir zorlukla karşılaşmadan sağlayabilmektedir. Buna karşılık işçiler emeğini satarken işgücü piyasasında, mal satın alırken mal piyasasında kısıtlanmakta; hem mevcut reel ücrette çalışmak istediği halde iş bulamamakta, hem de mal alırken aşırı - istemin etkisi ile sürekli artan fiyatlarla karşılaşmaktadır.[18] (Fiyat sabit kabul edildiğinde, artan fiyatlar yerine tayınlama söz konusu olacaktır.) Bu durum, birinci değerlendirmede ortaya çıkan sorunun yanıtını da verir. Reel ücret, işgücü talep edenlerce yüksek bulunmaktadır. Bu anlamda stagflasyon, üretim kararı veren ajanın «bu fiyat - ücret yapısı içinde bu kadar üretirim» dayatmasıdır. Veri kavramsal istem ve sunum işlevlerine göre belirlenen Walrascı denge, bu dayatmanın öngördüğü bölüşüm tablosunu ve başlangıç donanımını veri alan dengedir. Burada sözü edilen Paretocu optimalitenin de duragan neo - klasik firma dengesi ile ilgili olduğunu, durumun firmaca «en çok istenilen» durum anlamına gelmediğini de hemen belirtmek gerekir. Reel ücretin düştüğü bütün durumlardaki Keynesci dengeler *(K - equilibrium)* ve en çok da bu dengelerin içinde özel bir durum olan Walrascı dengenin, mevcut «optimal durum»a yeğleneceği açıktır. Optimalite kavramı, yalnızca o andaki veri değişkenlerle firmanın üretimini daha da arttırmayacağı anlamına gelir. Hiç kimse tarafından beğenilmeyen bir durumun optimal olarak nitelenmesi ise, Paretocu yaklaşımın yetersizliğini gösterir.

— Stagflasyonda çoğaltan çalışmaz.[19] Keynesci «fiscal alchemy»nin (malî simya'nın) sihirli formülü, harcama yapıp birkaç katı gelir elde etme mucizesi, aşırı istemle birleşen işsizlik durumunda artık işe yaramamaktadır. Para ve maliye politikaları ile çalışma düzeyini yükseltme olanağı yoktur. «Genişletici» politikalar aşırı istemi arttırarak mal piyasasını daha da kötüleştirecek; fiyatların daha da yükselmesi yönünde baskı yaratacak, ancak çalışma düzeyi - gelir üzerinde etkili olmayacaktır (sabit işgücü sunumu varsayımı altında). Buna karşılık «sıkı para» politikası enflasyonist baskıyı azaltacak, ancak işsizliği sürdürecektir.[20]

— Uzun süren izlenen «sıkı para» politikası sonucunda ekonomi stagflasyondan Keynesci işsizlik dengesine geçebilir.[21] Böyle bir durum, tek yönlü Keynesci politikalar konusundaki umutları geliştirecektir. Oysa bu durumda, izlenecek para ve maliye politikaları ile sağlanacak «genişleme» —reel ücret değişmediği sürece— ekonomiyi tam çalışma dengesine değil, yeniden stagflasyona getirecektir. İktisat politikalarının başarısı; ulaşılan sonuç-

(18) AKYÜZ (85), s. 67, 81.

(19) Çoğaltan, ancak her iki piyasada da aşırı istemin aynı işaretli olması durumunda çalışacaktır: BENASSY (75) s. 513.

(20) MALINVAUD (77), s. 63 - 67; AKYÜZ (85), s. 86 - 90, 106.

(21) AKYÜZ (85), s. 89.

ların sürekliliği ile de yakından ilgilidir. Son beş yıl içinde Türkiye'deki durum konusunda ortaya çıkan tartışma; durumun stagflasyon mu yoksa Keynesci işsizlik mi olduğu tartışması, bu bakımdan çok anlamlı değildir. Herhangi bir anda aşırı istem negatif olabilir, ekonomide kimi sektörlerde stoklar belirebilir. Burada önemli olan, bu duruma nereden ve hangi politika ile gelindiğidir. Eğer, yukarıda belirttiğimiz gibi, stagflasyon koşullarında uygulanan «sıkı para» politikası ile bu duruma gelinmişse, Keynesci para ve maliye politikası araçlarını iktisat politikasının temeli yapmak, orta dönemde iktisadî durumu daha da kötüleştirmekten başka bir işe yaramayacaktır. Eğer bunalıma stagflasyondan geçildi ise, sürekli politika araçları buna göre saptanmalıdır. Bu durumda Keynesci politika, ancak asıl politikayı tamamlayan bir geçiş politikası olabilir. Bunun için stagflasyon ve stagflasyonda uygulanan daraltıcı politika sonucu ortaya çıkan Keynesci işsizlik durumlarının ikisini birden, *«stagflasyon kökenli dengesizlik»* adı altında toplayacağız. Fransa, İngiltere, İspanya gibi ülkelerde, son beş yıldan bu yana Türkiye'de ekonomik durum, bu iki dengesizlik arasında salınıyor. Bu durumdaki ekonomilerde uygulanacak sürekli ekonomik politikalar, stagflasyon kökenli dengesizlik göz önüne alınarak saptanmalıdır.

Dengesizlikten Dengeye: Sorunun mal ve faktör piyasalarında dengeye ulaşmak, bu piyasaların temizlenmesi olduğunu söylemiştik. Burada *denge* kavramı üzerinde durmak istiyoruz. Farklı dışsal değişken ve parametrelere göre çok sayıda denge söz konusu olabilir.[22] Örneğin maliye politikası araçları bu tip dışsal değişkenlerdir. Kavramsal istem ve-sunum işlevlerini değiştirerek, yeni dengeler oluşturulmasını sağlayabilirler. Ancak, stagflasyon bölümünde belirttiğimiz gibi, bu dengesizlik durumunda bu araçlar etkisizdir, stagflasyonda politika değişkeni değildirler. Buna karşılık faktör fiyatlarını değiştirebilen parametreler, piyasalardaki istem ve sunum işlevlerinin parametreleri, farklı fiyat kümelerinde farklı dengeler sağlayabilecek olan politika değişkenleri olarak ele alınabilirler. Bu değerlendirmelerden sonra, dengeye ulaşmak ve stagflasyoncu bunalımın çözümü konusunda iki seçenek ortaya çıkmaktadır:

— Ya, aşırı istem karşısında fiyatlar artarken ücretlerin daha yavaş artması sağlanarak reel ücret düşürülecek, ekonomi mevcut toplumsal ve politik parametrelerin öngördüğü denge noktasına doğru ilerleyecektir. Sonuç, daha yüksek üretim ve çalışma düzeyi, daha yüksek ulusal gelir, daha düşük reel ücret, daha yüksek kâr oranıdır.

— Ya da, her reel ücret düzeyinde daha çok işçi çalıştırılması sağlanacak, yine daha yüksek bir çalışma ve gelir düzeyi ama daha yüksek reel ücrette yeni bir denge oluşturulacaktır.

(22) Burda belli bir fiyatlar kümesindeki dengenin tekliği ya da çokluğundan değil, karşılaştırmalı duragan durum bağlamında oluşabilecek, her biri farklı output, farklı gelir ve bölüşümü veren dengelerden söz ediyoruz. Kavramlar için, BULUTAY (79), Kısım : 8, s. 201 - 207.

Birinci durumda mal ve faktör piyasalarındaki kavramsal istem ve sunum işlevleri değişmemekte; ancak reel ücretin «denge fiyatından» yüksek bulunmasından doğan dengesizlik bu «yükseklik» giderilerek ortadan kaldırılmaktadır.

İkinci durumda ise, faktör istem işlevinin parametreleri değiştirilerek bu işlev sağa kaydırılmaktadır. Bu parametreler; teknoloji, firmalara kamu desteği ve diğer faktörlerin fiyatları olabilir.[23]

Teknolojik gelişme stagflasyoncu bunalımı çözebilir,[24] ancak teknoloji kısa dönemde değiştirilebilecek bir parametre değildir.

Faktör fiyatları arasında yer alan faiz, gerek yatırımın determinnatlarından oluşuna bağlı olarak devingen bir çözümlemenin konusu olan sermaye ve birikim ile ilgisi, gerekse emek ve sermaye arasındaki ikame olanağının uzun dönemli teknolojik bir sorun oluşu ve faiz değişikliğinin işgücü istemi üzerindeki net etkisinin *a priori* olarak bilinmezliği dolayısı ile, burada ele alınan politika değişkenlerinin dışında tutulacaktır. Burada yalnız kâr oranları ve rantlar üzerinde durulacaktır. Rant ve kâr oranlarının dışsal olarak azaltılması, işgücü istemini arttırır,[25] daha önce yüksek bulunan reel ücrette işsizliği ve enflasyonu azaltır, ekonomiyi yüksek reel ücrette yeni bir dengeye yaklaştırır. Bu noktada, kârların da diğer fiyatlarla birlikte genel denge içinde belirlendiği neo-klasik çözümleme akla gelecektir. Bu çözümlemenin «içsel» değişkeni olan kâr oranları, «zorlama üretim faktörü» girişimcinin sunum işlevine, bu ise girişimcinin «piyasaya yönelik çabası ile piyasa dışı etkinlik» arasındaki seçimine bağlıdır. Bu seçimi, dolayısı ile de kâr oranını belirleyen etken de, girişimcinin kâr oranının ne olması gerektiği yolundaki beklentisidir.[26] Bu beklenti ekonominin kurumsal ve yasal çerçevesi içinde belirlenir.

(23) İstem işlevini etkileyen parametrelerden beklevişler, ileride sözü edilecek olan sosyo-politik parametrelere bağlı kabul edilmektedir. Mal piyasasındaki göreli fiyatları, dolaylı olarak da faktör fiyatlarını etkileyebilecek olan bir diğer parametre, «zevk ve tercihler»dir. Ancak bu parametre toplumsal ve ekonomik yapı tarafından empoze edilmekte olup, kısa dönemde bir politika değişkeni değildir.

(24) Farklı paradigmalardaki çözümlemelerin, Neo-Marksist ve Post-Keynesien iktisatçıların bu konuda aynı sonuca ulaşmaları ilginçtir. Teknoloji-kriz ilişkisi konusunda bu yöndeki bir görüş için: FRANK (83), s. 46.

(25) Buradaki kâr oranı, ücret ve fiyat yapısı veri iken firmanın üretimi sürdürmek için bu üretimden almayı beklediği en az paydır. Bu anlamda kâr oranı yalnız monopolistik ya da rekabetçi kısa dönem aşırı kârı değil, «normal kâr»ı da kapsamaktadır.

(26) Aynı yaklaşım işçinin ücret ile aylaklık arasındaki seçimi için de söz konusu olabilir. Bu seçime temel alınan fayda işlevinin —servet ve emek— dışı gelir veri iken— en önemli parametresi, işçinin ne kadar ücret alması gerektiği konusundaki düşüncesidir. Bu düşünce, işçinin kişiliğinden çok ulusal özellikler, sendikalaşma düzeyi, toplumsal güvenlik gibi etkenlere bağlı olacaktır.

Bu çerçeve, dengenin niteliğini belirleyen en önemli sosyo - politik parametredir. Bu parametrenin değiştirilmesi ise, açıktır ki, politik bir çözümdür.

Kamu desteği (vergi oranlarında indirim, sübvansiyonlar) «sunumcu iktisat» ile ilgili bölümde ayrıntılı olarak değinileceği gibi, ancak vergileri arttırmadan ve gerçek kaynaklarla finanse edilirse, istenilen etkiyi sağlar. Vergileri arttırmadan sağlanacak tek reel kaynak, kamu harcamalarının ve özellikle bu harcamalar içinde yer alan sosyal harcamaların kısılmasıdır. Bu, toplumsal gönencin azalması anlamına gelir[27] ve ancak reel ücretin azalmasını hedef olarak seçenlerce ek bir uygulama olarak kabul edilebilir. Etkisi sınırlı olan bu parametre, uygulamada reel ücretin düşürülmesi ile birlikte ve onun tamamlayıcısı olarak kullanılabilecek politika değişkenidir.

Özetle, stagflasyon - kökenli bir bunalım, ya kişisel ve sosyal ücretlerin reel olarak düşürülmesi ile, ya da kâr oranları ve rantların azaltılması ile çözülebilecektir. Aşağıda alternatif politika önerilerini bu seçenekler açısından ve tutarlılık koşulunu gözönünde tutarak değerlendirmeye çalışacağız.

III. ALTERNATİF İKTİSAT POLİTİKALARI

Monetarizm: Monetarist politikanın açık amacı yalnızca mal piyasasında dengeyi sağlamaktır. Monetaristlere göre, istem, ücretler ya da fiyatlar arttırılarak işsizlik azaltılamaz. Ekonomi piyasa güçlerinin aksaksız işlediği durumda «doğal işsizlik» denilen çalışma düzeyinde dengede olacaktır.[28] Ekonomik büyüme ise ancak istikrarlı bir ortamda gerçekleşebilir. Devletin amacı esas olarak istikrarı bozmamak olmalıdır. Monetaristlerin istikrardan anladıkları, yukarıda da belirtildiği gibi, yalnızca fiyat istikrarıdır. Bu anlamda monetarist politika anti - enflasyonist politika olarak görülebilir. Bu çerçeve içinde monetarist para ve maliye politikası önerileri şöylece özetlenebilir[29]:

— Ekonomide reel gelir, büyüme hızı, toplumun para tutma eğilimi gibi hükümet politikalarına bağlı olmaya değişkenlerce belirlenen bir para stoku optimumu vardır. Para sunumunun bu optimumun üzerine çıkması, uzun dönemde fiyat artışlarına yol açar. Enflasyon üretime oranla para miktarındaki daha hızlı artışlardan kaynaklanır. Dolayısı ile para sunumunu yıldan yıla artışı ve para tutma eğilimine göre belirlenen, makul[30] bir oranda arttıran *yarı - otomatik* bir para politikası uygulanmalıdır. Monetarist sınırları zorlayan para hacmini bu sınırlar içinde tutma çabası, «sıkı para politikası» olarak adlandırılmaktadır.

— Maliye politikaları gelir ve çalışma düzeyinin belirlenmesinde etkisizdirler; ancak ekonomide fiyat istikrarını ve kaynak

(27) Buna sosyal ücretin düşürülmesi de denilebilir : KEYDER (81), s. 40.

(28) Uzun dönem bekleyişlerle yüklü Phillips eğrisi : BULUTAY (84), s. 8 - 9; TREVITHICK - MULVEY (78), ch. 7.

(29) FRIEDMAN (58); FRIEDMAN (69); ve FRIEDMAN (70).

(30) FRIEDMAN (70), bu oranın ABD için % 4 - 5 arası olabileceğini söylüyor : s. 38.

dağılımında etkinliği bozarlar. Kamu harcamaları ya emisyonla ya da borçlanma ile finanse edilecektir (vergiler sabit iken). Birinci durumda para sunumunda bir genişleme ve bunun istikrar bozucu etkisi söz konusudur. İkinci durumda ise devlet harcaması özel yatırım ya da özel tüketim ile finanse edilmiş olacaktır ki, bu da kaynak dağılımının bozulması demektir. Sonuç olarak kamu harcamaları başta sosyal harcamalar olmak üzere[31] azaltılmalı; kaçınılması olanaksız harcamalar da bir politika aracı olarak kullanılmaya çalışılmamalıdır.

— Kamu harcamalarına paralel olarak vergilerde de indirime gidilmelidir. Göreli fiyatları etkileyen vergiler yerine gelir vergilerine ağırlık verilmelidir. Artan oranlı gelir vergileri önerilmekte; ancak marjinal vergi oranının hızla artmasının sakıncaları da belirtilerek, bunun «eski zenginleri servet biriktirmeye çalışan yeni zenginlere karşı koruyarak rekabeti engelleyip, tekelleşmeyi arttırdığı» biçiminde ilginç görüşler de ileri sürülmektedir.[32]

Görüldüğü gibi maliye politikaları kesinlikle reddedilmekte; para politikası ise otomatiğe bağlanarak politika olmaktan çıkarılmaktadır. Devletin yapabileceği en iyi şey, iktisadi yaşama olabildiğince az karışmaktır. Friedman'a göre; «Para miktarının ılımlı bir düzeyde ve dengeli bir oranda büyümesi ekonomik büyümenin yüksek, enflasyonun ise çok az olduğu bir ortam ve çerçeve sağlayabilir. Ne var ki bu tam anlamı ile istikrarı sağlamayacak, dünyayı cennet yapmayacaktır.»[33] Tam anlamı ile istikrar, monetaristler için bir lükstür. Böyle bir lüks için para politikasının kullanılması, bu politikanın sağlayabileceği sınırlı katkıyı da engeller. Yine Friedman'a göre; tam çalışma ve sosyal devlet amaçları uğruna kamu harcamalarının arttırılması da enflasyonu hızlandırmaktan başka bir işe yaramıyacaktır. Tam çalışma ve sosyal devlet ilkeleri yanında fiyat istikrarı ilkesine de bağlı hükümetlerin enflasyonu önlemek için alacağı önlemler ise «bir uçtan ötekine gidip gelen politika değişikliklerine» yol açacak; bu istikrarsızlık enlfasyonist bekleyişlerin güncel enflasyon oranına intibak sürecini uzatacak ve doğal işsizlik oranını kaydırarak enflasyonla işsizlik arasına pozitif bir ilişkiye yol açacaktır.[34] Stagflasyon koşullarında görülen doğal oranın ötesindeki işsizlik, monetarist çözümlemede, tam çalışma ve toplumsal gönenç hedeflerine yönelmenin bir sonucu olarak gösterilmektedir. Ancak bütün dünyadaki deneyler «sıkı para» politikasının mevcut işsizliği daha da arttırdığını göstermektedir. Monetarist iktisat bu durumu *kısa dönem* çözümlemesi ile açıklıyor: Para stokundaki değişikliklerin ilk etkisi, kısa dönemde, gelir üzerinde görülür. Ancak, uzun dönemde fiyatlar üzerinde kalıcı etki ortaya çıkar ve ilk etkiyi ortadan kaldırır. Sıkı para politikası uygulandığında, önce gelir ve

(31) Friedman'a göre, sosyal harcamalar eşitlik ve adaleti de sağlayamamakta, bu harcamalardan özellikle «iyi kazanan guruplar» yararlanmaktadır : DER SPIEGEL, s. 20-21.

(32) AKALIN (81), s. 301-302.

(33) FRIEDMAN (70), s. 39.

(34) FRIEDMAN (77) : pozitif eğimli Phillips eğrisi.

çalışma düzeyi düşecek; ancak uzun dönemde fiyatların düşmeye başlaması ve enflasyonist bekleyişlerin azalması ile (Phillips eğrisinin bu kez sola kayması ile) doğal işsizlik oranına ulaşılacaktır. Bu açıklama, gelir düşüşünü kısa dönem için faiz yükselişleri dolayısı ile yatırımlardaki azalmaya (hisse senedi ve tahvil fiyatlarındaki reel düşüşe) bağlıyor. Oysa deneyler, ilk ve en önemli gerilemelerin tüketim malları sanayilerinde ortaya çıktığını gösteriyor. Sıkı para politikasının bu sonucu, iki piyaaslı sabit fiyat modellerine para piyasasının da eklenmesi ile açıklanabilir. İki piyasalı modelde para sunumundaki değişiklikler geliri ve —sabit işgücü sunumu varsayımında— çalışma düzeyini etkilemez. Ancak para piyasalarında faiz yükselişi, bir üretim girdisi olan işletme sermayesi faizini de yükselterek firmanın optimum üretimini azaltmasına yol açar. Burada önemle vurgulanması gereken nokta, «sıkı para» politikasının üretimde yol açtığı düşüşün, istemin azalmasından değil, firmanın optimalite noktasının değişmesinden doğduğudur. Dolayısı ile —aşırı istem ortadan kalkıp Keynesci işsizlik durumuna gelene kadar— bir yandan üretim azalması sürerken, diğer yandan fiyatlar artmaya devam edebilir. Sonuç olarak fiyatlar ve buna bağlı olarak da faiz düşünceye kadar —eğer düşerse— geçecek kısa dönemde, hem sabit sermaye maliyeti dolayısı ile yatırımlar, hem de işletme sermayesi maliyetindeki yükseklik dolayısı ile, mevcut kapasitenin kullanımı azalacaktır. Kısa dönemin ne kadar süreceği[35] konusundaki tartışmayı bir yana bıraksak bile, enflasyonun sürdüğü daralma ve işsizlik dönemlerinde ücretlerin fiyatlardan daha az arttığı bilindiğine göre, bu kısa dönemin reel ücretin düşürülmesi süreci olduğu açıktır. Uygulamada da, IMF güdümlü monetarist öneri paketlerinin birinci maddesi «enflasyon hızı azaltılıncaya kadar» ücretlerin fiyatlara intibakının önlenmesi olmaktadır. Monetarist politikanın mantığı içinde «mevcut faiz ve 'sıkı para' politikaları ile mali buhranlar ve iflaslar yaratmaksızın .... enflasyonun düşürülmesi, reel ücretlerin düşürülmesini kaçınılmaz kılmaktadır.»[36]

Özetle, monetarist politikalar stagflasyon dengesizliğinin çözümü için ortaya çıkan iki seçenekten birincisine, reel ve sosyal ücretlerin düşürülmesi seçeneğine yöneliktir. Bu politikaların amacı, mevcut sosyo - politik parametrelerin öngördüğü dengeye ulaşmaktır.[37] Bu dengeye yakın bir noktaya kadar «bir süre sıkıntı

(35) FRIEDMAN (70), genişleme koşullarında bunun beş ya da on yıl sürebileceğini söylüyor; sıkı para politikasında sürenin aynı olup olmadığı belli değil.

(36) AKYÜZ (84), s. 42.

(37) Burada sözü edilen denge, yazıdaki çözümlemeye temel alınan sabit fiyat modellerinde özel bir durum olarak yer alan Walrascı dengedir; BARRO - GROSSMAN, ch. 1. Bu dengeye ulaşmada güçlükler ve dengeye yaklaşma konusundaki politika seçenekleri için : AKYÜZ (85), s. 87 - 90. Yazıda, monetarist önerilerin bu dengeye yaklaşma yönündeki etkilerinden söz ediyoruz, Friedmancı kısmi çözümlemede ise, Walrascı denge yer almamaktadır : BULUTAY (84), s. 16.

çekilecek»; sonra daha düşük bir reel ücret, gelir ve çalışma düzeyinden başlanarak —uluslararası iş bölümünün elverdiği ölçüde— makul bir büyüme, reel ücret, gelir ve çalışma düzeyi artışı sağlanacaktır. Monetarist uygulamada başarı sağlanırsa, bu politikanın uygulanmaya başladığı andaki reel ve gelir - çalışma düzeyine «beş ya da on yıl sonra» yeniden ulaşılacaktır. Bu anlamda monetarizm, yüksek bulunan reel ücretin ve gelir - ç;alışma düzeyinin beş - on yıl geriye ayarlanması operasyonudur.[38]

Monetarist öneriler —*ceteris paribus*— amaçları ile tutarlıdır. Gelir ve servet dağılımında artan eşitsizlik ve adalet gibi konular ise, Friedmancı «pozitif iktisat»ın dışında, «normatif» konulardır. Ancak dünyadaki son on yılın deneyleri, bu politikanın uygulanabilirliği için, tutarlılık konusunda söylenenlerin yinelenmesine olanak vermiyor. Friedman ise, önerilerinin başarısızlığı konusundaki soruları, reçetelerinin hiçbir ülkede tam olarak uygulanmadığı biçiminde yanıtlayarak, hükümetlerin ödünler vererek önlemleri sulandırdığından yakınıyor.[39] Bu yakınma bile, modelin seçtiği politika değişkenlerine karşı ortaya çıkabilecek tepkileri ve bu tepkilerin politik sonuçlarını hesaba katmadığını gösteriyor. Bu ise —ulaşmak istediği amacın politik ve ahlâki açıdan değerlendirilmesi bir yana bırakılsa bile— modelin iktisat gibi bir sosyal bilim için büyük bir eksiklik taşıması demektir. Monetarizmin politik uygulanabilirlik koşullarının daha ayrıntılı olarak incelenmesini başka bir yazıya bırakarak, burada yalnızca, uygulanabilirliğin çok güç olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

Sunumcu İktisat: Son yıllarda, özellikle ABD'de Reagan'ın başkanlığı ile birlikte popüler olan bu akım neo - klasik iktisadın güncel uygulamasıdır. «Yeni olan, klasik fiyat kuramının maliye ve vergi politikalarına uygulanmasıdır.»[40] Sunumcu iktisat yanlıları, «monetarizmi sunumcu iktisadın bir alt - kümesi» kabul etmekte[41] ve monetarizmin para politikasını genellikle onaylamaktadırlar. Ancak, bu akımın savları toplam sunum üzerinedir. Toplam istemin fiyatlar dışında reel bir etkisi yoksa —ki sunumcu iktisat böyle bir etkinin olmayacağını ileri sürüyor— geliri arttırmak için toplam sunum koşulları üzerinde durulacaktır. Sunumcu iktisat, monetaristlerden farklı olarak, mali önlemler ile gelir ve üretimin artabileceğini öne sürmektedir[42] (Friedman'da da, vergilerin indirilmesinin ve kamu harcamalarının azaltılmasının kay-

(38) Şili'de de, 1973 - 76 arası böyle bir ayarlama var; bu üç yılda GSMH % 13,6 düşüyor. Ancak 1976 - 80 yılları arasında % 6,6 lık bir yıllık büyüme hızı sağlanıyor. Böylece 1973'deki noktaya beş yıl sonra yeniden ulaşılabiliyor : FFRENCH - DAVIS (83), s. 916.

(39) Örnek olarak; DER SPIEGEL, s. 11 - 13; **Cumhuriyet - Siyaset 84, 19** Kasım, s. 13.

(40) HAILSTONES (82), s. 107.

(41) RAYBOY (82) : s. 3.

(42) Monetarizm, sunumcu ekonomi ve genel olarak yeni klasik iktisat görüşleri arasındaki farklar ve hepsinin ortak yanları için : BULUTAY (84), s. 16.

nak dağılımında etkinliği arttıracağı görüşü vardır. Ancak bu değişkenler ile *gelir* arasında sistematik bir ilişki kurulmamaktadır. Çalışma düzeyinin uzun dönemde doğal işsizlik oranında kalacağı —ki bu oranın belirleyicileri ve hangi koşullarda değişebileceği açık değildir— görüşüne karşılık, sunumcu iktisat sağlanabilecek gelir ve üretim artışının sınırı konusunda bir görüş getirmemektedir. Bu sınır faktör sunum işlevlerinin vergi esnekliğine bağlı olacaktır. Böylece maliye politikasına «aktif» bir rol tanınmaktadır. Ancak bu politikanın, toplam istemi arttırıp azaltarak ekonomideki dalgalanmaları dengeleyen Keynesci maliye politikasından farklı olarak, faktör sunum işlevlerini kaydırarak toplam sunum üzerinde etkili olacağı öne sürülmektedir. «Keynescilerin tersine, sunumcu iktisat yanlıları dikkatlerini inputların sunumundaki değişikliklerin outputlara etkisi üzerinde yoğunlaştırmakta; sermaye stokunu ve çalışma düzeyini, özel olarak tasarruf ve yatırım kararlarını, çalışma ile aylaklık arasındaki seçimi etkileyen her değişiklikle ilgilenmektedirler.[43] Sunumcu iktisadın amacı üretim kapasitesini arttırmak olduğuna göre, öncelikle faktör üretkenliğinin determinantları incelenecektir. Bu konudaki karmaşık incelemeler sonucu ortaya çıkan en önemli politika değişkeni, vergilerdir.

İstem - gelir ilişkisi kabul edilmediğine göre, toplam istem ve harcanabilir gelir dışında, vergilerin etkisi ne olacaktır? Bu sorunun yanıtı, neo - klasik marjinalite koşulları ile verilmektedir: Vergi değişikliklerinin ilk etkisi, marjinalite koşullarını değiştiren *fiyat etkisi*dir (first - order price effect). Örneğin servet üzerinden alınan vergiler, marjinal tasarrufun maliyetini marjinal tüketime oranla yükselterek tasarrufları azaltmakta; gelir vergileri ile piyasaya yönelik çabanın maliyeti, piyasa dışı etkinliklere oranla yükselmektedir.[44] Bu, günlük dilde aşağı yukarı «girişimcinin üretim ve yatırım şevkinin kırılması» gibi, ülkemizde de çokça kullanılan bir anlatımı anımsatmaktadır. Birinci sıra etki ile faktör sunum işlevleri değişmekte; bunu verginin dolaylı etkisi, *gelir etkisi* (second - order income effect) izlemektedir. Kısaca, vergi indirimleri üretim faktörleri üzerinde verimlilik artışı etkisi yaratarak geliri ve çalışma düzeyini yükseltmektedir. Bundan sonrası, hangi tip verginin hangi faktör üzerinde ne yönde ve ne kadar etkili olduğunun araştırılmasıdır.[45]

Vergi indirimi, beraberinde —para hacmi arttırılamayacağına göre— bu indirimin nasıl karşılanacağı sorusunu da getirmektedir. «Vergi indirimleri kamu harcamalarında azalma ile çakıştırılamaz ise açık ortaya çıkacaktır.»[46] Açığın emisyon ile finanse edilmesi, sunumcu ekonominin de onayladığı «sıkı para» politika-

(43) MEYER (81), Foreword, s. vii.

(44) RAYBOY (82), s. 7.

(45) Çeşitli vergilerin işgücü sunumu ve sermaye oluşumu üzerindeki etkilerinin çözümlenmesi konusunda : MEYER (81) ve AARON - PEACMAN (81).

(46) HAILSTONES (81), s. 107.

sının bozulmasıdır. Diğer bir yol olan kamu borçlanmasına ise, sunumcu iktisadın temel dayanakları açısından karşı çıkılmaktadır: Bu açık —şimdilik— monetize olmasa dahi toplam sunum üzerinde olumsuz etki yapacaktır. Bu olumsuz etki, yine yukarıdaki marjinalite koşulları ile açıklanmaktadır. Asıl karşı çıkılan, kamu harcamalarının kendisidir. Her kamu harcaması, özellikle de sosyal harcamalar ve transfer harcamaları «piyasaya yönelik çaba»yı azaltmakta, aylaklık eğilimini arttırmaktadır. Sunumcu iktisat yanlılarına göre, sağlık yardımından yararlanmaya başlayan işçi, veri reel ücrette daha az çalışıp daha çok balık tutmayı, emeklilik koşulları iyileştirilen mühendis teknolojik buluşlarla daha az ilgilenip daha çok resim yapmayı yeğleyecektir. Neo-klasik faktör fiyatlaması ve bölüşüm kuramına dayanan bu görüş, ücret-çalışma dengesi üzerindeki etkilerden yalnız gelir etkisini ele almakta, ya da bu etkinin başat olduğunu varsaymakta; dahası, bu etkiyi negatif kabul ederek, çalışmanın düşük mal olduğu varsayımına dayanmaktadır. Ortaya atanların dünya görüşünden kaynaklanan bu varsayımın maliye politikası açısından sonucu, her türden sosyal harcamanın olabildiğince azaltılmasıdır. Böylece vergi indirimlerinin finansman kaynağı kendiliğinden ortaya çıkmış olacaktır. Vergilerin sosyal harcamalarla birlikte azaltılması, küçük bütçelere gidilmesi, sunumcu iktisadın monetarizmle ortak önerilerinin başında gelmektedir.

Önemli iktisat kuramları, uzun açıklamalarına, karmaşık kuramsal çözümlemelerine karşın, politika önermelerinin kısa özetleri ile anılırlar. Bu anlamda Keynescilik, kamu harcamaları ile gelir yaratmanın; monetarizm, «sıkı para» politikası ile «istikrar» sağlamanın kuramı ise, sunumcu iktisat da «sıkı para» politikası koşullarında vergileri düşürerek daha yüksek çalışma ve büyüme oranlarına ulaşmanın kuramı olarak özetlenebilir.

Sunumcu öneri, stagflasyonda dengeye yaklaşma konusundaki seçeneklerden ikincisi, faktör istem ve sunum işlevlerinin parametrelerinin değişmesi anlamına gelir. Burada söz konusu değişiklik, ilgili bölümde sözü edilen üç parametreden ikincisi; sosyal ücretin düşmesi, toplumsal gönencin azalması, kısacası devletin sosyal niteliğinin aşınması pahasına firmalara sağlanan kamu desteğidir. Bu destek, yatırım ve üretimi özendirici önlemler, üreticiye sağlanan negatif vergi niteliğindeki sübvansiyonlar da olabilir. Ancak, sübvansiyonlar ve özendirme önlemleri selektif bir uygulama gerektirdikleri ve etkileri sınırlı olduğu için, kamu desteğinin doğrudan ve dolaylı etkileri en geniş ve tektürel bir uygulamaya olanak veren vergiler yolu ile sağlanması, en yaygın uygulamadır. Vergi indirimleri ya da benzer önlemlerin faktör sunum ve istem işlevlerini sağa kaydıracak bir parametre olabilmesi, iki koşula bağlıdır;

— Bir; vergi indirimi açık yaratmamalı, yani kamu harcaması kısılabilmelidir.

— İki; çalışanlar sosyal ücretlerin düştüğü koşullarda işgücü sunumunu azaltmamalıdır (sosyal ücretler işgücü sunum eğrisinin

parametresi değildir, ya da düşüşleri bu eğriyi sağa kaydırır varsayımı).

Bu koşulların gerçekleşmemesi durumunda, vergi indiriminin faktör isteminde yarattığı artış, kaynak dağılımındaki bozulma ya da işgücü sunumundaki azalma ile dengelenerek etkisizleşecektir. Bu koşulların gerçekleşmesinin anlamı ise, çalışanların daha kötü toplumsal koşullarda daha çok ya da en azından eskisi kadar çalışmaya razı olmalarıdır. Bu olgu ise, bir toplumsal ve politik parametre değişikliği, çalışanlara karşı bir değişiklik demektir.

Sunumcu iktisadın amacı, gelir dağılımındaki bozulmayı ve toplumsl gönençteki azalmayı göz önüne almaksızın, geliri arttırmak ve büyümeyi hızlandırmaktır. Yukarıdaki temel koşulların gerçekleşeceği varsayımı altında, sunumcu iktisadın politika önerileri kendi amaçları ile tutarlıdır. Politik açıdan uygulanabilirliği ise, yukarıdaki varsayımların gerçeğe uygunluk derecesine bağlıdır.

Dünyadaki güncel uygulamalar değerlendirildiğinde, bu politikanın başarı ile uygulandığı —ABD dışında— ülke görülmemektedir. Temel başarısızlık nedeni, kamu harcamalarının yeterince kısılamaması olarak görülmektedir. ABD'de ise, bütçelerin açık vermesine karşılık bu ülkenin özel politik ve ekonomik konumundan gelen bir avantaj, yüksek faiz karşısında ABD'ne akan sermayenin kamu harcamalarına kayan özel tasarrufların yarattığı açığı fazlası ile doldurması, büyümeye olanak sağlamıştır.[47]

Kamu harcamaların gereksinime oranla zaten çok az olduğu, etkin bir vergi toplama ve denetim sisteminin kurulamadığı, vergi yükünün belli kesimlerin üzerinde toplanmasının bir politika haline getirildiği ve iç borçlanma olanaklarının da sınırlı olduğu, bütçe açığının emisyon anlamına geldiği azgelişmiş bir ülkede, bu politikanın uygulanabilirliği çok daha kuşkuludur. Sunumcu ekonominin azgelişmişlik versiyonu; özendirme, destek vb. adlar altında kamusal kaynakların özel kesime aktarılması istekleri biçiminde kendini göstermektedir. Ancak, bütçe açığından geçerek finanse edilen bu tip desteklerin yukarıda belirtilen birinci koşulu sağlayamamasından dolayı, üretim ve yatırımda artış sağlanması söz konusu olmayacaktır. Bu uygulama, ancak çeşitli kesimler arasında kaynak dağılımını değiştirir.

(47) Ancak son beş yılda ABD'de gelir dağılımındaki bozulmanın boyutları sağlanan gelir - istihdam artışı ile karşılaştırılamayacak boyutlarda: nüfusun en düşük gelirli 1/5'inin payı % 7,6 azalırken, en yüksek gelirli 1/5'in payı % 8,7 arttı (Cumhuriyet, 6 Kasım 1984, s. 1 ve 11). Ayrıca, bu başarının niteliği ve nedeni konusunda da tartışmalar var. Örnek olarak, çalışma düzeyindeki yükselmenin monetarist - sunumcu iktisadın değil de Keynescilliğin sonucu olduğu biçimindeki farklı bir görüş için; BULUTAY (84), s. 22 - 23. SHERMAN (83) ise, bu politikanın çalışma ve gelir düzeyi üzerinde etkisi olmadığı, yalnızca gelirin «yoksuldan zengine doğru» yeniden dağıtımını sağladığı görüşünde: ch. 9; «Reagonomics: A Walk on Supply - Side».

Keynesci Politika: Monetarizme karşı seçenek tartışmaları içinde sözü edilen Keynesci politika, başlangıç bölümünde de belirtildiği gibi, tek yönlü bir iktisat politikasıdır. İşsizlik ve enflasyonun bir arada bulunduğu bir iktisadî ortamda, bu politikanın uygulanabilmesi için, öncelikle iki hastalıktan hangisine karşı mücadele edileceğine karar verilmesi gerekir. Eğer enflasyona karşı mücadele edilecekse, uygulanacak politika paketi çok küçük farkla monetarist - sunumcu politika ile aynı olacaktır. Tablo - I'de bu politika araçlarının kullanım biçimi gösterilmektedir:

TABLO - I

	Keynesci	*Monetarist - sunumcu*
Para hacmi	Azaltılır	Azaltılır
Bütçe açığı	Azaltılır	Azaltılır
Kamu harcaması	Azaltılır	Azaltılır
Vergiler	Arttırılır	Azaltılır

Her iki politika paketinde de esas unsur, istemin kısılmasıdır. Bu bakımdan her ikisi de reel para hacminin daraltılmasına ya da artmamasına çalışacaktır. Keynescilik, ayrıca, toplam istemin belirleyicisi olarak gördüğü kamu harcamalarının da kısılmasına çalışacaktır. Monetarizm, mali politikaların istem üzerindeki etkisini kabul etmemekle birlikte, sunumcu ekonomi tarafından geliştirilen kuramsal temel üzerinde kamu harcamalarının kısılmasından yanadır. Kaldı ki, bütçe açığının emisyon anlamına geldiği durumlarda, para hacmini kısmak ile kamu harcamalarını azaltmak arasında bir seçim de söz konusu değildir. Görüldüğü gibi iki politika arasındaki tek fark, vergi konusunda ortaya çıkmaktadır. Keynesciler toplam istemi kısmak ve harcanabilir geliri azaltmak amacıyla —harcamaya dönüştürmemek kısıtlaması altında— vergilerin arttırılmasını savunurlar iken, özellikle sunumcu iktisat yanlıları enflasyonu önlemek için sunumu arttırmak amacıyla vergilerin indirilmesini savunuyorlar. (Ülkemizde de, her vergi arttırımında ortaya çıkan tartışmaların temelinde, bu görüş farklılığının izleri görülebilir. Ancak ilginç olan, vergiyi arttıran iktidarlar hangi iktisadi düşünceden yana olursa olsun verginin enflasyonu azaltacağını savunurken, yine iktisadi görüşü ne olursa olsun muhalefet vergi artışının enflasyonu körükleyeceğini öne sürüyor.) Her iki iktisat politikası da küçük bütçelerden yanadır (Keynesci kuramda büyük bütçeler denk dahi olsa enflasyonisttir). Kamu harcamalarını kısma olanağının sınırlı olduğu durumlarda ise, vergi indirimi sunumcu iktisat kuramına da aykırı olmaktadır. Yatırımlar dışındaki kamu harcamalarını kısma olanağının çok az, verginin gelir esnekliğinin çok düşük olduğu azgelişmiş ülkelerde, iki politika paketi arasındaki bu fark çok önemli değildir.

Enflasyona karşı mücadele söz konusu olduğunda her iki politika arasında önemli bir fark bulunmadığına göre, «seçenek» olarak görülen Keynesci politika, işsizliğe karşı mücadeleyi öngören

politikaları içerecektir. Gerçekten de işsizliğe karşı Keynesci politika ile monetarist - sunumcu politika, vergi konusu dışında, birbirinin karşıtıdır:

TABLO - II

	Keynesci	*Monetarist - sunumcu*
Para hacmi	Arttırılır	Azaltılır
Bütçe açığı	Arttırılır	Azaltılır
Kamu harcaması	Arttırılır	Azaltılır
Vergiler	Azaltılır	Azaltılır

Keynesci politika toplam istemi arttırabilmek için para hacmini arttıracak, açık bütçe politikası izleyecek, kamu harcamalarını arttırıp, harcanabilir geliri yükseltmek amacıyla vergileri azaltacaktır. Keynesci politika bu araçları kullanırken çoğaltanın çalışacağı, fiyatların değil miktarların intibak edeceği varsayımına dayanmaktadır. Uzun dönemde, gelir sabitken, istem artışının yalnızca fiyat·intibaklarına yol açacağını söyleyen monetaristler ise, genişletici para politikası ile işsizliğin azalmayacağını, faktör fiyatları ile mal fiyatları arasında tam intibakın gerçekleşeceğini savunarak temel politika olarak enflasyonu durdurmaya yönelmekte ve bunun temel aracı olarak da para hacmini «sıkı tutmaya» çalışmaktadırlar. Bu politikanın tamamlayıcısı olan sunumcu iktisat ise, «sıkı para» koşullarında toplam sunumu arttırabilmek için vergileri ve kamu harcamalarını azaltmayı önermektedir. Monetarist - sunumcu politikaların tutarlılık koşullarından yukarıda söz etmiştik. *Stagflasyon koşullarında* önerilen Keynesci tam çalışma politikası ise *tutarlı değildir.* Keynesci politikanın temel dayanağı olan çoğaltanın stagflasyonda çalışmayacağını daha önce belirtmiştik. Bu durumda toplam istemdeki artışın gelir yaratması beklenmeyecek, miktar intibakları yerine fiyat intibakları ortaya çıkacaktır. Sonuç olarak işsizlik azalmayacağı gibi, genişletici politikaların yol açtığı para artışı sonucu enflasyon daha da hızlanacaktır. Enflasyonist bekleyişlerdeki yükselme, istem artışını parasal artışın da üzerine çıkaracaktır. Enflasyonun üretim üzerindeki dolaylı etkisi, risk ve belirsizlikteki artış, üretim çevriminden spekülatif çevrime kayan para miktarındaki yükselme ise, işsizliği daha da arttıran nedenler olacaktır.

Stagflasyon kökenli bunalım koşullarında Keynesci politikaların tutarsızlığının kavranılması, son yıllarda sıkça ortaya atılan «endekscilik» gibi monetarist araçlarla Keynesci politikaları uygulama önerilerinin değerlendirilmesi açısından da önem taşımaktadır.

Sosyo - politik Parametreler, Planlama ve Devletçilik: Birinci bölümün sonunda, stagflasyon durumunda dengenin ya reel ücretin düşmesi ya da parametrelerdeki bir değişiklik ile sağlanabileceğini; kısa dönemde söz konusu olabilecek parametrelerden birincisinin yani sosyal ücretin düşüşünün, devletin sosyal niteliği-

nin aşındırılmasının, tek başına yeterli bir değişiklik olmayıp monetarist politikanın tamamlayıcısı olduğunu belirtmiştik. Bu politikalar dışında stagflasyonda dengeye ulaşmanın tek yolu, diğer sosyo-politik parametrenin değiştirilmesi, yani kâr oranları ve rantların azaltılmasıdır. Bu değişiklik, çalışanların gönencini azaltmadan, sosyal ücretleri düşürmeden her reel ücrette daha çok işgücü istenmesini, her fiyatta daha çok üretim yapılabilmesini, kısaca enflasyon ve işsizliğin birlikte azalmasını sağlayacak tek çözüm olarak görülmektedir.

Burada sözü edilen kâr oranları, her üretici için söz konusu bir kâr marjı (mark-up) indirimi değildir. Sistemin bütününde sağlanacak bir değişiklik yeterlidir. Böyle bir değişiklik, öncelikle dış ticaret ve bankacılık sektörlerinin etkin biçimde kamu denetimi altına alınmasından, kentsel rantların ortadan kaldırılmasına, temel gereksinim mallarının dağıtım kanallarında etkinliğin sağlanmasına kadar bir dizi köklü önlemi gerektirecektir.

Bu önlemler için planlama ve devletçilik kaçınılmaz araçlardır. Amaçla aracın, kısa dönemli bunalım çözümü ile sistem sorununun karıştırılması, kimi zaman devletçiliğe karşı «devlet solcu mu ki?» sorusunun ortaya atılmasına yol açıyor.[48] Devletin iktisadî yaşama müdahalesi, oligopolistik yapılar ve diğer rekabet aksaklıklarının ortadan kaldırılması, dışsallıkların düzeltilmesi gibi, piyasa mekanizmasının işlemesini sağlamaya yönelik olabileceği gibi, kamusal malların varlığı ya da gelir dağılımının düzeltilmesi, kalkınma gibi belirli sosyo-politik amaçlar da taşıyabilir. Devletçilik, bürokrat burjuvazi yönetiminde bir devlet kapitalizmini yürütmek anlamına da gelebilir; devlet eliyle belirli sermaye guruplarının güçlendirilmesi politikasının aracı da olabilir. Dahası, yukarıda Brezilya örneğinde belirttiğimiz gibi, çökmekte olan monetarizmi ayakta tutmak için araç olarak da kullanılabilir; Güney Kore'de olduğu gibi ekonomik yapıyı uluslararası işbölümü içinde verilen göreve uyumlu duruma getirmenin en önemli aracı da olabilir.[49] Devletçilik, geniş anlamı ile —piyasa mekanizmasının işleyişindeki aksaklıkları düzeltmek ve rekabetçi dengeye ulaşmak amacı dışında— devletin iktisadî yaşama karışmasını anlatır. Bu uygulama başlangıç donanımı ve bölüşüm parametrelerini veri alan, piyasa mekanizması ile ulaşılacak dengeden farklı denge ve optimaliteye ulaşmayı amaçlar. Bu anlamda bir ekonomik sistem değil[50], piyasa mekanizmasından farklı bir kaynak dağıtım sürecidir. Ancak devletçilik dar anlamda kamusal mülkiyet ve devlet işletmeciliği ile eş anlamda tutulmaktadır. Kuşkusuz piyasa mekanizması ile sağlanacak olandan daha farklı bir dengeyi, farklı bir bölüşüm tablosunu ve farklı birikim - büyüme oranlarını amaçlayan bir iktisat politikası, ekonominin çeşitli alanlarında kesin denetime ve dolayısı ile kamusal mülkiyet ve devlet işletmeci-

(48) ALTAN (84).
(49) LUTHER (81), s. 141-144.
(50) Devletçilik ve iktisadi sistem arasındaki ilişki için; BORATAV (82), s. 2.

liğine gerek duyacaktır.[51] Bunun boyutlarını ve ağırlığını ise, iktisadî yaşama karışmanın amaçları ve sınırları belirleyecektir. Devletçilik tartışılırken öncelikle değerlendirilmesi gereken konu, devletin iktisadî yaşama karışmasının amacıdır. Aynı şeyler yaklaşık olarak planlama için de söylenebilir. Yazının başında belirtilen sınırlama içinde, halktan yana bir çözüm, sosyo - politik parametrelerin değişmesini gerektirmektedir. Devletçilik ve planlama da bu değişikliğin «olmadan olmaz» koşuludur. Bu *sınırlı çözüm* için dış ticaret, bankacılık alanlarında, enerji, madenler, petro - kimya gibi az sayıdaki temel malın üretiminde, kentsel topraklar üzerinde kamusal mülkiyet ve devlet işletmeciliği yeterli olacaktır.

Sözü edilen uygulamanın «kolay» olmadığı açıktır. Stagflasyon kökenli bir bunalımda çözümün politik olmasının, stagflasyonun «Paretocu anlamda optimal» olmasının pratikteki anlamı, halktan yana çözümün de var olduğu, ama zor olduğudur. Zor çözümlere hazır olmadan, kitlelerin monetarist politikaya duydukları öfkenin ve özgürlük isteklerinin seline kapılarak iktidara sürüklenen sol, sosyalist, sosyal - demokrat partiler de, ya endekscilik, Keynesci politikalar gibi stagflasyon koşullarında tutarsız iktisat politikaları ile oyalanarak bir süre sonra iktidarı terk ediyorlar; ya da monetarizmi alternatifsiz ilan ederek reel ücretin düşürülmesi politikasını temel alıyorlar; hem de «biz gidersek faşistler gelir» tekerlemesiyle, halkı ekmek ve özgürlük arasında seçim yapmaya zorlayıp, monetarist uygulamaya yeni boyutlar katarak.

IV. SONUÇLAR

1 — Monetarizm büyük sermayenin iktisat politikası olarak, kuramsal açıdan amacı ile tutarlıdır. Ancak politik uygulanabilirliği, deneylerin gerçekçi olmadıklarını gösterdiği koşulların gerçekleşmesine bağlıdır.

2 — Keynesci politika önerileri, stagflasyon koşullarında tutarsızdırlar. Bunların uygulanmaya çalışılması bunalımı geliştirmekten başka sonuç vermez. Bu politikalar, farklı bunalım koşullarında, kapitalist sistem içinde halkın yararına çözümler getirmiş olmalarına karşın, stagflasyonda geçersiz oldukları için bir seçenek değildirler.

3 — Keynesci durumun aksine, stagflasyon Paretocu anlamda optimaldir. Bu durum, çözümün teknik çözüm, iktisatçıların çözümü olmaktan çıkıp politik çözüm haline gelmesi demektir.

4 — Planlama ve devletçilik, halkın da yararına bir çözüm için kaçınılmaz *araçlardır.*

(51) BORATAV (82), devletçiliği; «genel olarak devlet işletmeciliğini de zorunlu bir unsur olarak içeren müdahaleci bir iktisat politikası» olarak tanımlıyor: s. 1.

KAYNAKLAR

AARON, Henry J. - PEACMAN, Joseph A. (eds) (1981): «How Taxes Affect Economic Behavior», Brookings Inst., Washington.

AKALIN, Güneri (1981): *Kamu Ekonomisi,* SBF Yayınları, Ankara.

AKYÜZ, Yılmaz (1980): «Makro İktisat - Doktora Ders Programı», *SBF Dergisi,* Cilt XXXV, Sayı 1 - 4.

AYKÜZ, Yılmaz (1984): «Faiz ve Enflasyon», YAPIT No. 6, Ağustos - Eylül 84, s. 17 - 43.

AKYÜZ, Yılmaz (1985): *Fiyat Mekanizması ve Makroekonomik Dengesizlikler,* Yurt Yayınları, Ankara.

ALTAN, Mehmet (1984): «Aranıyor», *Cumhuriyet - Siyaset 84,* 3 Eylül, s. 13.

BARAN, P - SWEEZY, (1970): *Tekelci Kapitalizm,* Doğan Yayınevi, İstanbul.

BARRO, R.J - GROSSMAN, H.I. (1974): «Suppressed Inflation and Supply Multiplier», RES: 41, s. 87 - 104.

BARRO, R.J - GROSSMAN, H.I. (1976): *Money, Employment and Inflation,* Cambridge University Press.

BENASSY, Jean - Pascal (1975): «Neo - Keynesien Disequilibrium Theory in a Monetary Economy», RES: 42, s. 503 - 523.

BENASSY, Jean - Pascal (1977): «A Neo - Keynesien Model of Price and Quantity Determination in Disequilibrium», (Schwödauer (ed): *Equilibrium and Disequilibrium in Economic Theory,* D. Raidel, Boston, 1977) içinde, s. 510 - 543.

BORATAV, Korkut (1982): *Türkiyede Devletçilik,* 2. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara.

BULUTAY, Tuncer (1979): *Genel Denge Kuramı,* SBF Yayınları, Ankara.

BULUTAY, Tuncer (1984): «Sağcı İktisat Görüşleri ve Reagonomics», *İktisat Dergisi,* sayı 24, Aralık, s. 7 - 25.

FFRENCH - Davis, Ricardo (1983); «The Monetarist Experiment in Chile: A Critical Survey», *World Development,* Vol. 11, No 11, s. 905 - 926.

FRANK, Andre Gunder (1983): «Dünya Krizi ve Dönüşüm», YAPIT, sayı 7, Kasım 1984, s. 45 - 64.

FRIEDMAN, Milton (1958): «The Supply of money and Changes in Prices and Output», Friedman, (1969 a) içinde.

FRIEDMAN, Milton (1969): «The Optimum Quantity of Money», Friedman (1969 a) içinde.

FRIEDMAN, Milton (1969 a): *The Optimum Quantity of Money,* Mac Millan, London.

FRIEDMAN, Milton (1970): «Para Teorisinde Karşı Devrim», *Para Teorisinde Devrim ve Karşı Devrim,* Eskişehir 1982, içinde.

FRIEDMAN, Milton (1977): «Nobel Lecture: Inflation and Unemployment», JPE Vol. 85, No: 3, July 1977, s. 451 - 471.

GRANDMOUNT, J.M. - LAROQUE, G. (1976): «On Temporary Keynesien Equilibria» RES: 43, s. 53 - 67.
HAILSTONES, Thomas (1981): *A Guide to Supply Side Economics*, Robert F. Dave Inc., Richmond.
KALDOR, Nicholas (1976): «Inflation and Recession in the World Economy», EJ: 86 December '76, s. 709 - 716.
KEYDER, Çağlar (1981): «Kriz Üzerine Notlar», *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım*, Yurt Yayınları, Ankara 1984 içinde, s. 29 - 55.
LUTHER, Ulrich Hans (1981): *Güney Kore Bir Model Olabilir mi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1984.
MACHLUP, F. (1960): «Another View of Cost - push and Demand - pull Inflation», *R of Ecs and Stcs:* 42, s. 129 - 139.
MALINVAUD, Edmond (1977): *The Theory of Unemployment Reconsidered*, Basil Blackwell, Oxford.
MEYER, L.H. (ed) (1981): *The Supply - side Effects of Economic Policy* Klower Nijhoff, Boston.
NEGISHI, Takashi (1979): *Microeconomic Foundations of Keynesian Macroeconomics*, North - Holland, Amsterdam.
ÖZCAN, Enver (1981): *Ekonomik Bunalımlar*, Ankara.
RAYBOY, David G. (ed) (1982): *Essays in Supply - side Economics*, Heritage Foundation.
SCHULTZ, C.L. (1959): «Recent Inflation in the United States», The Joint Economic Commitee of Employment, Growth and Price Levels, Washington D.C.
SHERMAN Howard J. (1983): *Stagflation: An Introduction to Traditional and Radical Macroeconomics*, Harper and Row, New York, (2 nd edition).
DER SPIEGEL (1982): «Sosyal Sistemin Tümü Yanlıştır: Friedman ile konuşma, 18 Jan 83»; Aktaran: BÜYÜTEÇ: 41, 8 Şubat 1982, s. 10 - 12.
TOBIN, James (1972; «Inflation and Unemployment, AER, March '72, s. 1 - 17.
TREVITHICK, J.A. - MULVEY, C. (1978): *The Economics of Inflation*, Martin Robertson, London.
WEINTRAUB, E. Roy (1979): *Microfoundations*, Cambridge University Press.

KISALTMALAR

AER: American Economic Review
EJ: Economic Journal
JPE: Journal of Political Economy
RES: Review of Economic Studies
R of Ecs and Stcs: Review of Economics and Statistics

YILDIRIM KOÇ

Türkiye'de Üretken Emek Ve Üretken Olmayan Emek

Türkiye'de istihdamın yapısına ilişkin çalışmalarda, işgücünün sektörlere ve mesleklere göre dağılımı inceleniyor. Ancak, çalışmanın (emeğin) ve emekçilerin ne kadarının üretken olduğu konusunda araştırma yapılmadı.

Bu konuların tartışılmasını ve açıklığa kavuşturulmasını gerekli kılan bir neden, Türkiye'de ücretlilerin yapı ve dinamiğinin kavranmasında bu ayrımın önemidir. 1980 yılında Türkiye'de ücretlilerin sayısı 6,2 milyona; iş sahibi toplam faal işgücüne oranı ise yüzde 33,3'e ulaştı. Tarım dışı sektörlerde ücretlilerin sayısı 1980 yılında 5,6 milyona; iş sahibi faal işgücüne oranı ise yüzde 75'e yükseldi. 1980 - 1985 döneminde bu sayı ve oranlar artmaya devam etti ve önümüzdeki yıllarda daha da yükselecek. Bu koşullarda, ücretlilerin yapı ve dinamiği, toplumsal yapı ve dinamiğin önemli bir parçasını oluşturuyor. Üretken emek ve üretken olmayan emek kavramları ise, üretim araçları mülkiyetinden yoksun olan ücretlilerin diğer sınıf ve tabakalarla ilişkilerini, ücretliler içinde çeşitli tabakaların iç ilişkilerini ve buna bağlı olarak da, ücretlilerin davranışlarını kavramanın önemli bir aracıdır. Ücretliler içinde değer yaratan ve değer yaratmayan kesimlerin, davranışları ve beklentileri farklıdır. Üretken faaliyette bulunmayan, ya da değer ve artı - değer yaratmayan ücretlilerin ücreti, üretken faaliyet içindeki ücretlilerin yarattığı değerden ödeniyor. Ayrıca, üretim araçlarıyla hukuksal mülkiyet ilişkileri açısından mülksüzleşmiş olmalarına karşın, kapitalist üretim süreci içinde üstlendikleri (üretimin teknik örgütlenmesinin ötesindeki) görevler ne-

deniyle toplumsal durumları ve davranışları farklılaşan ve verilerde «ücretliler» kategorisinde ele alınan bir kesimin de (yöneticiler, ustabaşılar, vb.) durumunun kavranılmasında, bu kavramlar yararlı ve gereklidir.

ÜRETKEN EMEK

Değer üretme süreci, ancak maddi ürün üretimiyle mümkündür. Her çalışma değer üretmiyor. Değer üretiminin ölçütü, maddi ürün üretimidir. İnsan emeği, ana değer kaynağı olarak, maddi ürünlerde billûrlaşıyor ve onları değer içeren ürünler ve mallar haline dönüştürüyor. Her tüketim ise nihai olarak bu maddi ürünlerin tüketimidir. Hizmet tüketimi gibi gözüken olgular da, özde bu hizmeti gerçekleştiren kişilerin kendilerini yeniden üretmeleri sürecindeki maddi ürünler tüketimidir. Bu nedenle, toplumun üretken kapasitesinden anlaşılması gereken, onun maddi ürünler üretebilme yeteneği ve başarısıdır.

Ancak üretim teknolojisinde, bir malın üretiminde ve toplumsal anlamda işbölümünde gelişmeyle birlikte, maddi ürün üretimi ile özdeşleştirilen bir değer yaratma sürecine kimlerin katıldığı karmaşıklaşıyor; sınırlar bir ölçüde muğlaklaşıyor. Ayrıca, üretim biçimi ve üretim araçları üzerinde mülkiyet hakkına sahip olanların üretim sürecine ve üretimin amacına yaklaşımları da, üretken ve üretken olmayan emek kavramlarını karmaşıklaştırıyor.

Kapitalist bir ülkede, tarım - ormancılık - balıkçılık, madencilik - taşçılık, imalat sanayii, inşaat, elektrik - gaz - su üretimi ile taşımacılık ve iletişim sektörlerinde ve proje - plan, makina tamir - bakım, işyeri temizleme işlerinde gerçekleştirilen üretken çalışmayla, maddi ürünler üretiliyor. Böylece insan emeği doğrudan, ya da işyeri ya da toplum ölçeğindeki kollektif üreticinin bir parçası olarak, maddi ürünlere aktarılıyor. Bu toplumun üretimi, bu sektörlerde yaratılan değerdir. Diğer sektörler ise bu toplam üretimden pay alıyor. Bu üretken sektörlerde üretimin teknik örgütlenmesi içinde yer alanlar, üretken bir çalışma içindedir. Üretken bir sektörde istihdam edilmesine karşın, üretimin teknik yapısı dışında kalan kişiler ise (bunlar ister kapitalist, ister küçük üretici, ister ücretli olsun), üretken değildir.

Buna göre, bir ülkede istihdamı üretken olan ve üretken olmayanlar açısından irdelerken, önce üretken sektörleri, daha sonra da bu üretken sektörlerde üretken bir çalışma içinde olanları belirlemek gerektir.

TÜRKİYE'DE ÜRETKEN EMEK VE ÜRETKEN OLMAYAN EMEK TAHMİNLERİ

Türkiye'de işgücünü üretken olan ve olmayan emek açısından ele alan çalışma, bildiğim kadarıyla, yok.

Türkiye'de maddi ürün üretimine katılan, ya da emeklerini maddi ürüne aktaran insanları, çeşitli sınıflara bölebiliriz.

1. Ücretliler içinde işçi sınıfı.

2. Küçük üreticilerin bir bölümü.
3. Kapitalistlerin bir kısmının çalışmasının bir bölümü.

Kapitalistlerin faal işgücü içindeki sayısının göreli azlığı ve bu sınıfın üretimin teknik örgütlenişinde üstlendikleri görevlerin önemsizliği nedeniyle, kuramsal olarak değer üretme sürecine katılması olanaklı bu kesimi, çözümlemeden soyutlayabiliriz.

Ücretliler ve küçük üreticilerin üretken faaliyet içinde olan bölümlerini belirlemede, bu hesaplamalarda genel olarak kullanılan yönteme bağlı kalarak, üretken sektörlere dağılımı esas alacağız. Bu sektörler tarım - ormancılık - balıkçılık, madencilik - taşçılık, imalat sanayii, inşaat, elektrik - gaz - su üretimi, taşımacılık ve iletişimdir. Ticari faaliyet içinde, üretimin devamı niteliğindeki çalışmanın oranının az olduğu varsayımıyla, bir bütün olarak ticaret sektöründe çalışanlar üretken kesim dışında tutulacaktır.

Özellikle küçük üreticiliğin çalışmasının bir bölümü, üretilen ürünün pazarlanmasına dönüktür. Gerçekte üretken olmayan bu çalışmanın çok önemli olmadığı ve soyutlanabileceği düşünüldü.

Üretken sektörlerde olmasına karşın, üretimin teknik örgütlenmesine katılmayan bazı meslekler de, çok kaba bir tahminle, sektörlerdeki istihdamdan düşülecektir.

Ek çizelgelerden de izlenebileceği gibi, 1980 yılında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre Türkiye'nin nüfusu 44,7 milyon; 12 ve daha yukarı yaşlardaki faal nüfus ise 18,5 milyondu. 18,5 milyon rakamı nüfus sayımı gününden önceki bir hafta içinde bir işte çalışanların toplamıydı. İşsizleri içermiyordu.

1980 yılı Ekim ayında bir işte çalışan 18,5 milyon kişinin 6,2 milyonu ücretli; 4,3 milyonu kendi hesabına çalışan üretici; 7,9 milyonu ise ücretsiz aile çalışanıydı. Diğer bir deyişle, 18,5 milyonun 18,3 milyonu geçimini kendi emekleriyle karşılıyordu. Ancak bu çalışanların önemli bir kısmı değer (maddi ürün) üretimine katılmıyor, diğerlerinin yarattığını paylaşıyordu.

Maddi ürün üretilen sektörlerde çalışanların toplamı 14,2 milyondu. Diğer bir deyişle, üretken bir faaliyet içinde bulunanların toplam iş sahiplerine oranı yüzde 76,5 idi. Bu oran ilk bakışta yüksek gözüküyor. Aynı yöntemle yaptığımız hesaplamalara göre, ABD'nde 1982 yılında bu oran yalnızca yüzde 34,3'tü. Türkiye ile ABD arasındaki fark, üretken faaliyette bulunanların toplam nüfusa oranında da görülüyor. ABD'nde 1982 yılında toplam nüfusun yüzde 16,2'si değer yaratıyor. Türkiye'de ise değer yaratanlar 1980 yılında toplam nüfusun yüzde 31,7'si. Bu rakamlar bazı gerçekleri sergiliyor. ABD'nde emek üretkenliği o denli yüksek ki, nüfusun yüzde 16'sının yarattığı değer nüfusun tümünü bugünkü refah düzeyinde beslemeye ve ABD devlet harcamalarını karşılamaya yetiyor. Diğer bir deyişle, işgücünün ve nüfusun daha büyük bir bölümü, rasyonel ve planlı bir ekonomik örgütlenme içinde maddi ürünler (değer) üretimine dönük bir çalışma içinde olsa, insanlığın bugünkü standartlara göre önemli hiçbir maddi gereksinimi kalmaz. Nüfusun üretken yüzde 16'sının emeğinin önemli bir kısmı ise, yararlı olmayan ürünler (tüketimi üretken olmayan

ürünler) üretimine gidiyor. Daha rasyonel bir toplumsal örgütlenmede, üretken gücün yararsız üretime ayrılan bölümünün de yararlı ürünler (tüketimi üretken olan ürünler) üretimine ayrılması, toplumun yararlı maddi rünler üretme potansiyelini ve refahını olağanüstü düzeylere sıçratacaktır.

Bu rakamlardan Türkiye ile ilgili çıkaracağımız en önemli sonuç, emek üretkenliğinin çağdaş düzey açısından geriliğidir. Nüfusun yüzde 31,7'si maddi ürünler üretiminde çalışıyor. Ancak yaratılan değer, emek üretkenliğinin düşüklüğü nedeniyle, pek fazla değildir. Ayrıca, yaratılabilen bu kısıtlı miktarın bir bölümü ülke dışına aktarılıyor; geri kalan da olağanüstü eşitsiz bir biçimde bölüşülünce, yaşamlarını çalışarak kazanan insanların ve bunlar içinde değer yaratan üreticilerin ve bunların bir kesimini oluşturan işçi sınıfının payına, yoksulluktan başka bir şey düşmüyor.

1980 sonrası verilerine sahip değiliz. Ancak, 24 Ocak kararları sonrasındaki genel gelişmelerden ve 1970, 1975 ve 1980 nüfus sayımları sonuçlarından çıkan eğilimlerden bazı değerlendirmeler yapmak olanaklıdır.

Üretken nüfusun toplam nüfus içindeki payı düşüyor. Bu oran 1970 yılında 34,4 iken, 1980 yılında yüzde 31,7 oldu. Üretken emekçilerin faal işgücüne oranı ise, 1970 yılında yüzde 80,9 iken 1980 yılında yüzde 76,5'e düştü (bu oran ABD'nde 1982 yılında yüzde 34,3 idi). Faal nüfusun 1980 yılında yüzde 60'ı tarım kesimindeydi. Tarımda üretimin ve kırsal kesimde toplumsal yaşamın niteliği gereği, maddi ürün üretiminde çalışanlar faal nüfusun tüme yakın bir bölümünü oluşturuyor. Ancak tarımda çağdışı teknoloji ile üretilebilen, son derece kısıtlıdır. Bu nedenle, tarımda insanlar çalışıyor ama çok düşük bir emek üretkenliğinde üretiyor.

Tarımın bu özellikleri nedeniyle, tarım - dışı sektörlerdeki faal işgücüne baktığımızda, Türkiye ile ABD arasındaki farkın azaldığını görüyoruz. ABD'nde 1982 yılında tarım dışı sektörlerde üretken ücretlilerin toplam ücretlilere oranı yüzde 32,5 iken, Türkiye'de 1980 yılında bu oran yüzde 43 idi.

Son beş yıl içinde Türkiye'de emek üretkenliğinde önemli sıçramalar gerçekleşmedi. Ancak üretken çalışma içinde olanların toplam nüfus içinde payı azaldı. Ayrıca, tarım dışındaki sektörlerde faal işgücü arttı. Üreticiler içinde ise ücretlilerin payı yükseldi. Tüm ekonomide üretken ücretlilerin üretken tüm emekçiler içindeki payı, 1970 yılında yüzde 16,6'dan 1980'de yüzde 20,9'a çıktı. Buna koşut olaak, tarım - dışı sektörlerde üretken ücretlilerin tüm üretken emekçilere oranı 1970'de yüzde 70,7 iken, 1980 yılında yüzde 77,4 oldu.

Türkiye'de üretken sektörlerde yaratılan maddi ürünler toplamının hesaplanmasının ve özellikle ücretlilerin üretken olup olmadıkları yaklaşımını da içeren yapı analizlerinin, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal yapı ve dinamiğinin kavranmasına büyük katkıda bulunacağı inancındayım.

ÇİZELGE I: ABD ve Türkiye'de Üretken Emekçilerin Durumu (% Dağılım)

	ABD (1982)	Türkiye (1970)	Türkiye (1975)	Türkiye (1980)
1. üretken nüfus / toplam nüfus	16,2	34,4	34,7	31,7
2. üretken nüfus / toplam istihdam	34,3	80,9	80,6	76,5
3. üretken ücretli / toplam ücretli	33,7	48,6	51,0	48,0
4. üretken ücretli / toplam üretkenler	89,5	16,6	19,6	20,9
5. Tarım dışı sektörlerde üretken nüfus / toplam istihdam	31,9	42,0	42,8	41,7
6. Tarım dışı sektörlerde üretken ücretli / toplam ücretli	32,5	40,6	41,3	43,0
7. Tarım dışı sektörlerde üretken ücretli / toplam üretkenler	94,1	70,7	74,2	77,4

Kaynak: Çizelgeler II, III, IV ve VI'daki kaynaklardan hesaplanmıştır.

ÇİZELGE II: Türkiye'de 1970 Nüfus Sayımına Göre Üretken Nüfus (000 kişi)

A.	Toplam nüfus	:	35 605
B.	12 ve daha yukarı yaşlardaki faal nüfus	:	11 119
	Ücretliler	:	4 173
	Kendi hesabına çalışanlar	:	4 036
	Ücretsiz aile çalışanları	:	6 804

C. Üretken sektörlerdeki ücretli ve küçük üreticiler

Sektör	Ücretliler Sektör Toplam	Üretken Olmayan	Üretken Olan	Kendi Hesab. Çalış.	Ücretsiz Aile Çalış.	TOPLAM
1. Tarım-Orman-Balıkçılık	602	25	577	2 938	6 668	10 208
2. Madencilik-Taşçılık	108	10	98	2	0	110
3. İmalat Sanayii	831	62	769	351	83	1 265
4. Elektrik-Gaz-Su	15	2	12	—	—	15
5. İnşaat ve Bayındırlık	414	19	395	17	1	432
6. Ulaştırma-Haberleşme, Depolama	210	33	177	139	8	357
TOPLAM	2 179	151	2028	3 447	6 762	12 388

D. Üretken sektörlerde istihdam edilip çalışması üretken olmayanlar

	Tarım, Orman	Maden, Taş	İmalat Sanayii	Elekt. Gaz-Su	İnşaat Bayınd.	Ulaştır. Hab. Dep.	TOPLAM
A. Müteşebbis, direktör, üst düzey yönetici	2,5	0,9	22,1	0,2	13,5	13,7	52,9
B. Ticaret ve satış personeli	0,9	2,8	10,4	0,5	0,4	1,1	16,1
C. Şahsi hizmetler	19,5	4,9	22,1	1,3	4,3	15,5	67,6
D. Muhasebe görevlisi, kasiyer, v.b.	2,1	1,3	7,3	0,3	0,6	3,0	14,6
TOPLAM	25,0	10,0	61,8	2,3	18,8	33,3	151,2

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı (25.10.1970), Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, DİE Yay., No. 756, Ankara, 1977.

Not: Yuvarlamalar nedeniyle toplamlarda küçük oynamalar vardır.

ÇİZELGE III: Türkiye'de 1975 Nüfus Sayımına Göre Üretken Nüfus (000 kişi)

A. Toplam nüfus : 40 348
B. 12 ve daha yukarı yaşlardaki faal nüfus : 17 384
Ücretliler : 5 387
Kendi hesabına çalışanlar : 4 165
Ücretsiz aile çalışanları : 7 670
C. Üretken sektörlerdeki ücretli ve küçük üreticiler

Sektör	Ücretliler Sektör Toplam	Üretken Olmayan	Üretken Olan	Kendi Hesab. Çalış.	Ücretsiz Aile Çalış.	TOPLAM
1. Tarım-Orman-Balıkçılık	1 021	77	944	3 115	7 514	11 650
2. Madencilik-Taşçılık	111	5	106	0	—	111
3. İmalat Sanayii	1 066	54	1 013	277	76	1 419
4. Elektrik-Gaz-Su	19	2	18	0	0	19
5. İnşaat ve Bayındırlık	463	24	439	52	6	521
6. Ulaştırma-Haberleşme, Depolama	258	28	230	196	21	475
TOPLAM	2 939	190	2 749	3 641	7 617	14 197

D. Üretken sektörlerde istihdam edilip çalışması üretken olmayanlar

	Tarım, Orman	Maden, Taş	İmalat Sanayii	Elekt. Gaz-Su	İnşaat Bayınd.	Ulaştır. Hab. Dep.	TOPLAM
A. Müteşebbis, direktör, üst düzey yönetici	4,6	0,4	9,7	0,2	13,7	12,0	40,6
B. Ticaret ve satış personeli	29,8	0,4	20,3	0,3	3,3	1,6	55,7
C. Şahsi hizmetler	37,4	3,6	19,7	0,9	5,6	13,5	80,7
D. Muhasebe görevlisi, kasiyer, v.b.	4,9	1,0	3,8	0,2	1,8	1,3	13,0
TOPLAM	76,8	5,4	53,6	1,6	24,4	28,4	190,2

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı (26.10.1975), Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, DİE Yay., No. 988, Ankara, 1982.

ÇIZELGE IV: Türkiye'de 1980 Nüfus Sayımına Göre Üretken Nüfus (000 kişi)

A.	Toplam nüfus	: 44 737
B.	12 ve daha yukarı yaşlardaki faal nüfus	: 18 522
	Ücretliler	: 6 162
	Kendi hesabına çalışanlar	: 4 277
	Ücretsiz aile çalışanları	: 7 860

C. Üretken sektörlerdeki ücretli ve küçük üreticiler

Sektör	Ücretliler					
	Sektör Toplam	Üretken Olmayan	Üretken Olan	Kendi Hesab. Çalış.	Ücretsiz Aile Çalış.	TOPLAM
1. Tarım-Orman-Balıkçılık	589	26	563	2 859	7 650	11 098
2. Madencilik-Taşçılık	128	10	119	2	0	130
3. İmalat Sanayii	1 500	149	1 351	314	97	1 911
4. Elektrik-Gaz-Su	33	6	27	—	—	33
5. İnşaat ve Bayındırlık	709	44	665	33	3	745
6. Ulaştırma-Haberleşme, Depolama	276	43	233	236	13	525
TOPLAM	3 235	277	2 957	3 444	7 764	14 442

D. Üretken sektörlerde istihdam edilip çalışması üretken olmayanlar

	Tarım, Orman	Maden, Taş	İmalat Sanayii	Elekt. Gaz-Su	İnşaat Bayınd.	Ulaştır. Hab. Dep.	TOPLAM
A. Müteşebbis, direktör, üst düzey yönetici	0,8	1,5	49,4	0,5	28,4	10,0	90,6
B. Ticaret ve satış personeli	0,4	0,3	14,1	0,1	0,5	1,5	16,9
C. Şahsi hizmetler	22,1	6,1	63,4	4,4	13,4	24,1	133,5
D. Muhasebe görevlisi, kasiyer, v.b.	2,4	1,7	22,1	1,2	1,8	7,2	36,4
TOPLAM	25,8	9,5	149,1	6,3	44,1	42,7	277,5

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı (12.10.1980), Sosyal ve Ekonomik Nitelikler, DİE Yay., No. 1072, Ankara, 1984.

ÇİZELGE V: Üretken Sektörlerde Üretken Olan ve Üretken Olmayan Ücretlilerin Sektörlere Göre Dağılımı (%)

Sektörler	1970 Ür. Olan	1970 Ür. Olma.	1975 Ür. Olan	1975 Ür. Olma.	1980 Ür. Olan	1980 Ür. Olma.
1. Tarım-Orman-Balıkçılık	96	4	92	8	96	4
2. Madencilik-Taşçılık	91	9	95	5	93	7
3. İmalat Sanayi	93	7	95	5	90	10
4. Elektrik-Gaz-Su	84	16	92	8	81	19
5. İnşaat-Bayındırlık	95	5	95	5	94	6
6. Ulaştırma-Haberleşme, Depolama	84	16	89	11	85	15
TOPLAM	93	7	94	6	91	9

ÇİZELGE VI: Amerika Birleşik Devletleri'nde 1982 Yılında Üretken Nüfus (000 kişi)

A. Toplam Nüfus : 231 534
B. Faal Nüfus : 109 015
   Ücretliler : 99 243
   İşverenler ve kendi işinde çalışanlar : 9 111
   Ücretsiz aile çalışanları : 661
C. Üretken sektörlerdeki nüfus

Sektör	Ücretliler: Sektör Toplam	Ücretliler: Üretken Olmayan	Ücretliler: Üretken Olan	Kendi Hes. Ça. ve İşv.	Ücretsiz Aile Çalış.	TOPLAM
1. Tarım-Orman-Balıkçılık	1 913	73	1 840	1 695	262	3 870
2. Madencilik-Taşçılık	1 145	139	1 006	35	2	1 182
3. İmalat Sanayii	22 686	2 586	20 100	363	23	23 072
4. Elektrik-Gaz-Su	1 470	146	1 324	9	—	1 479
5. İnşaat-Bayındır.	5 661	806	4 855	1 185	42	6 888
6. Ulaştırma-Haberleşme-Depolama	5 206	863	4 343	306	13	5 525
TOPLAM	38 081	4 613	33 468	3 593	342	42 016

D. Üretken Sektörlerde İstihdam Edilip Çalışması Üretken Olmayanlar

	Tarım Orman	Maden Taşçı.	İmalat San.	Elektr. Gaz-Su	İnşaat Bayınd.	Ulaştır. Hab. Dep.	TOPLAM
A. Yönetici Görevler	49	120	1 675	105	740	616	3 305
B. Satış Görevlileri	9	6	512	3	33	86	649
C. Hizmet Görevlileri	15	13	399	38	33	161	659
TOPLAM	73	139	2 586	146	806	863	4 613

Kaynak: ILO, Year Bokk of Labour Statistics - 1983, Geneva.

NICOS MOUZELIS

Yunan ve Bulgar Köylüleri : İki Savaş Arası Dönemde Sosyo-Politik Durumlarının Bazı Yönleri

I. GİRİŞ

İki savaş arası dönem boyunca Balkan siyasetinin en ilgi çekici çizgilerinden biri, Balkan toplumlarının toplumsal yapısı üzerinde derin bir etki yaratmış olan köylü hareketleri ve partilerinin yükselişidir. Güçlü bir köylü hareketi deneyimini yaşamamış tek Balkan ülkesi, Yunanistan'dı. Aşağıda kanıtlamaya çalışacağım gibi, Balkanlar'da köylü hareketinin gelişmesi geniş ölçüde, Batı kapitalizminin dünyanın bu azgelişmiş bölgesine artan ölçüde nüfuzunun yarattığı gerilim ve bozukluklara karşı siyasal bir tepki olarak görülebilir. İki savaş arası dönemde bu nüfuzun Yunanistan'da da diğer Balkan ülkelerindeki kadar güçlü olmasına karşın, Yunan köylülerinin siyasal bakımdan örgütlenmedeki başarısızlıkları, modern Yunan toplumunun geçmişteki ve şimdiki gelişimiyle ilgilenen herkes için ilginç bir sorun oluşturmaktadır.

Sorun, Yunanistan kuzey komşusu Bulgaristan'la karşılaştırıldığında daha da ilgi çekici olmaktadır; çünkü Bulgaristan, Yunanistan'la birçok tarihsel deneyimi paylaşmış ve en azından İkinci Dünya Savaşına kadar kurumları Yunanistan'daki kurumlara çok benzeyen bir ülkeydi.[1] Bulgaristan iki savaş arası dönemde

(1) Makaleyi okuyup, yardımcı ve teşvik edici yorumlar yapan Dr. R.J. Crampton'a, Profesör K. Hopkins'e ve Mrs. M. Serafetinidi'ye teşekkür etmek isterim. Bulgarca malzemenin çevrilmesinde yardımları için Ian White'a da teşekkür ederim.

(*) Nicos Mouzelis, «Greek and Bulgarian Peasants: Aspects of Their Socio-political Situation During the Interwar Period», **Comparative Studies in Society and History**, cilt 18, no. 1, Ocak 1976'dan, Ahmet Kotil tarafından dilimize çevrilmiştir - **Yapıt** Yazı Kurulu.

Balkanlar'da en güçlü köylü hareketinin olduğu ülkeydi. Bu makale, Yunan ve Bulgar toplumsal yapılarının bazı çizgilerini karşılaştırmak yoluyla, iki ülkede köylülerin siyasal örgütlenmesi arasındaki göze çarpan farklılık konusunda bazı açıklama girişimleri sunmaya çalışmaktadır.

II. KAPİTALİZMİN BALKANLARA NÜFUZ EDİŞİ

Balkan köylülüğünün iki savaş arası dönemdeki durumu üzerine her inceleme, ondokuzuncu yüzyılın sonunda Güneydoğu ve Batı Avrupa ülkeleri arasındaki değişen ilişkinin irdelenmesiyle işe başlamalıdır. Bu tarihten önce Batılı güçler Balkanlar'daki gelişmeleri geleneksel askerî ve diplomatik araçlarla denetlemeye çalışmaktaydılar. Ancak yüzyılın sonundan itibaren Avrupa emperyalizmi daha iktisadî bir nitelik kazanmıştır. İyi bilindiği gibi, sanayi ülkeleri arasında yeni pazarlar için artan rekabet, dolaysız sömürge edinimiyle sınırlı değildir. Bu rekabet, doğrudan doğruya ilhak edilmedikleri halde, hızlı bir birikim seyri tutturmuş Avrupa sermayesine büyük olanaklar sağlayan diğer iktisadî bakımdan geri ülkeleri de etki alanı içine alır. Aslında Batı kapitalizmi tam bu sıralarda, Balkan yarımadasına yoğun ve sistemli bir biçimde nüfuz edebilmeyi başarmıştır.

İktisadî nüfuz ediş, başlangıçta, müzmin bir yoksullaşma içindeki Balkan hükümetlerine verilen özel ve kamu borçları ve altyapı yatırımları (demiryolları, karayolları, köprüler, limanlar, vb.)[2] biçimine büründü. Kuşkusuz, diğer sömürge ve yarı-sömürge ülkelerde olduğu gibi bu yatırım kalıbı, sözkonusu ekonomilerin içsel gereksinmelerince özerk bir biçimde belirlenmiyordu; daha çok büyük güçlerin stratejik, siyasal ve iktisadî gereksinmelerinin bir işleviydi. Örneğin Balkanlar'daki ilk iki demiryolu hattı (Varna-Rusçuk ve Köstence Cernavoda hatları), Kırım Savaşı ertesinde İngiliz çıkarları doğrultusunda Tuna bölgesi ticaretiyle bağlantı kurmak amacıyla kurulmuştu; Transbalkan demiryolu hattı önerileri de, en çok ilgili güçlerin stratejik çıkarlarına göre destekleniyor veya boykot ediliyorlardı.[3]

Genel toplumsal sermaye gereksinimine ek olarak, Balkan hükümetleri, görece şişkin askerî kurumlarının ve aşırı irileşmiş ve «yozlaşmış» kamu bürokrasilerinin geliştirilmesi ve yaşatılması için de Batı sermayesine muhtaçtılar. Kuşkusuz bu tür yatırımlar pek üretken olmadıkları ve altyapı yatırımları ancak uzun vadede meyve verebildiği için, Balkan hükümetleri yabancı alacaklılara

(2) İki savaş arası yıllarda Balkanlar'da denizyolu, karayolu ve demiryolu taşımacılığı hakkındaki istatistikler için bkz: P.E.P. **Economic Development in S.E. Europe** (Güneydoğu Avrupa'da İktisadi Gelişme) (Londra, 1945), s. 60-79.

(3) Bkz: Stavrianos, **op. cit.**, s. 417; aynı şekilde bkz: A.J. May, «Trans-Balkan Railway Schemes» (Transbalkan Demiryolu Projeleri), **Journal of Modern History**, Aralık 1938, s. 496-527.

giderek büyüyen ölçüde borçlu duruma düştüler.[4] Balkan ülkelerinin malî durumları gitgide daha güvenilmez bir hale gelince, alacaklılar, ancak borç ödemelerini güvenceye kavuşturabilecek kaynakların dolaysız denetimini elde bulundurmak koşuluyla, yeni borç vermeyi kabul ettiler. Örneğin 1902'de Bulgaristan bir konsolidasyon borcu elde etmenin önkoşulu olarak, özel bir tütün vergisinden elde ettiği gelirlerin yabancıların denetimine geçmesini kabul etmek zorunda kaldı.[5] Birkaç yıl sonra Yunanistan alacaklılarına daha da küçük düşürücü ödünler vermeye mecbur oldu: esas olarak uluslararası piyasada üzüm (o sıralarda Yunanistan'ın başlıca dışsatım ürünü) fiyatlarının olumsuz gelişimine ve bir ölçüde de 1897 Türk-Yunan savaşındaki bozgununa bağlı olarak, Yunanistan iflas durumuna kadar vardı. Dolayısıyla toprakları üzerinde, yalnızca Yunanistan'ın gelir kaynaklarının önemli bir bölümünü denetim altında tutmakla kalmayıp, aynı zamanda para emisyonunda, yeni borç sözleşmelerinin yapılmasında ve bütün malî konularda da söz sahibi olan bir uluslararası malî komisyonun varlığını kabul etmek zorunda kaldı. Bu doğrultuda, uzun yıllar boyunca Yunan devleti ve parlamentosunun en canalıcı işlevleri, doğrudan doğruya yabancı güçlerce malî denetim komisyonuna üye olarak atanmış bir grup yabancı tahvil sahibi tarafından yerine getirildi.[6]

Elbette bütün benzer örneklerde de görüldüğü gibi, yabancı nüfuzunun yıkıcı - bozucu etkisinden en çok zarar gören sınıf, köylülük olmuştur. Ülkenin çeşitli illerinin ucuz Batı sanayi mallarının akınına uğraması (ulaştırmadaki ilerleme bu akını kolaylaştırıyordu) ve vergileri ödemek için nakite duyulan gereksinmenin büyümesi, köylüleri, kendine yeterli yaşam tarzlarını terketmeye ve ulusal ya da uluslararası pazara yönlik üretime başlamaya sürükledi. Geçimlik bir ekonomiden pazar ekonomisine geçişin kaçınılmaz riskleri, Balkanlar'da köylüyü korumak için hiçbir şey yapmamakla yetinmeyip son derece adaletsiz ve aşırı vergiler koyarak onun zaten kötü olan durumunu daha da bozan zayıf ve yozlaşmış hükümetlerce ağırlaştırılıyordu.[7]

(4) Yapılan hesaplara göre 1932'de kişi başına toplam dış borç Yunanistan'da 378, Bulgaristan'da 118 İsviçre frangı tutarındaydı. Bkz: Royal Institute of International Affairs, **The Balkan States** (Balkan Devletleri), Londra 1936.

(5) Cf. Stavrianos, **op. cit.**, s. 445.

(6) Cf. E.J. Tsauderos, **Le Relèvement Economique de la Grèce** (Yunanistan'ın İktisadi Kalkışı) (Paris: Berger - Levrault, 1920). 19. yüzyılda Yunanistan'ın malî durumunun bir dökümü için, cf. A. Levandis, **The Greek Foreign Debt and the Great Powers 1821 - 1898** (Yunan Dış Borcu ve Büyük Güçler 1821 - 1898) (New York, 1944).

(7) Bunun iyi bir göstergesi, iki savaş arası dönem öncesinde ve sırasında bütün Balkan ülkelerinde dolaylı vergi sisteminin hakimiyetidir; cf. A. Angelopoulos, «Les Finances Publiques d'Etats Balkaniques» (Balkan Devletlerinin Kamu Maliyeleri), **Les Balkans** cilt 2, Eylül 1933, s. 629; Royal Institute of International Affairs, **The Balkan States** (Balkan Devletleri), Londra, 1936, s. 50.

İki savaş arası dönemde Balkan hükümetlerinin olumlu bir önlemi, büyük toprak mülkiyetini *(Çiftlikler)* ortadan kaldıran ve hakim toprak mülkiyeti biçimi olarak geri dönülemez bir biçimde, küçük köylü işletmesini yerleştiren önemli toprak reformları olmuştur.[8] Bulgaristan ve Yunanistan'ı ilgilendiren iki savaş - arası dönem toprak reformları, birinci ülkede daha geniş çaplı olmuştur, çünkü Bulgaristan daha Birinci Dünya Savaşından önce eşitlikçi bir tarımsal yapıya sahipti.[9] Ama her iki ülkede de bu reformlar, gerileme halindeki toprak ağası sınıflarına son bir darbe indirmekle birlikte, köylülüğün refahına fazla bir katkıda bulunmamıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, başarılı bir toprak reformunun temel önkoşulu olan devlet yardımı (kredi, teknik yardım, eğitim vb.) asgarî düzeydeydi, hattâ hemen hiç yoktu.[10]

Köylülerin durumu, yarımadada, ondokuzuncu yüzyılın başında başlamış ve iki savaş arası dönemde hızlanmış bir trend olan muazzam nüfus artışı tarafından daha da ağırlaştırılmıştır.[11] Bunun sonucu köylü işletmelerinin aşırı parçalanması ve tarımsal üretkenliğin azalması olmuştur. Üretkenlik düzeyleri veya köylülüğün düşük yaşam standardı hakkında herhangi bir bilgi vermeye gerek yoktur; birçok Balkan ülkesinde kırsal nüfusun aşağı yukarı yarısının işgücü fazlası oluşturduğunu belirtmek yeterlidir.[12]

Tarımda işgücü fazlasını eritmenin bir yolu da, kuşkusuz sanayileşmedir. İki savaş arası dönemde birçok Balkan hükümetinni sanayi kesimini geliştirmek için ciddi çabalar gösterdiği ve böylelikle hem müzmin ödemeler dengesi sorunlarını, hem de kırsal fazla - nüfus sorunlarını çözmeyi umut ettiği, bir gerçektir. Belli bir sınaî büyüme gerçekleştirilmişse de, bütününde sanayileşme deneyimi başarısız kalmıştır.

(8) Balkanlar'da iki savaş arası dönemdeki toprak reformları hakkında, cf. D. Mitrany, **Marx Against The Peasant** (Marx Köylüye Karşı) (Chapel Hill, 1951); C. Evelpidi, **Les Etats Balkaniques** (Balkan Devletleri), (Paris, 1930); iki savaş arası dönemde çeşitli Balkan ülkelerinde toprak tasarruf sistemlerinin bir tetkiki için, cf. W.L. Moore, **Economic Demography of Eastern and Southern Europe** (Doğu ve Güney Avrupa'nın İktisadî Demografisi), (Cenevre, 1945), s. 210 - 67.

(9) Cf. W.L. Moore, op. cit., s. 250 - 1; J.D. Bell, **The Agrarian Movement in Bulgaria** (Bulgaristan'da Çiftçi Hareketi), yayımlanmamış Ph. D. tezi, Princeton University, 1970, bölüm I.

(10) Cf. D. Mitrany, op. cit.; O.S. Morgan (ed), **Agricultural Systems of Middle Europe** (Orta Avrupa'nın Tarımsal Sistemleri) (New York, 1933); Evelpidi, op. cit.; A. Sideris, **The Agricultural Policy of Greece 1833 - 1933** (Yunanistan'ın Tarımsal Siyaseti) (Yunanca), (Atina, 1934).

(11) Cf. W.L. Moore, op. cit., s. 17 - 28.

(12) Cf. W.L. Moore, op. cit., s. 63, 71 - 2. İşgücü fazlasının daha iyimser bir hesaplanması için, cf. N. Spulber, **The Economics of Communist Eastern Europe**, (Komünist Doğu Avrupa'nın İktisadı,) s. 275 - 6. 100 hektar işlenmiş araziye düşen nüfus hakkında istatistik için, cf. J. Tomasevich, **Peasants, Politics and Economic Development in Yugoslavia** (Yugoslavya'da Köylüler, Siyaset ve İktisadî Gelişme), (Stanford, 1955) s. 309.

Bunun nedenleri, yabancı sermaye yardımıyla çağdaş azgelişmiş ülkelerin sanayileşmeyi başaramama nedenlerinden pek farklı değildir: dışarıya kaçan kârlar, doğal kaynakların sistemsiz gelişimi, hammaddelerin ve yarı - mamul maddelerin işlenmesi yönündeki tercih, riskli yatırımlardan kaçınma, vb..[13] Köylülerle ilişkisi açısından, devletin sanayileşme girişimleri yalnızca kırlardaki işgücü fazlasını emmeyi başaramamakla kalmamıştır; etkin -olmayan yerli sanayi tekelerinin korunmasının gerekli kıldığı yüksek tarifeler, sanayi mallarının fiyatlarında artışa yol açmış, böylece köylülüğün durumu daha da bozulmuştur.

Dolayısıyla demiryolu yapımı ve borçlanmayla nitelenen, Batı kapitalizminin nüfuz edişinin erken evresine (geç 19. yüzyıl) veya sanayileşme girişimleriyle nitelenen geç evresine (iki savaş arası dönem) bakıldığında, bu nüfuz edişin «çarpık» bir ekonomi tipinin [14], Balkan bölgelerinin gereksinme ve kaynaklarından çok Batı Avrupa'nın gelişme gerekleriyle bütünleşmiş bir ekonominin kurulmasını kolaylaştırdığı göze çarpmaktadır. Bu, İkinci Dünya Savaşına kadar bütün Balkan toplumlarında egemen olan esas büyüme kalıbı, daha doğrusu «kötü büyüme» ve azgelişme kalıbını ifade etmektedir: kesimlerarası ciddî dengesizlikler[15], ekonominin «modern» ve «geri» alanları arasında olumlu bağların yokluğu ve daha genel olarak, iktisadî sistemin mevcut tüm doğa ve insan kaynaklarını etkin bir biçimde kullanmadaki temel yeteneksizliği ile nitelenen bir kalıp.

Yukarıda belirtilen çarpıklıkların hem Yunan hem Bulgar köylüleri üzerinde aynı ölçüde güçlü bir etki yaratmasına karşın, bunların tepkileri çok farklı olmuştur. Bulgaristan'da anti - burjuva, «anti - establishment» bir ideolojiye sahip çok güçlü, popülist bir köylü hareketinin yükselişine tanık olunur.[16] Çiftçi Birliği,

(13) Cf. Stavrianos, **The Balkans since 1453** (1453'den bu yana Balkanlar), s. 599; N. Spulber, **The State and Economic Development In Eastern Europe** (Doğu Avrupa'da Devlet ve İktisadi Gelişme), (New York, 1966); A. Gerschenkron, **Economic Backwardness in Historical Perspective** (Tarihsel Perspektifle İktisadi Gerilik), (New York, 1962), s. 198 - 234; P.E.P., **Economic Development in S.E. Europe** (Güneydoğu Avrupa'da İktisadi Gelişme), op. cit., s. 139 - 140.

(14) İki savaş arası dönemin Balkan ekonomilerini nitelemek için çok yararlı olduğunu sandığım çarpıklaşma kavramı için, cf. S. Amin, **L'accumulation du capital à l'échelle mondiale** (Dünya çapında sermaye birikimi), (Paris, 1970), s. 321.

(15) Kesimlerarası dengesizlik derken, aşırı şişkin bir hizmetler kesimi ile zayıf bir sanayi kesiminin varlığı kastedilmektedir; cf. N. Mouzelis ve M. Attalides, «Greece» (Yunanistan), in M.S. Archer ve S. Giner, **Contemporary Europe: Class, Status, Power** (Çağdaş Avrupa: Sınıf, Statü, İktidar) (Londra, 1971).

(16) Balkan köylü ideolojilerinin bir tahlili için, cf. Branko Peselz, **Peasant Movements in South - Eastern Europe** (Güneydoğu Avrupa'da Köylü Hareketleri), yayımlanmamış Ph. D. tezi, Georgetown University 1950. G.M. Dimitrov, «Agrarianism» (Çiftçi Hareketi), in F. Grass, **European Ideologies** (Avrupa'da İdeolojiler), (New York 1948) ve Mitrany, op. cit.

gerçekte, Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşından önce dahi hatırı sayılır bir siyasal güçtü. 1919'da iktidara ulaşması ve onu izleyen seçim zaferleri, Bulgaristan'da köylü seçmenlerin eski burjuva siyasal kuruluşların iflas ettirilmesinde ne denli başarılı olduklarını göstermektedir. Üstelik 1923'deki anti - çiftçi darbe ve karizmatik çiftçi lideri Stamboliski'nin vahşice öldürülmesi, Bulgar elitinin, köylü sınıfının siyasal yükselişi karşısında kendini ne ölçüde tehdit altında hissettiğini göstermektedir. Nihayet, bu gerilemeye ve onun ardından, Çiftçi Birliği üyelerine baskı ve zulüm uygulanmasına karşın, 1923'den sonra hareket dikkat çekici bir biçimde hızlı bir toparlanmayı gerçekleştirdi; 1931 seçimlerinde Çiftçi Partisinin ılımlı kanadı, bir grup liberal burjuva siyasetçiyle koalisyon yaparak, 1934 darbesine kadar süren bir hükümet kurmayı bir kez daha başardı.[17]

Öte yandan Yunanistan, geleneksel elit köylü hoşnutsuzluğunu zaptedebilmeyi ve köylülüğü burjuva siyasal tartışmalarının «güvenilir» sınırları içinde tutabilmeyi becerdi. Aslında iki savaş arası dönem boyunca, monarşi konusunda derinlemesine bölünmüş durumda bulunan Yunan burjuva partileri, köylü yığınlarını, esas olarak «elit - içi» bir nitelik taşıyan bu çatışmanın içine çekmeyi, böylece dikkatlerini umutsuz iktisadî durumlarının dışına yöneltmeyi başardılar. 1922 gibi geç bir tarihte kurulmuş olan Yunan Çiftçi Partisi, gerek üye sayısı gerek siyasal etkinlik açısından, Yunan siyasal yaşamında önemsiz bir güçtü.[18]

Bu makalenin geri kalan bölümünde geliştirilecek olan temel varsayım, Batı kapitalizminin ülkeye nüfuzu karşısında bu temelden farklı siyasal tepkilerin, iki ülkede kırsal kenar ile kentsel merkez arasındaki değişik eklemlenme tarzlarının varlığı ile açıklanabileceğidir.

III. YUNAN VE BULGAR BURJUVAZİLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Yunanistan ile Bulgaristan arasında kır - kent ilişkileri açısından varolan büyük farklılıkları anlayabilmek için iyi bir başlangıç noktası, geçmişe doğru geri gitmek, Osmanlı egemenliği altında bu ülkelerin durumunu incelemek olabilir. Osmanlı İmparatorluğunun iktisadî tarihinde göz alıcı bir olgu, yalnızca Balkanlar'da kalmayıp İmparatorluğun birçok bölgesinde ortodoks Yunan tüccarı-

(17) Bulgar Çiftçi Partisinin ayrıntılı bir tarihi için, cf. J.D. Bell, **The Agrarian Movement in Bulgaria, op. cit.**; cf. M. Oren, **Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria** (İdare edilen Devrim: Bulgaristan'da Çiftçi Hareketi ve Komünizm) (Baltimore, 1973); A. Omelianov, «A Bulgarian Experiment» (Bulgar Deneyi) in P.A. Sorokin **et al.**, **A Systematic Course Book in Rural Society** (Kırsal Toplum Üzerine Sistematik Ders Kitabı), cilt II (Minneapolis, 1931).

(18) Yunan Çiftçi Partisinin kısa bir tarihi için, cf. D. Pournaras, **The History of the Agrarian Movement in Greece** (Yunanistan'da Çiftçi Hareketinin Tarihi), (Atina, 1931).

nın erken yükselişi (onbeşinci - onaltıncı yüzyıllar) ve egemenliğidir. Ticarî etkinlikler Türk eliti tarafından bir bütün olarak horgörüldüğü için, bu alan çeşitli gayri - müslim azınlıklara açık bırakılmıştı. Bunlar arasında Yunanlılar (daha küçük çaplı olarak Yahudiler ve Ermeniler) çok kısa sürede İmparatorluğun iç ve dış ticaretinin büyük bölümünü denetimleri altına almayı başardılar.[19]

Diğer Balkanlı tüccarlar daha geç sahneye çıktılar ve hiçbir zaman güç ve zenginlik bakımından Yunanlıların düzeyine erişemediler. İzlerine ilk kez onsekizinci yüzyılda raslanan Bulgar tüccar sınıfı için, bu saptama özellikle doğrudur. Bulgar ticaretinin gelişmesinin önünde önemli bir engel de, Bulgaristan'ın hinterland oluşu ve dört büyük Osmanlı kentinin, İstanbul, Edirne, Filibe ve Sofya'nın başlıca tarımsal ambarı oluşudur. Bunun sonucunda, Bulgaristan'ın dışsatım ticaretine girişmesine izin verilmemiştir. İmparatorluğun sınırları içinde bile, Bulgarların ticarî etkinliklerini geliştirme olanakları azdı. Bulgar tüccarlarının ilk ortaya çıktıkları sırada, İstanbul ile Bulgaristan arasındaki ticaret, Osmanlı başkenti ile Doğu Balkanlar arasındaki ticaretin fiilî tekelini ellerinde bulunduran Yunanlılar ve Ermenilerce kontrol edilmekteydi.[20] Batı yönünde de ticarî kolaylıkların varlığından sözedilemez, çünkü Bulgaristan'ın Batı komşularının çoğu (Sırbistan, Bosna, Eflâk) benzer ürünler üretiyorlardı. Son olarak, Bulgarların yakın kıyı bölgelerinde yerleşmiş olmamaları[21], Bulgar tüccar sınıfının zayıf kalmasının bir başka önemli nedenidir.

Onsekizinci ve erken ondokuzuncu yüzyıllar boyunca Balkanlar'da Yunan burjuvazisinin üstünlüğünün açık bir göstergesi de, ayrı ayrı Balkan milliyetçiliklerinin yükselişinden önce, Yunanca'nın bütün yarımadada ticaret ve «kültür» dili haline gelişidir. Yunanlı olmayan tüccarlar açısından, Yunanca konuşmak ve hattâ Yunanlı sayılmak, bir yukarıya doğru mobilite ve saygınlık belirtisiydi. Stoianovich'in belirttiği gibi, «zengin kişiler Yunanlı sayılmakla övünüyorlardı ve onsekizinci yüzyılın Ortodoks Arnavut, Ulah, Makedon - Slav ve Bulgar tüccarları olağanlıkla kendilerini öyle görüyorlardı. Sınıf bilinçli Slav köylüleri de birçok tüccarı, özellikle hilekâr saydıklarını 'Yunanlı' diye adlandırıyorlardı...»[22]

Gelişmesinin Slav milliyetçiliği tarafından anî bir biçimde durdurulduğu ondokuzuncu yüzyıl başına kadar, Balkan yüksek sınıf-

(19) Balkan tüccar sınıflarının çok iyi bir tarihsel dökümü için, cf. T. Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant» (Muzaffer Ortodoks Balkanlı Tüccar), in Journal of Economic History, 1960, s. 269 - 73.

(20) Bulgarlar ve diğer Slav tüccarların, Doğu Balkanlar'da Yunan ticari üstünlüğüne meydan okumaya başlaması, ancak 1829 Edirne anlaşmasından sonradır. Bu anlaşmayla Tuna prensliklerinin uluslararası ticarete katılmalarına izin verilmişti.

(21) Yalnızca Ege kıyılarına değil, aynı zamanda Karadeniz'in çevresindeki kıyı bölgelerinde de, esas olarak Yunanlılar, Yahudiler ve Ermeniler yerleşmişlerdi; cf. Stoianovich, op. cit., s. 310.

(22) Op. Cit., s. 311.

larındaki bu Helenleşme süreci devam etmiştir.[23] Bu ilginç kültürel aşılanma *(acculturation)* sürecine iyi bir örnek, onsekizinci yüzyılda ortaya çıkan ve Yunan ekonomisinin ticarîleşmesinde belirleyici bir rol oynamış olan iki büyük tüccar grubudur: köken bakımından Arnavut olan, Ege adalarındaki (özellikle Hidra, Spetscu ve Psara'daki) ünlü denizci tüccarlar ile, esas olarak Ulah ve Makedon kökenli olan, Makedonya, Epir ve Taselya'daki kara tüccarları. 1800'e gelindiğinde, her iki grubun da zengin üyeleri bütünüyle Helenleşmişlerdi.

Keza Yunan burjuvazisi, Yunan milliyetçiliğinin erken uyanışında ve Türklere karşı bağımsızlık mücadelesinde çok önemli bir rol oynamıştır.[24] Yurtdışında eğitim görmüş aydınlar ve meslek sahipleriyle birlikte Yunan tüccarları da, özellikle Tuna prensliklerinde ve büyük Avrupa başkentlerinde yerleşmiş olanları, ulusal uyanışa ve onu izleyen ayaklanmaya yardımcı oldular; yalnızca önderliği ve maddî kaynakları sağlayarak değil, aynı zamanda Doğu ortodoks gelenekçiliğinin egemen olduğu bir toplumda Fransız devrimci fikirlerini ve daha genel anlamda Batı kültürünü yayarak da. Yunan tüccarlar ticarî etkinlikleri, Batı ile geniş çaplı temasları, öğrencilerin Batı aydınlanmasının rasyonalizmini ve anti-klerikalizmini ilk kez öğrendikleri okulları finanse etmeleri yoluyla, Yunan kültür ve toplumunun erken modernleşmesine (Batılılaşmasına)[25] önemli ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Statükonun

(23) Onsekizinci yüzyıl Balkanlar'ında Yunanistan'ın kültürel hegemonyası, salt güçlü tüccar sınıfının bir eseri sayılamaz. Yunan Ortodoks Kilisesinin konumu da, bu durumda payı olan bir etmendir. Özerk, milliyetçi Slav Kiliselerinin kurulmasından önce, İstanbul'daki Yunan Patriği, Yunanlı olsun olmasın tüm Ortodoks Hıristiyanların dinsel yaşamlarını yönetiyordu. Tüm önemli ruhani görevler Yunanlıların tekelindeydi, bütün kiliselerde Yunanca ayin yapılıyordu ve Yunanca bütün okullarda eğitim dili olarak benimsetilmişti; cf. Stavrianos, **op. cit.**, s. 368; cf. N. Iorga, **La Revolution Française et le Sud-Est de l'Europe** (Fransız Devrimi ve Güneydoğu Avrupa), (Bükreş, 1934).

(24) Yunan bağımsızlık savaşı (1821-27), Yunan tüccar sınıfının ticarî etkinliklerinde geçici bir duraklamaya yol açtı. Ama en azından Akdeniz ticareti sözkonusu olduğunda, bu gerileme geçiciydi. Akdeniz ticareti bağımsızlıktan sonra tekrar eski haline geldi ve serpilip gelişti. Balkanlar'daki kara yoluyla iç ticaret sözkonusu olduğunda ise, Balkan milliyetçiliklerinin ortaya çıkışı ve bazı başka elverişsiz koşullar (örneğin eşkiyalık) yüzünden, ondokuzuncu yüzyılın başında Yunan ticarî etkinliğindeki gerileme az-çok daha kalıcı oldu; cf. Stoianovich, **op. cit.**, s. 312.

(25) Modernleşme terimi burada çok özgül bir anlamda kullanılmaktadır. Modernleşme esas olarak, azgelişmiş bir bölgenin evvelce kurulmuş sanayi merkezlerinden gelen girdilere (ideolojiler, davranış kodları, metalar ve kurumsal modeller) yanıt olarak değişmesi sürecini; bu bölgenin kentsel-sanayi metropollerine sürekli bağımlılığına dayanan bir süreci ifade etmektedir. Buna karşılık, gelişme, azgelişmiş bir bölgenin özerk ve çeşitlenmiş bir sanayi ekonomisine kavuşmak için girişimlerini kapsayan bir süreci ifade eder; cf. P. Schneider **et al.**, «Modernisation and Devolopment» (Modernleşme ve Gelişme), in **Comparative Studies in Society and History**, Haziran 1972, s. 340.

devamında daha büyük çıkarı olan, Yunan toplumundaki daha geleneksel elitlerin (Kilisenin üst kademeleri ve büyük toprak sahipleri) devrim karşısında çok daha isteksiz ve mütereddit bir tutum takındıkları dikkate alınırsa, Yunan tüccarlarının etkinliği daha büyük bir anlam kazanmaktadır; geleneksel elitlerin çoğunluğu, mücadeleye, milliyetçi hareketin önüne geçilemezliğini farkettikleri zaman katılmıştır. Yunan burjuvazisinin Yunan toplumunda niye değer yaratıcı ve standart koyucu olabildiğini, böylece oldukça erken bir tarihte başlıca kurumları liberal burjuva bir doğrultuda biçimlendirebildiğini, bu durum bir ölçüde açıklar.[26]

Öte yandan Bulgarlar, tüm Balkan halklarından (Arnavutlar dışında) daha uzun bir süre Türk egemenliği altında kalmışlardır. Bağımsızlıklarına Yunanlılardan yarım yüzyıl sonra ulaşmışlardır (1878'de). Bu gecikmiş bağımsızlığın önemli bir nedeni, Bulgaristan'da daha yoğun bir Türk ve diğer Müslüman nüfusunun oturuyor oluşu ve ülkenin İmparatorluğun yönetsel merkezine yakın olması nedeniyle herhangi bir devrimci girişimin Osmanlı otoritelerince daha kolaylıkla bastırılabilir oluşudur. Daha genel olarak Bulgaristan, yarımadanın doğu parçasında bulunması, yani coğrafi konumu yüzünden, gerek kültürel gerek iktisadî bakımdan Orta ve Batı Avrupa'dan çok Doğu'ya, İstanbul ve Küçük Asya'ya dönük bir ülkeydi. Yunanlı ve Sırplardan farklı olarak, Bulgarlar Batı fikirlerinin etkisini dolaysız bir biçimde yaşamamışlardı. Batı kaynaklı «ilerici» fikirler Bulgaristan'a dolaylı olarak, Yunanlılar aracılığıyla ulaşmıştır. Gerçekten ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar, üst sınıflardan Bulgarlar, gerek bağımsız Yunanistan'daki (Atina, Ege adaları), gerek İmparatorluktaki Yunanlıların kalabalık olduğu merkezlerdeki (Selanik, Yanya, İzmir) Yunan okullarında öğrenim görmüşlerdi. Üstelik, 1835'de Gabrous'da ilk Bulgar okulunun kurulmasına kadar, Bulgar toprakları üzerinde mevcut okullar ya geleneksel bir dinsel müfredat izleyen Kiliseye bağlı kurumlardı, ya da Batı yönelimli, laik Yunan okullarıydı.[27] Kuşkusuz Yunan etkisi, Bulgarların ayrı ulusal kimliklerinin farkına varmalarını ve Batı milliyetçi fikirlerini Yunanlı öğretmenlerinin kültürel ve dinsel hegemonyasına karşı kullanmalarını engellememiştir[28], ama bu etki iki ülkenin «Batılılaşma» dereceleri arasındaki farkı açıkca göstermektedir.[29] Nihayet, zengin Bulgar tüccarlar Bulgar halkının ulusal uyanışına katkıda bulunmuşlardır, ama rolleri Yunan devriminde Yunan burjuvazisinin

(26) Örneğin ilk Yunan anayasaları Fransız deneyinden esinlenmişlerdi; Capo d'Istria ve daha sonra kral olan Otto'nun daha geleneksel, mutlakçı bir hükümet modelini yerleştirmeye yönelik çabaları sonunda boşa gitmiştir.

(27) Cf. Stavrianos, op. cit., s. 364.

(28) Yunanistan'la Bulgaristan arasındaki kültürel ilişkilerde dönüm noktası, 1870'de İstanbul'daki Yunan Patriğinin dinsel hegemonyasına son veren özerk bir Bulgar Kilisesinin kurulması olmuştur; cf. E.S. Karpathios, «Bulgaria, Church» (Bulgaristan, Kilise), in **Great Hellenic Encyclopaedia**, VII, 672-82.

oynadığı rolle karşılaştırma götürmez. Eğer başka bir etmen yoksa), Bulgaristan'ın bağımsızlığı bir iç ayaklanmanın ürünü değil (her ne kadar 1878'den önce birçok başarısız ayaklanma olmuşsa da), doğrudan doğruya 1877 - 78 Türk - Rus savaşında Türkiye'nin yenilgisinin bir sonucu olmuştur.

IV. KENTSEL MERKEZ İLE KIRSAL KENAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Tarımın Ticarileşmesi: Yukarda belirtilen olgular dikkate alınınca, yirminci yüzyılın başında Yunanistan'ın neden Bulgaristan'a oranla daha karmaşık ve farklılaşmış bir toplumsal yapıya sahip olduğunu anlamak kolaydır. Örneğin tarımın ticarileşmesi ve onun ardından, işgücünün birinci kesimden ikinci ve üçüncü kesimlere kayması, Yunanistan'da daha erken başlamıştır. 1930 dolaylarında, tarımda çalışan işgücünün faal nüfusa oranı yuvarlak bir rakamla Yunanistan'da yüzde 50, Bulgaristan'da yüzde 80'di[30]; sözkonusu dönemde işgücünün yapısı açısından diğer Balkan ülkeleri Yunanistan'dan çok Bulgaristan'a benzemekteydilerse de, Balkanların hiçbir yerinde köylüler Bulgaristan'daki kadar pazarın etkilerine karşı direnmemişler, eski geleneksel yaşam tarzlarını sürdürmeye çalışmamışlardır.[31]

Böylece, Yunan köylüsünün para ekonomisinin etkilerine bütünüyle açıldığı bir sırada, Bulgar köylüsü hâlâ, onu pazar güçlerinin belirsizliklerinden bir ölçüde koruyan Zadruga aile sistemi[32] içinde yaşıyordu. Ticarileşme derecesindeki karşıtlık, sosyo - psikolojik düzeyde, iki savaş arası dönemde Yunanistan'ın kuzeyinde yaşayan Slav kökenli köylüler ile Yunanlıların yaşam tarzları arasındaki farklılıkta görülebilir. Daniilides'e göre, çok erkenden pazar ekonomisine katılmış olan Peloponnez köylüleri çok daha bi-

(29) Bu farklılık «savunmacı» bir niteliğe sahip Bulgar milliyetçi ideolojilerinin içeriğine de yansımıştır; örneğin ilk Bulgar tarihinin yazarı Peder Paisii, okurlarını, Bulgarların Yunanlılar kadar, hattâ onlardan daha iyi olduklarına ikna etmek için sürekli çaba göstermektedir. Bulgaristan'ın kırsal erdemlerini günahkâr Yunan kentliliğinin karşısına koyma yönünde bir çaba da vardır (cf. M. Pundeff, «Bulgarian Nationalism» (Bulgar Milliyetçiliği), in P. Sugar ve I.J. Lederer (ed.) **Nationalism in Eastern Europe** (Doğu Avrupa'da Milliyetçilik) (Washington, 1969), s. 102.

(30) Cf. P.E.P., **Economic Development in S.E. Europe** (Güneydoğu Avrupa'da İktisadi Gelişme), op. cit., s. 129 ve T. Deldycke et al., **The Working Population and its structure** (Çalışan nüfus ve yapısı) (Brüksel, 1968).

(31) Cf. K.D. Karavidas, **Agrotika** (Yunanca), (Atina, 1931), s. 125-36 ve 201-68.

(32) Zadruga aile sistemi üzerine, cf. P.E. Mosely, «The Peasant Family: The Zadruga or Communal Joint-Family in the Balkans and its recent evolution» (Köylü Ailesi: Balkanlar'da Zadruga veya Komünal Ortak-Aile ve yeni evrimi) in C.F. Ware (ed), **The Cultural Approach to History** (Tarihe Kültürel Yaklaşım) (New York, 1940), s. 95-108. İki savaş arası dönemde Yunan ve Bulgar aile kurumları arasındaki karşıtlık için, cf. Karavidas, op. cit., s. 201-68.

reyci, «modern» özellikler göstermişlerdir: toprağa daha az bağlılık; kentin daha çok çekici olması ve kentsel yaşam tarzlarını benimsemedeki isteklilik; tüketici zihniyetinin gelişmesi; toptancıya, tüccara ve devlet bankasına müzmin borçluluk. Öte yandan, toprağı hâlâ Zadruga akrabalık sistemi içinde işleyen Slav köylüleri, yiyecek ve giyecek bakımından pazara daha az bağımlı, toprağa daha çok bağlı idiler ve kentsel değerlere karşı daha düşmanca bir tutuma sahiptiler.[33] Bulgaristan'la Yunanistan arasında ticarileşme dereçesindeki farklılık, her iki ülkedeki toprak reformlarından sonra daha da belirginleşti. Gerçekten, Mitrany'nin belirttiği gibi, reformlardan sonra, pazar ekonomisinin belirsizliklerinden kaçınmak amacıyla birçok Slav küçük çiftçisi geçimlik çiftçiliğe döndüler. Yunanistan'da böyle bir şey gerçekleşmedi, çünkü tarım o denli ticarileşmişti ki geçimlik ekonomiye geri dönüş olanaksızdı.[34] Bu farklılık konumuzla kuşkusuz çok ilgilidir. Köylülükle ilgili literatürde de ortaya konulduğu gibi, otarşi durumundaki köylüyle kapitalist toplumun egemen kurumlarını birleştiren bağlar zayıftır; köylünün tüccara ve devletin kredi örgütlerine daha az bağımlı oluşu, ona, gerginlik dönemlerinde siyasal bağlılıklarını köklü bir biçimde değiştirme özgürlüğü ve daha geniş bir manevra yetenegi vermektedir.[35]

Köy Topluluğu: Kentsel merkezle ilişkisi içinde köy topluluğunun toplumsal yapısına daha yakından bakıldığında, bu noktada da Bulgaristan'la Yunanistan arasında sistemli ve anlamlı farklılıklar ayırt edilebilmektedir. Saptanabilecek genel bir husus, Yunan köyünün gerek meslek dağılımı, gerek zenginlik, saygınlık ve güç bakımından daha fazla farklılaşmış olduğudur.

İki savaş arası dönemin Bulgar köyünde, doğrudan doğruya tarımsal etkinliklerle uğraşmayanlar yalnızca az sayıda olmakla kalmamaktaydılar; aynı zamanda, Yunan köyündeki benzerleriyle aynı iktidar ve etkiye de sahip değillerdi. Gerçekte Bulgarlar çiftçi kalmışlardı; öyle ki, yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, asgari bir meslekî farklılaşmanın gerçekleştiği büyük köylerde bile yerel tüccar, ekmekçi, ayakkabıcı, demirci vb., hepsi yabancı kökenliydiler (Yunan, Ulah, Epirli).[36] Üstelik, köy topluluğunda köylülerle köylü - olmayanlar arasındaki fark o denli büyük ve derindi ki, tarımsal - olmayan etkinliklerde bulunan az sayıda Slav dahi ya-

(33) D. Danilides, **Modern Greek Society and Economy** (Modern Yunan Toplumu ve Ekonomisi) (Yunanca), (Atina, 1934), s. 126 - 42.

(34) Mitrany, op. cit., s. 118 - 9.

(35) Cf. Örneğin, E. Wolf, **Peasant Wars of the Twentieth Century** (Yirminci Yüzyılın Köylü Savaşları) (Londra, 1971), s. 276 - 302; cf. H. Alavi, 'Peasants and Revolution' (Köylüler ve Devrim), in R. Miliband ve J. Savilk (ed), **The Socialist Register** (Londra, 1965), s. 290.

(36) Bulgar burjuvazisinin yabancı kökenli oluşu hakkında, cf. Stoianovich, op cit., of N. Pasic, «Factors in Nation - Formation the Balkans and among the Southern Slavs» (Balkanlar'da ve Güney Slavlar arasında ulusların oluşumuna yol açan etmenler), **International Social Science Journal**, 1971, No. 3, s. 419.

bancı sayılıyordu.[37] Bir başka deyişle, Romen tarihçi N. Iorga'nın da belirttiği gibi, yüzyılın başında «Sırp» demek köylü demekti.[38] Bunun anlamı şudur: köy topluluğu ile kentli tüccarlar arasında büyük bir düşmanlığın yanısıra, köy topluluğu içinde de toprağı doğrudan işleyenlerle işlemeyenler arasında ciddi bir bölünme vardı. Bu karşıtlık nedeniyle, sonuncuların (toprakta çalışmayanların) etkin liderlik konumuna yükselemeyecekleri ve köyle kasaba arasında etkin aracılar haline gelemeyecekleri varsayımını ileri sürmek olanaklıdır.

Yunan ve Bulgar köylerinin toplumsal yapıları arasındaki bir başka anlamlı ve yukardakiyle ilişkili fark da, Bulgar köyünün daha eşitlikçi bir niteliğe sahip olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı ertesinde gerçekleştirilen toprak reformları sayesinde her iki ülkede de büyük toprak sahipliğinin gerileme içine girdiği, bir gerçektir. Ama Bulgaristan, Yunanistan'dan daha erken bir tarihte eşitlikçi bir tarımsal yapıya kavuşmuştu. Daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde bile Bulgaristan'da çok az büyük malikâne vardı.[39]

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında Bulgaristan'ın tarımsal yapısının, büyük toprak mülklerinin olmayışının akla getirebileceği ölçüde eşitlikçi olmadığı ileri sürülebilir, çünkü ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında, geniş çaplı tefecilik uygulamasına bağlı olarak Bulgaristan'da büyük bir iktisadî farklılaşmaya ve toprak mülkiyetinde yoğunlaşmaya tanık olunmuştur.[40] Bu da, çok sayıda küçük köylünün topraklarının mülkiyetini yitirdikleri ve kiracı ya da ortakçı olarak çalışmak zorunda kaldıkları anlamına gelir. Bu bakış açısından, Çiftçi Birliğinin ortaya çıkışı ve hızlı gelişmesi bu türden bir sömürgen duruma karşı bir tepki olarak görülebilir.[41] Yukardaki saptamalar, çiftçi hareketinin Bulgaristan'da ne zaman ve nasıl başladığını anlamada yararlıdırlar; ama bizim sorunumuz açısından yeterli bir açıklama sağlayamazlar. Yaygın tefecilik uygulamalarına bağlı olarak benzer iktisadî yoğunlaşma süreçlerine, aynı dönem boyunca Yunanistan'da da raslanmaktadır.[42] Her ne kadar bu konu hakkında karşılaştırmalı istatistiklerden yoksunsak da, tefeciliğin Bulgaristan'da Yunanistan'a göre daha çok geliştiğine inanmak için

(37) Cf. Karavidas, op. cit., s. 125-6.

(38) N. Iorga, «The French Revolution and South Eastern Europe» (Fransız Devrimi ve Güneydoğu Avrupa), in S. Fischer-Galati (ed.), **Man, State and Society in East European History** (Doğu Avrupa Tarihinde İnsan, Devlet ve Toplum), (New York, 1970), s. 131.

(39) Cf. K.G. Popoff., **La Bulgarie Economique** (İktisadi Bulgaristan) (Sofya, 1920), s. 83-134.

(40) Cf. Petko Kurin, **The Agrarian and Peasant Problem in Bulgaria** (Bulgaristan'da Toprak ve Köylü Sorunu), (Sofya, 1971), bölüm 1.

(41) Kurin, op. cit., s. 61.

(42) Cf. J. Kordatos, **Pages from the Agrarian Movement of Greece** (Yunanistan Çiftçi Hareketinden Sayfalar), s. 143.

hiçbir neden yoktur.[43] Bu noktada, yirminci yüzyıl başında Bulgaristan'da tefeciliğin yaygın olmasına karşın, kooperatifçilik hareketinin gelişmesi ve hükümet müdahalesiyle, Birinci Dünya Savaşından önce tefeciliğin ciddi bir biçimde zayıflatıldığını ileri süren Gerschenkron'la hemfikir olduğumu belirtmek isterim. Savaş ve savaş sonrası yıllarındaki dörtnala enflasyonla, köylü borçları daha da azalmıştır.[44]

Mülkiyet yoğunlaşmasının araçları olarak tefecilik ve faizciliğin önemini vurgulayanlar, ters yönde çalışan süreçleri de dikkate almamaktadırlar. Örneğin zengin köylü ailelerin çok çocuk sahibi olma eğilimleri yüzünden, ölümden sonra eşit paylaşım sonucunda (Bulgaristan ve Yunanistan'da ekberlik, en büyük çocuk olma hakkı yoktur) iktisadi bakımdan eşdüzeye gelme eğilimi ve Shanin'in «Santripetal» akışkanlık dediği şey (iktisadi avantajların ve dezavantajların birikimini önleyen kuşaklararası akışkanlık) görülecektir.[45] Ancak bu türden süreçler de dikkate alındığı takdirde, neden yirminci yüzyılın başında tefecilik hâlâ etkiliyken Bulgar kırlarında küçük mülkiyetin göreli büyümesi yönünde bir eğilimin görüldüğü anlaşılabilir.[46] Aslında Bulgaristan, özellikle 1917 toprak reformundan ve 1921'de ilk çiftçi hükümetinin aldığı eşitlikci önlemlerden sonra, eşitlikçi toprak dağılımında diğer Balkan ülkelerine oranla çok ileri bir düzeye erişmişti.[47] Yunanistan'da, büyük çiftliklere (bunlar yalnızca Tesalya ve Kuzey Yunanistan'da egemendiler) karşı yasaların çıkartılmasına 1917'de başlanmış, ama uygulamaya konulmaları yavaş olmuştur; toprak dağıtımı an-

(43) Cf. D.N. Afendakis, **Agricultural Credit in Turkey, Bulgaria, Yugoslavia and Greece** (Türkiye, Bulgaristan, Yugoslavya ve Yunanistan'da Tarımsal Kredi), (Yunanca), (Atina, tarihsiz); M.C. Evelpidi, «La Cooperation aux pays Balkaniques dans le domaine du crédit agricole» (Tarımsal kredi alanında Balkan ülkeleri arasında işbirliği), **Les Balkans**, cilt 4, s. 732-46; K. Popov, **Aspects of the Creation and Development of the Cooperative Movement in Bulgaria** (Bulgaristan'da Kooperatifçilik Hareketinin Kurulması ve Gelişmesinin Özellikleri) (Bulgarca), (Sofya, 1924).

(44) Gerschenkron, **op. cit.**, s. 222.

(45) T. Shanin, **The Awkward Class** (Eğreti Sınıf), (Londra, 1967), ikinci bölüm.

(46) Şu tablo ilginçtir:

Mülkler	1897 Mülk sayısı	1897 %	1908 Mülk sayısı	1908 %
Çok küçük (20 dekara kadar)	363.646	45.48	424.898	45.52
Küçük (20-100 dekar)	334.384	41.83	386.728	41.44
Orta (100-300 dekar)	92.509	11.57	111.632	11.96
Büyük (300-1000 dekar)	8.101	1.01	9.173	0.98
Çok büyük (1000 - dekar)	948	0.11	936	0.10
Toplam	799.588	100.00	933.367	100.00

K.G. Popoff, **op. cit.**, s. 97.

(47) Cf. W.E. Moore, **op. cit.**, s. 77-91 ve 250-2.

cak Küçük Asya'dan büyük çapta mülteci akınının başladığı 1922'den sonra hızlanmıştır.[48]

Sorunumuzla ilgili olarak, eşitlikçiliğin Bulgaristan çiftçi popülizmini açıklamada çok yararlı olduğu ortadadır. Büyük toplumsal eşitsizliklerin olmayışının dayanışmayı ve kollektif eylem eğilimini güçlendirdiği, yalnızca köylü siyaseti üzerine incelemelerde[49] değil, aynı zamanda küçük gruplar ve formel örgütler üzerine araştırmalarda[50] da üzerinde durulan bir husustur.

Sonuç olarak, yirminci yüzyılın başında Bulgar kırsal toplumunun yapısına bakıldığında ortaya çıkan genel görünüm, az sayıda olmaları ve köylülerin kendilerine olan düşmanlığı yüzünden köyle ulusal merkez arasında etkin aracılar olarak faaliyet gösteremeyen bir avuç tarımcı - olmayan karşısında, hemen hemen kendine yeterli, türdeş bir köylü yığınının varlığıdır. Öte yandan görece «ticarileşmiş» Yunan köyünde meslek ve zenginlik bakımından daha geniş bir farklılaşmanın yanısıra, yerel eşraf ve doğrudan doğruya çiftçilik yapmayan köylüler, köysel kenar ile merkez arasında gerçek bir köprü oluşturmuşlardı. Liderlikleri ve aracı olarak stratejik konumları kabul edildiğinden bunlar, köylü taleplerini çok daha etkin bir biçimde kanalize edebiliyorlar ve köylülüğün ülkenin burjuva iktisadi ve siyasal kurumlarına katılmasını sağlayabiliyorlardı.

Kentleşme ve Göç: Üzerinde durulması gereken bir başka nokta da, her iki ülkenin göç (iç ve dış) kalıpları arasındaki çarpıcı farklılıktır. İşgücü ile ilgili verilerden de anlaşılacağı gibi, nüfusun kırdan kente göçü Yunanistan'da görece erken başladı. Ondokuzuncu yüzyılın sonuna doğru kentsel büyüme önemli boyutlara ulaşmıştı; bu trend iki savaş arası dönemde ve İkinci Dünya Savaşından sonra dramatik bir biçimde hızlandı. Yunan köylüleri köylerinde iktisadî fırsatların olmayışının etkisi, kentsel yaşamın

(48) Cf. A.D. Sideris, op. cit.; G. Servatis ve C. Pertounzi, «The Agricultural Policy of Greece» (Yunanistan'ın Tarım Siyaseti) in O.S. Morgan (ed), **Agricultural Systems of Middle Europe** (Orta Avrupa'da Tarımsal Sistemler) (New York, 1933), 137 - 200; C. Evelpidi, op - cit., s. 89.

(49) Cf. Örneğin S.M. Lipset, **Agrarian Socialism** (Tarımsal Sosyalizm) (New York, 1950); E. Wolf, «On Peasant Rebellions» (Köylü İsyanları Üzerine) in T. Shanin (ed), **Peasants and Peasant Societies** (Köylüler ve Köylü Toplumları) (Londra, 1971), s. 264 - 74.

(50) Örneğin sanayi örgütleri içinde yüzlerce grubun incelenmesinden hareket eden L. Sayles, üyeleri «türdeş» (aynı iktisadi konum ve çıkarlara sahip olma ve başka bazı toplumsal özellikleri paylaşma anlamında) olan grupların daha yüksek bir dayanışma derecesi gösterdiklerini, kendi çıkarlarını savunma amacıyla kollektif eyleme girişmeye daha eğilimli olduklarını ileri sürmektedir (cf. **Behaviour of Industrial Work Groups** (Sanayide Çalışma Gruplarının Davranışı), (New York, 1958). Sendika örgütleriyle ilgili olarak, C. Kerr ve A. Siegel «türdeşlik»le işçi sınıfının militanlığı arasında benzer bir bağın varlığından sözetmektedirler (cf. «The Interindustry Propensity to Strike» (Sanayilerarası Grev Eğilimi) in A. Kornhauser et al. (ed.), **Industrial Conflict**, (Sanayide Çatışma), New York, 1954, s. 189 - 212.

çekimiyle köy topluluklarını terkedip, hızla büyüyen kentsel merkezlere, özellikle Atina'ya doğru yöneldiler. İki savaş arası dönemde Atina'nın geniş çevresindeki gözalıcı nüfus artışı, nüfus yapısındaki bu değişmenin boyutlarının basit bir göstergesidir. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda Atina'nın nüfusu 200 000 kişiyken, erken 1920'lerde yarım milyona ulaştı. İkinci Dünya Savaşının hemen öncesinde bir milyonu aştı.[51]

Bu önemli göç hareketi, yalnızca kentlere göçenlerin genellikle köyleriyle kuvvetli bağlarını sürdürdükleri için değil; aynı zamanda köydekilerin çabaları ve emellerinin sürekli kente yönelik olması (bugün bile) nedeniyle de, köyle kent arasındaki uçurumu kapatan bir başka güçlü mekanizmaydı. Yunanistan'da çocukları için, Atina'da bir «yer» edinmelerinde yardımcı olan iyi bir eğitimi arzulamayan köylü ailesi yok gibidir.[52] Özel işletmelerde olsun kamu bürokrasisinde olsun böyle bir yer, bütün akraba grubu açısından bir saygınlık işareti olmakla kalmaz; aynı zamanda köylülerin merkezle kaçınılmaz olarak kurdukları çok sayıda ilişkileri kolaylaştırıcı bir işlev de görür. İyi bir ilişkiye sahip olmak, «yüksek yerler»le bağlantılar kurmak (bu bağlantılar ister akrabalarla, ister arkadaşlarla, ister siyasetçilerle olsun), salt bir ikbal ve kolaylık sorunu olmakla kalmaz; iktisadî ve siyasal dış güçlerin içine büyük ölçüde nüfuz ettiği bir köy için, bu tür bağlantılar mutlaka gereklidir. Gerçekten Lineton'un belirttiği gibi:

«Köyün zenginliği, iktidarı ve güvenliği, gelir kaynaklarından çok, siyasal ve iktisadî aracılarla bağlantılarının olup olmamasına bağlıydı. Aileler köylülerin durumunu genelde düzeltmeye değil de..., mensuplarının veya kendilerinin daha güçlü bir sınıfa tırmanması için çalışmışlardır. İster yerel düzeyde ister ulusal düzeyde olsun, bunun sonucu daima bazı aile üyelerinin kente göçmesi veya kent temelli bir sınıfın üyeleriyle bağlantı kurmaları olmuştur.»[53]

Kuşkusuz benzer kentleşme süreçleri Bulgaristan'da da yaşanmıştır. Ama bu süreçler Yunanistan'dakilere oranla zayıftı. Örneğin geç ondokuzuncu ve erken yirminci yüzyıl boyunca, Bulga-

(51) Rakamlar M.J. Lineton, **Mina, Present and Past - Depopulation in a village in Mani - Southern Greece** (Mina. Mani, Güney Yunanistan'da bir köyde günümüzde ve geçmişte nüfus kaybı), yayımlanmamış Ph. D. tezi. University of Kent, 1971, s. 276; cf. C. Moustaka, **The Internal Migrant** (İç Göçmen), Social Sciences Centre Monograph (Atina, 1964); S. Hazoglou, «Internal Migration» (İç Göç) (Yunanca), in **Spoudai**, no. 4, 1965 - 6; J. Baxevannis, «Population, Internal Migration and Urbanization in Greece» (Yunanistan'da Nüfus, İç Göç ve Kentleşme), **Balkan Studies**, 6 (1965), s. 83 - 98.

(52) Yunanistan'da yüksek öğrenim gören köylü çocuklarının oranının görece yüksek oluşu için cf. J. Lambiri - Dimaki, «Les chances d'accès à l'enseignement en Grèce» (Yunanistan'da öğrenim görme şansları) in R. Castel ve J. Passeron, **Education, Développement et Démocratie** (Eğitim, Gelişme ve Demokrasi), (Paris, 1967).

(53) Lineton, op. cit., s. 175.

ristan'da, kentsel ve kırsal nüfusların oranı az-çok değişmemiş, sabit kalmıştır. Demek ki köyden kente nüfus akımı, kentlerdeki düşük «doğal» büyüme hızının (düşük doğum oranlarının sonucunda) etkisini gidermekten öte bir şey yapamamıştır. Kentsel nüfusun büyüme hızı iki savaş arası dönemde biraz daha yüksek olmakla birlikte, 1946'ya kadar kent/kır nüfusu oranı 1'e 4'dü.[54]

Coğrafi akışkanlık bakımından Bulgarlarla Yunanlılar arasındaki farklılığın bir başka açık göstergesi, dış göç kalıbıdır. Bu dönem boyunca Yunanistan, Birleşik Amerika yönünde olağanüstü güçlü bir göç hareketi yaşadı. Bu göç ondokuzuncu yüzyılın sonunda başladı; çeşitli iktisadi bunalımlara bağlı olarak yirminci yüzyılın ilk iki on yılında hız kazandı; 1922'den sonra Amerikan hükümetinin göçü kısıtlayıcı siyasetler uygulamaya başlamasıyla yavaşladı. Örneğin yalnızca 1907'de 36 580 Yunan yurttaşı Birleşik Amerika'ya göç etmiştir. 1932 sonunda Birleşik Amerika'ya göç etmiş Yunan göçmenlerinin toplam sayısı 445 122'ydi.[55] Bu durum Birleşik Amerika'ya Bulgar göçünün düşük düzeyiyle keskin bir biçimde çelişir. Örneğin otuzların ortasında, Birleşik Amerika'daki Bulgar göçmenlerinin miktarı (Trakya, Makedonya ve Dobruca kökenliler de dahil olmak üzere) 35 000'i geçmiyordu.[56]

Bu karşıtlık iki nedenle önemlidir. Herşeyden önce Bulgarlara oranla Yunan köylülerinin daha «dışa» yönelik, akrabalık gruplarına ve diğer askriptif yerel gruplara daha az bağlı olduklarını saptamasını güçlendirmektedir. Bu durum göçün kentte daha fazla işsizlik yaratmadan işgücü fazlasını büyük ölçüde azaltması bakımından da önemlidir; bu açıdan göç Yunan toplumunda bir «güvenlik süpapı» işlevini görmüştür. Kırsal fazla-nüfusun yarattığı gerilimlerin ne iç ne de dış göç tarafından dindirilmediği Bulgaristan'da bu çözüm pek işlememiştir; bu da, köylülerin umutsuz durumlarını köktenci bir biçimde düzeltmeyi hedefleyen siyasal

(54) Cf. I. Stefanov, «Socio-economic Changes and Internal Migration in Bulgaria» (Bulgaristan'da Sosyo-ekonomik Değişmeler ve İç Göç) in B.W. Frijling (ed.), **Social Change in Europe** (Avrupa'da Toplumsal Değişme) (Leiden, 1973), s. 40. İkinci Dünca Savaşından önceki son sayıma göre 20.000'den kalabalık nüfuslu yerleşim merkezlerinde yaşayan Bulgarların toplam nüfusa oranı yüzde 12.7 idi (cf. P.E.P. **Economic Development in S.E. Europe** (Güney-doğu Avrupa'da İktisadi Gelişme), **op. cit.**, s. 81). 1955 gibi geç bir tarihte bile, bu oran yüzde 15.3'dü; cf. Russelt, **World Handbook of Political and Social Indicators** (Dünya Siyasal ve Toplumsal Göstergeler El Kitabı) (New Haven, 1964), s. 52.

(55) Cf. «Yunanistan» hakkındaki makale, **Great Greek Encyclopaedia**, s. 234; cf. H.P. Fairchild, **Greek Immigration to the United States** (Birleşik Amerika'ya Yunanlı göçü), (New Haven, 1911); A. Krikas, **Greek Emigration to the New World** (Yeni Dünyada Yunanlı Göçü) (Yunanca); T. Saloutos, **The Greeks in the United States** (Birleşik Amerika'da Yunanlılar), (Cambridge, Mass., 1964).

(56) Cf. J. Roucek, «Les Bulgares d'Amerique» (Amerika'daki Bulgarlar), **Les Balkans** (Balkanlar), cilt 9, s. 55-70.

programlara neden daha duyarlı olduklarını açıklamada yararlı olabilir.[57]

Siyasal Bağlar: Son bir anlamlı saptama da, iki ülkede devlet idaresinin kırsal kenara «nüfuz etme» derecesine ilişkindir. Yunanistan, Bulgaristan'dan aşağı yukarı yarım yüzyıl önce bağımsız bir ulusal devlet olarak tarih sahnesine çıktığına göre, iki savaş arası dönemde devlet kurumlarının (idari daireler, polis örgütü, okullar, kiliseler, vb.) Yunan kırında Bulgar kırına oranla daha yaygın, daha sağlam bir biçimde kök salmış olduklarını ileri sürmek olanaklıdır. Devletin göreli gücünü ve «sivil toplum»a nüfuz derecesini ölçmenin bir yolu, vergi toplama kapasitesini, yani kendi kendini yaşatmak ve yayılmak ya da diğer kamusal amaçları gerçekleştirmek için kaynak sağlama yeteneğini ölçmektir. Bu bakımdan Yunanistan, Bulgaristan'ın çok ilerisindedir: 1930'larda Yunan devleti adam başına 83.40 Fransız frangı tutarında vergi toplayabilmişken (Birinci Dünya Savaşı öncesindeki satınalma gücü temelinde hesaplanmıştır), Bulgaristan'da adam başına ancak 28.08 frank toplanabilmişti.[58]

Siyasal partilerle ilgili olarak da benzer bir özellik belirtilebilir. Yunanistan mutlak monarşinin egemenliği (1827 - 43) altındayken dahi, güçlü yerel oligarşilere dayanan ayrı siyasal kuruluşlar vardı.[59] Bu oligarşiler (özellikle Yunan bağımsızlığını izleyen ilk yıllarda), kendi toprakları üzerinde hemen hemen tam bir denetim kurmuşlardı. Ulusal ordunun güçlenmesiyle, bu oligarşiler devletin merkeziyetçi eğilimlerini engelleyemez olunca, özerkliklerini yitirmelerinin getirdiği kaybı devleti içerden denetim altına alarak gidermeyi başarmışlardır. Kırlarda sağlam ve yaygın bağları olan siyasal hizipler Yunan siyasal yaşamında çok erkenden ortaya çıkmışlardır.[60] Bunlar kuşkusuz 1864'de parlamenter siyasetin ülkeye girmesiyle birlikte gelişmeye devam etmişlerdir. Baskı grupları ve patronaj acentaları gibi işleyerek köylüleri denetimleri al-

(57) Çiftçi hareketinden başka komünizm de, iki savaş arası dönem Bulgaristan'ında çok önemli bir siyasal güçtür; cf. J. Rotschild, **The Communist Party of Bulgaria 1883 - 1936** (Bulgaristan Komünist Partisi 1883 - 1936) (New York, 1959); D.G. Jackson, **Comintern and Peasant in East Europe** (Doğu Avrupa'da Komintern ve Köylü), (New York, 1966); R.V. Burks, **The Dynamics of Communism in Eastern Europe** (Doğu Avrupa'da Komünizmin Dinamiği) (Princeton, 1961); Hugh Seton - Watson, **The Eastern European Revolution** (Doğu Avrupa Devrimi), (Londra, 1950).

(58) Cf. A. Angelopoulos, **op. cit.**, s. 674 - 9.

(59) J. Petropoulos, **Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833 - 1843** (Yunanistan Krallığında Siyaset ve Devlet Yetkilileri 1833 - 1843) (Princeton, 1968); of. J. Campbell ve Ph. Sherrard, **Modern Greece** (Modern Yunanistan), (Londra, 1968), s. 83 - 126.

(60) Devletle çeşitli yerel elitler arasında ilk mücadeleler için, cf. N. Diamandouros, **Political Modernization: Social Conflict and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State 1821 - 28** (Modern Yunan Devletinin Oluşumunda Toplumsal Çatışma ve Kültürel Bölünme 1821 - 28), yayımlanmamış Ph. D. tezi, Columbia University, 1972.

tına almayı ve devletin merkezî kurumlarıyla bütünleştirmeyi becermişlerdir. Esasen Yunan köylüleri, siyasal tecrübeleriyle, siyasal tartışmalara ve mantık - yürütmelere duydukları tutkuyla ünlüydüler ve ünlüdürler. Parti siyasetine bu yüksek katılım, çoğu kez Yunan «ulusal karakteri»nin ayırıcı bir çizgisi olarak betimlenmiştir. Kanımca bu durum, patronaj siyasetine katılımı ve siyasal koruyucu edinmeyi yaşamak ve ilerlemek için canalıcı bir gereklilik haline getiren, köy topluluğunun devlete erken bağımlılığıyla ilişkilendirilince, çok daha basit bir biçimde açıklanabilir.

Yukarda da belirtildiği gibi, Bulgaristan örneğinde, zenginlik ve iktidar farklılaşması Yunanistan'a oranla daha azdır. Kasabada olsun kırlarda olsun Bulgar elitleri, Yunan elitleri kadar iktidar kazanmayı ve zenginlik biriktirmeyi başaramamışlardır. Ayrıca Bulgarların bağımsızlıklarını «yukardan» elde etmeleri; tâ başından beri merkezî monarşik bir devletin kurulmasına karşı ciddi bir «oligarşik» itirazın olmaması anlamına da geliyordu. Dolayısıyla monarşik devletle köylülük arasında bir tür siyasal boşluk vardı; yeni Bulgaristan'daki siyasal kuruluşlar taht karşısında daha az bir özerkliğe sahiptiler; kırlardaki kökleri çok zayıftı. Bağımsızlığa kavuşmasından on yıl kadar sonra Bulgaristan'ı ziyaret eden E. Dicey, şu yorumu yapmaktadır:

«Büyük kasabalar dışında siyasete pek ilgi duyulmamaktadır. Seçmenlerin büyük kitlesi açısından, temsilcilerinin kim olması gerektiği hakkında tam bir ilgisizlik vardır. Burada en büyük güçlük seçmenlerin oy atmalarını sağlamadadır; çoğu zaman (parlamentodaki) temsilciler fiilen günün hükümeti tarafından atanırlar.»[61]

V. SONUÇ

Sonuç olarak, köylüleri pazara çeken süreçlere, köyün meslekî yapısına ve yerel ve kentsel burjuvaziler arasındaki bağa, göç hareketlerine ve devletin kırlara nüfuz etme derecesine bakıldığında, bütün bu alanlarda iki savaş arası dönem boyunca Yunanistan'la Bulgaristan arasında örgütlenmede bir farklılıkla karşılaşılır; köylüyü kentsel merkeze bağlayan çeşitli mekanizmalar, Yunanistan'da, Bulgaristan'a göre daha güçlüydüler. Bir başka deyimle, kırsal kenar ile kentsel merkez arasındaki kopukluk, Bulgaristan'da daha büyüktü.

Dolayısıyla, Batı kapitalizminin ülkeye girmesini izleyen bozulmaya karşı köylünün tepkisi, iki ülkede birbirinden çok farklı olmuştur. Kapitalizmin etkisinin baskısı altında pazar karşısında daha özerk, dış baskıyla özdeşleştirdiği burjuvaziye karşı daha düşman, daha az «modernleşmiş» ve burjuva devletine daha az katılan Bulgar köylüsü, popülist, anti - burjuva, anti - kent bir platforma sahip liderlerce seferber edilmeye daha uygun bir konumdaydı. Bu hareketin ilk başlardaki başarısı, Bulgar siyasal yapısı üzerinde derin bir etki bırakmıştır; şu anlamda ki, temel siyasal

(61) E. Dicey, The Peasant State (Köylü Devleti), (Londra, 1894), s. 145.

bölünme kentsel elite karşı köylü yığınları biçimini almıştır.[62] Böyle bir siyasal bölünme, siyasal kurumlar düzeyinde, iki savaş arası dönemde Bulgar toplumun temel özelliği olan kır - kent kopukluğunu yansıtmaktadır. Öte yandan bu kopukluğun daha zayıf olduğu Yunanistan'da, siyasal bölünme «elite karşı elit» biçimine bürünmeye devam etti; köylüler kesin bir biçimde burjuva siyasal partilerinin sınırları içinde tutuldular.

Bu saptamalar popülizmin doğası ve nedenleri üzerine daha genel bir tartışma içine yerleştirilmeye çalışılırsa, sanırım Bulgar örneği Üçüncü Dünya'daki popülist hareketleri, ileri sanayi ülkeleri ile azgelişmiş ülkeler arasındaki kapitalist ilişkiler bağlamında dengesiz ve bağımlı büyümenin yarattığı bozulmalara bağlayan kuramları doğrulamaktadır.[63] Oysa Yunan örneği, dengesiz ve bağımlı büyümenin, bundan en çok zarar görenlerin ciddi bir tehdidine veya köktenci bir siyasal tepkisine yol açmadan gerçekleşebileceğini göstermektedir.

Yunan örneği, çok özgül bir biçimde, köylü popülizmiyle sanayileşme sırasında köylülerin çok ikircikli ve marjinal bir konumda bulunmaları arasında ilişki kuran kuramlara başvurulduğunda, kuramsal bakımdan bir anlam kazanabilir: köylüler «gelenek» ile «modernlik» arasındaki köprüde oturmaktadırlar; kısmen modernleşme süreci içine «çekilmekte», kısmen onun «dışına itilmekte»-dirler.[64] Bu bakış açısına göre, Yunan köylüleri bu tür bir marjinaliteyi daha az yaşamışlardır; iki savaş arası dönem boyunca, daha kararlı bir biçimde köprünün modernlik» tarafında yer almış-

(62) Kuşkusuz Michels'ın «Oligarşi Yasası»ndan hareketle, bazı köylü liderlerinin burjuva kökenlerini ve iktidara geçtikten sonraki önüne geçilemez 'yozlaşmaları'nı dikkate alarak, Çiftçi Birliğinin de diğer burjuva partilerinden pek farklı olmadığı savunulabilir. Ama böyle bir tutum Çiftçi Birliği'nin gerek uluslararası gerek ulusal düzeylerde izlediği köktenci siyasetleri hesaba katmamak olur. Örneğin dış siyasette, Stambolиski öncüllerinin militarist ve 'uzlaşmaz' siyasetlerini bütünüyle değiştirmiş ve bütün Balkan ülkeleri arasında barışçı bir işbirliği siyasetini geliştirmiştir. Ulusal düzeyde, geniş çapta sanayileşmeyi önlemeye çalışmış ve köylülere yarayabilecek, köy topluluklarını koruyabilecek bir gelişme yolu aramıştır. Kuşkusuz, köylü yaşamında zahmetli bir bozulma yaratmaksızın iktisadi büyümeyi başarmaya çalışan bir siyasetin ütopik olduğu söylenebilir (cf. B. Moore, **The Social Origins of Dictatorship and Democracy** (Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri), (Londra, 1967). Ama önemli olan, bu tür siyasetlerin denenmiş ve geleneksel Bulgar «establishment»ı açısından gerçek bir tehdit oluşturmuş olmasıdır.

(63) Cf. örneğin A. Stewart, «Populism: The Social Roots» (Popülizm: Toplumsal Kökleri), in E. Gellner ve G. Ionescu (ed.), **Populism** (Popülizm), (Londra, 1969).

(64) Bu türden kuramlara bir bakış ve ilginç bir yeniden - formülasyonları için, cf. J.B. Allcok, «Populism: A Brief Biography» (Popülizm: Kısa bir Biyografi) in **Sociology**, Eylül 1971, s. 371 - 88.

lardır. Başka bir deyişle, kuzeyli komşularıyla karşılaştırıldıklarında daha çok «içeri çekilmiş», daha az «dışarı itilmiş»lerdir.[65]

O halde, Bulgar köylülerinin mobilizasyonunun ana nedeni, onların göreli yalıtlanmışlıklarında, bununla ilintili olarak kapitalist bozulmanın yarattığı gerilimleri aynı biçimde hissetmelerine yol açan iktisadî çıkarlarının türdeşliğinde aranmalıydı. Mobilizasyon için elverişli bir koşul olarak «türdeşliğin» önemini vurgulayan, sosyoloji literatüründeki ampirik incelemelerden daha önce sözettik. «Toplumsal yalıtlanmışlık» konusunda da, literatürden benzer bir destek bulmak mümkündür.[66]

Mobilizasyona elverişli «etmenleri» veya «değişkenleri» ele alırken, toplumsal yalıtlanmışlıkla köylü mobilizasyonu arasında pozitif bir bağıntı veya «modernleşme» (kentleşme, mesleksel farklılaşma) derecesi ile yoğun kapitalist nüfuz dönemlerinde köylü mobilizasyonu potansiyeli arasında negatif bir bağıntı (bu halde sav şu olacaktır: toplum ne kadar farklılaşmışsa, köylülüğün köktenci bir siyasal çizgiyi benimsemesine olanak vermeksizin kapitalist bozulmayı «emme» kapasitesi o kadar büyük olacaktır) kurmak gibi daha soyut, «yasa - benzeri» genelleştirmeler[67] yapmak çekici olabilirdi. Bununla birlikte, kanımca bu tür genelleştirmeler, araştırıcının dikkatini sözkonusu değişkenlerin içinde yer aldığı güncel sosyo - kültürel bağlamın uzağına çektikleri için büyük ölçüde yanıltıcıdırlar; değişkenlerin anlamını ve önemini, birbiriyle nasıl bağlandıklarını anlamak için bu bağlamı dikkate al-

(65) Kuşkusuz «içeri çekilme»nin, yani merkezle daha çok bütünleşmenin, hiçbir şekilde hızlı değişmenin gerilimlerine daha dengeli, daha az cefalı bir uyarlanma anlamına gelmediği belirtilmelidir. İki savaş arası yıllarda Yunan köylülerinin Bulgarlara göre daha iyi bir durumda oldukları yönünde hiçbir belirti yoktur. Örneğin İkinci Dünya Savaşından hemen önce Yunanistan, Portekiz ve Arnavutluk'la birlikte Avrupa'da en düşük kalori tüketim düzeyine sahip ülkeydi: günde kişi başına 2300 - 2500 kalori (cf. Stavrianos, op. cit., s. 683).

(66) Köylü incelemeleri alanında örneğin E. Wolf, Rusya, Meksika, Küba, Cezayir, Çin ve Vietnam'da köylülüğün devrimci potansiyelini ele alırken, coğrafi ve toplumsal yalıtlanmışlığı köylü mobilizasyonuna yol açan etmenler arasında sayar (**Peasant Revolutions**, (Köylü Devrimleri), **op. cit.**, s. 276 - 302). İlginç olan, köylü - olmayan işçi sınıfı örgütlenmeleri için de benzer genellemelerin anlamlı gözükmesidir. Örneğin C. Kerr ve A. Siegel, çeşitli sanayilerde grev eğilimini inceleyen bir makalede, maden işçileri, dok işçileri ve denizcilik sanayiinde çalışanlar arasında yüksek sendikal örgütlenme ve militanlık düzeyini, iktisadi konumlarının türdeşliği ve geniş topluluktan görece yalıtlanmışlıklarıyla açıklar (cf. «The Interindustry propensity to strike» (Sanayilerarası grev eğilimi), **op. cit.**, s. 189 - 212). Yalıtlanmışlık ve onun sendikalarda militanlıkla ilgisi hakkında benzer değinmelere başkalarında da rastlanır: Sayles ve Strauss, **op. cit.**, s. 148 - 9, 197 - 202; ve Lipset **et. al.**, **op. cit.**, s. 106 - 40.

(67) Köylüler hakkında bu tür genellemeler yapan bir girişim için, cf. E.M. Rogers, **Modernisation among Peasants: The Impact of Communication** (Köylüler arasında Modernleşme: İletişimin Etkisi) (New York, 1969).

mak zorunludur. Başka deyişle, herhangi özgül bir ülkede köylülerin siyasal bakımdan örgütlenme tarzlarına bir anlam verebilmek için, özgül biçimlenmeleri iki değişken arasında kurulan «evrensel» bağıntıları battal kılacak olan gerek «senkronik» gerek «diyakronik» bir dizi etmenin çok ciddi bir biçimde dikkate alınması gerekmektedir.

Kır - kent kopukluğu ve mobilizasyon eğilimi arasındaki ilişkinin evrensel geçerliliğinden sözedilemez. Bu tür bir ilişkinin, köylülerin güçlü yerel toprak ağalarına neredeyse feodal bir biçimde bağlı oldukları durumlarda geçerli olamayacağı açıktır.[68] Bu durumda, merkezden yalıtlanmışlık, mobilizasyona hazır olunduğu anlamına gelmez; köylüler devletin dolaysız müdahalesi olmadan da sıkı bir denetim altında tutulabilirler. Bu değinmelerden amaç, Bulgar ve Yunan köylülüğünün siyasal örgütlenmelerine ilişkin olarak formüle edilen sınırlı genellemelerin, anlamlı olmakla birlikte, diğer köylü hareketlerine, hattâ Balkan yarımadasındaki diğer köylü hareketlerine dahi otomatik bir tarzda uygulanamayıcağını göstermektir.

Son bir ihtiyat kaydı burada gerekli olmaktadır. Yunanistan'da bir köylü hareketinin olmayışının ve Bulgaristan'da ise güçlü bir gelişme göstermesinin nedenleri üzerine bu incelemenin eksiksiz olduğu hiçbir şekilde söylenemez. Bulgaristan'da merkezle kenar arasındaki kopukluğun kendi başına bir köylü hareketini yaratamayacağını belirtmek zorunludur. Köylü hareketinin muhtemel gelişimi için, yalnızca elverişli bir zemin oluşturmuştur. Bu bakış açısına göre, bu makalede geliştirilen açıklama, örneğin Stamboliski'nin olağanüstü karizmasına ve Yunan Çiftçi Partisinde benzer etkinliğe sahip bir kişiliğin bulunmayışına, ya da Bulgar elitlerinin Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşındaki yenilgiler yüzünden saygınlıklarını yitirmeleri olgusuna atıfta bulunan başka açıklamalarla zorunlu olarak çelişmez.

Bu tahlil, yukardaki türden açıklamaları tamamlayıcı almak amacındadır. Oyuncuların herhangi özgül bir tarihsel andaki seçimlerini sınırlayıcı bir çerçeve oluşturan toplumsal yapının daha az hızlı değişen yönleri ve daha uzun vadeli gelişmeleri üzerinde durmaktadır.[69]

(68) Cf. Örneğin A. Pearse, «Peasants and Revolution: The case of Bolivia» (Köylüler ve Devrim: Bolivya örneği), Economy and Society, cilt 1, no. 3, s. 266.

(69) Somuta indirgeyip örneğin Stamboliski önermesi ele alınırsa, onun karizmasının 1909'daki geçici gerilemeden sonra Çiftçi Birliğinin yeniden canlanmasında büyük ölçüde etkili olduğu bir gerçektir; ama bir Yunan Stamboliski'sinin olanaklarını geliştirmek için aynı ölçüde bir zemin bulamayacağı da kesindir. Üstelik, karizma bakımından Stamboliski'yle karşılaştırılmaya en uygun Yunan devlet adamı olan Venizelos'un, köylülerin değil de yükselen Yunan burjuvazisinin savunucusu haline gelmesi tesadüfi değildir sanırım. «Savaş yenilgisi» savı da, Çiftçi Birliği'nin Balkan Savaşlarından önce Bulgaristan'da ana muhalefet partisi olmasını açıklamamaktadır.

ÇAĞLAR KEYDER

Türkiye'de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi

Küçük köylü mülkiyetinin Türkiye'de egemen toprak mülkiyeti tarzı olarak varlığını sürdürmesi, bu yapının tarihsel oluşumunun araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Bir uçta, bugünkü yapının Bizans İmparatorluğu'ndan, ya da en azından Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminden beri az çok homeostatik olduğu öne sürülebilir ya da, yasama alanındaki belli bir gelişmenin, küçük mülkiyetin oluşmasına yol açan bir kopuş niteliği taşıdığı söylenebilir. Her iki durumda, kavramsal ve tarihsel öyküyle pek de bağdaşmayan bir düzçizgisel geilşme kuramı da çoğunlukla işin içine katılır. Yazarın siyasal ve kuramsal seçimlerine bağlı olacak, bu gelişme, kâh işletmenin durmadan artan yoğunlaşması, kâh miras uygulamaları nedeniyle işletmelerin parçalanması ve birleştirilememesi olarak sunulabilir. Elbette, bu iki eğilim bir araya getirilerek, gözlemler, sosyo-ekonomik yapıya dışsal bir unsur yüzünden iki eğilimden birinin ya da diğerinin egemen olduğunun belirtilmesiyle açıklanabilir.

Yoğunlaşma ile parçalanma arasındaki etkileşim, Türkiye tarihinde ortakçılık ile küçük köylülük arasında bir gerilim biçimine bürünür. İlerde göreceğimiz gibi, ücretli emek yokluğu, yoğunlaşmanın —üretim ölçeğinin büyümesinin— ortakçılık konumları her zaman sürekli olmayan ortakçılara ihtiyaç duyması anlamına geliyordu. Ortakçılığa ilişkin, aşağıda açıklamaya çalışacağım iki

(*) Bu makale, Journal of Peasant Studies'in Ocak-Nisan 1983 (vol. 10, no: 2-3) tarihli «Sharecropping and Sharecroppers» özel sayısından, Neyyir Kalaycıoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Yazar, makalenin ilk versiyonu üzerindeki yorum ve önerileri için, V. Brown'a, Ş. Pamuk'a ve Orta Doğu'nun kırsal sosyolojisiyle ilgili bir Durham konferansına katılanlara teşekkür eder.

gözlem var. Bunlardan birincisi, Anadolu tarihinin belli dönemlerinde ortakçılığın yaygınlaştığına ilişkin çok güvenilir verilerin bulunması; ancak, aynı bölgelerde farklı dönemlerde bunun tam tersi bir eğilimin varlığını gösteren verilerin de aynı derecede güvenilir olmasıdır. İkinci gözlem ise, geleneksel ortakçılığın 1950 yılından sonra bütünüyle ortadan kalkmış olması ve küçük köylü mülkiyetinin başarılı bir biçimde yerleşmişe benzemesidir. Buna bağlı olarak, döngüsel bir gelişme yaşandığını ve döngünün 1950'ler sonrasında küçük mülkiyet lehine kapandığını öne süreceğiz. İlerde ele alacağımız gibi, toprak mülkiyetindeki dalgalanmaları doğuran bağımsız değişken, dünya ekonomisinin uzun döngüleri; başlıca aktarma mekanizması ise tarımsal ürün fiyatlarıydı.

Bu ortakçılık döngüsü modeli, çeşitli kaynaklardan türetilecek bir kuramsal temel gerektiriyor. Bu nedenle, önce, aşağıdaki tartışmaya dolaylı olarak önemli kavramsal malzeme oluşturan üç katkıyı ele alacağım. Daha sonra, Osmanlı - Türk sosyal formasyonunun bu modeli doğrulayan özelliklerini sunacağım. Son olarak da, böyle bir perspektifin tarihsel uygulanabilirliğini göstermek için, Anadolu'daki toprak tesahübü biçimlerinin tarihini kısaca tartışacağım.

*

Tarımsal yapılara ilişkin bir kitabında Michel Gutelman, kendi deyişiyle «parçalı üretim tarzı»ndaki dinamiği ve sömürü ilişkilerini ele alır.[1] Parçalı üretim tarzı, çok sayıda küçük köylü ile bir - iki büyük toprak sahibinin bulunduğu yapılar için kullanılan bir terimdir. Bütün küçük köylüler, zar zor geçinmelerini sağlayan kendi topraklarında çalışırlar. Ailelerin çok sayıda oğlu olması ve miras gelenekleri toprağın bölünmesini gerektirdiğinden, egemen eğilim toprağın parçalanması yönündedir. Dolayısıyla her kuşakta, çocuklara düşen toprak, geçimlik miktarın altında kalır. Ya erkek kardeşlerden biri bütün toprağı alarak kardeşlerine bir miktar tazminat öder; ya da her çocuğa yeterli bir pay düşebilmesi için aile köydeki büyük toprak sahibinden toprak satın almaya karar verir. Her iki durumda da, köyde kalan küçük toprak sahipleri geçinmek için gereken topraktan miras payları düşüldüğünde kalan miktarın fiyatını ödemek durumundadırlar. Gutelman, önceden biriktirilmiş bir para olmadığından, toprağın borçla alındığını ve yeni kurulan ailenin hem anapara taksitlerini, hem de yüksek yıllık faizleri ödemesi gerektiğini öne sürer. Toprağın bedelinin tamamı ödenmeden yeni kuşak erişkin yaşa gelir ve döngü yenilenir. Borcu, ya toprağı satan toprak sahibi, ya da tefeci verir. Her iki durumda da, faiz getiren sermaye, ürünün bölüşümünde önem kazanır. Her yılki üründen düşülen ve toprağın bedelinin karşılanması için yapılan ödeme aslında bir ranttır ve bu niteliğiyle de sömürü ilişkilerinin temelini oluşturur.

(1) M. Gutelman, **Structures et Réformes Agraires, Instruments pour L'Analyse**, 4. bölüm: «Le mode de production parcellaire» (Paris, 1974).

Harriet Friedmann'ın katkısı, buğday üretiminde toprak mülkiyeti biçiminin belirlenmesinde dünya pazarının rolünün önemine işaret etmesi olmuştur.[2] Yazar, 1978 yılında yazdığı bir makalede, ondokuzuncu yüzyılın büyük buhranında fiyatların uzun süreli düşüşünün, ücretli emek kullanan büyük çiftliklerin maliyet yapısının tarım kapitalistlerini piyasadan çekilmeye ittiği bir durum yarattığını oldukça ikna edici bir biçimde savunmuştur. Bu çiftliklerin yerine, ödenmemiş ve karşılığı esnek biçimde verilebilecek olan aile emeği kullanabilen aile çiftlikleri doğdu ve gelişti. Bu aile çiftliklerinin, tarımsal ürün fiyatlarının artmasıyla birlikte yeni bir döngüsel dinamiğe konu olmadıkları anlaşılmakla birlikte, dünya pazarının ve bu pazarın havasının fiyat mekanizması aracılığıyla aktarılmasının, aile çiftliğinin öneminin artmasının esas belirleyicileri olduğu açıktır. Aşağıda geliştireceğim modelde, fiyatların döngüsel hareketinin bağımsız çiftlikler ile ortakçılık arasındaki salınımsal hareketi belirlediğini savunacağım.

Ortakçılık, genellikle kira sözleşmesi koşulları dışında bir bağımlılıkla sürdürülür. İlk makalelerinden birinde Bhaduri, bu bağımlılığı tefecilik mekanizmalarının oluşturduğunu belirtir.[3] Ortakçıyla toprak sahibi arasında bir borçla - alacaklı ilişkisi varolduğunda, faiz koşulları kira sözleşmesinin bozulmasını önlediği gibi, toprak sahibinin kendi koşullarını dayatma gücünü de arttırır. Borçluluk varoldukça ortakçılık da sürer; toprak sahibinin koşulları ise, kiracının bu tefecilik döngüsünü kırmaya yeterli olacak miktarda ürünü hiçbir zaman elde edememesini sağlar. Ancak kiracılık koşullarının sabit kaldığı bir durumda üretkenlikte köklü bir değişiklik olması halinde (örneğin yeni bir teknoloji kullanılmasıyla), kiracı, tefecilik bağımlılığından kurtulmasını sağlayacak kadar ürünü elinde tutabilir (fiyat düşüşünün üretim artışıyla aynı boyutlarda olmaması koşuluyla). Elbette, Bhaduri'nin ortakçılık modeli, bütün toprakların özel mülkiyet altında olduğu ve dolayısıyla topraksız kiracının toprağı islâh etme veya tarla açma seçeneklerine sahip olmadığı Hindistan örneği için geliştirilmiştir. Biz ise, tersine, toprak elde edilmesinin bu kadar kısıtlı olmadığı ve ortakçılığın, toprak yetersizliğinden değil, bağımsız çiftçiliği sürdürmenin güçlüklerinden kaynaklandığı bir durumu ele alacağız.

Ortakçılık ile bağımsız köylü haneleri arasındaki döngüsel dinamiği tartışabilmek için, şimdi, Anadolu (Osmanlı - Türk) bağlamının özgüllüğü üzerinde duracağım.

★

Anadolu'daki tarımsal yapıların tarihi, yüksek bir toprak/emek oranı temelinde gelişmiştir. Anadolu toprağı genelde yorgundu ve fazla verimli değildi; uygun konumlu akarsu yokluğu nedeniyle sulanması zordu; sonuç olarak pek çok yerde, yağmurun

(2) H. Friedmann, «World Market, State and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labour»; **Comparative Studies in Society and History**, vol. 20, no: 4 (1978).

(3) A. Bhaduri, «A Study in Agricultural Backwardness under Semi Feudalism», **Economic Journal**, vol. LXXIII, no: 329 (1973).

çok olduğu yıllarda bile ürün bol olmaktan uzaktı. Öte yandan, toprak darlığı yoktu; tarıma açılabilir topraklar işlenmekte olanlarla hemen hemen aynı nitelikteydi. İşlenen toprağın çok küçük bir kısmında verimlilik yüksekti. Dolayısıyla, kurulmuş yerleşimlerden ayrılıp yeni tarla açarak herşeye yeniden başlamak her zaman mümkündü. Bu seçeneğin sık sık hayata geçirildiğini söylemek istemiyorum; ancak, Anadolu tarihinde, köylerin olduğu gibi göçüp yeni topraklara yerleştiği —onaltıncı yüzyıl ayaklanmaları gibi— büyük çaplı altüst oluşlar vardır. Anadolu'ya göçen marjinal nüfus, yeni yerleşikleşen aşiretler ve kendi köylerinden sürülen köylüler için, yeni açılan topraklara ya da varolan bir yerleşimin çevresine yerleşme seçenekleri açıktı.

Onaltıncı yüzyıl ortalarıyla ondokuzuncu yüzyıl ortaları arasında, Anadolu nüfusu istikrarlıydı. Toprağın verimliliği Malthus - tipi bir nüfus artışına olanak sağlamadığı gibi, karasaban ve bir çift öküzden oluşan geleneksel teknolojide de hiçbir gelişme olmamıştı. Ortalama bir hane, 5 hektar kadar toprak işleyebiliyordu. Bu da, normal yıllarda ancak geçinebilmek demekti. Herhangi bir sırada, ailenin demografik yapısı işlenen toprağın arttırılmasına olanak sağlasa bile, sık sık yinelenen savaşlar ve çok geniş bir bölgede seferler açan Osmanlı ordusunun talepleri nedeniyle eski duruma dönülmesi kaçınılmazdı. Nüfusun uzun dönemli istikrarını ve teknolojiyi gözönünde tutarak, iklim koşullarından kaynaklanan kısa dönemli değişmeler dışında, tarımsal üretimin sabit kaldığını kolayca düşünebiliriz. Tarımdaki kıt faktör emekti; bu gerçek, belki de, Anadolu'nun tarımsal yapısının benzersizliğini açıklamamızı sağlayacak anahtardır.

Toprağın neredeyse sınırsız olması, kendi çiftliklerini kurma seçeneğine sahip olduğu anlaşılan köylülüğün serfleştirilmesinin önünde etkili bir engel oluşturuyordu. Dahası, Batı hukukunun içerdiği anlamda özel mülkiyet haklarının yerleşmemiş olması, «devlet toprağı»nın egemen biçimde varolması anlamına geliyordu. Marjinal topraklar da dahil olmak üzere, fiilen işlenmeyen toprakların tamamı devlet mülkiyeti kapsamına girdiğinden, özel mülk topraklar istisnaydı. Fakat aile ya da bireyler devlet mülkiyetindeki toprakları işleyebilirlerdi; gerçekte vergi sistemi, bir tarımsal toprak parçasının sürekli işlenmesi yoluyla oluşan zilyedlik haklarının devletçe tanınmasından ibaretti. Bir köylü ailesi devlete ait topraklarda tarla açıp işleyebilir ve bunun sonucunda sözkonusu toprak vergilendirilebilir toprak haline gelirken, köylü de tesahüp haklarına sahip olurdu.

Osmanlı İmparatorluğu, güçlü bir merkezî devletin varlığına ve serfliğin yokluğuna dayanan bir tarımsal yapıyı devralmış ve sürdürmüştü. Hem Bizans hem de Osmanlı dönemlerinde özgür köylülük ve güçlü devlet, kendini güçlü yerel beylerin «feodalleştirici» eğilimlerine karşı koruma yeteneğine sahip bir toprak tasarrufu modelinin temellerini oluştururdu. Devletin, gücünü koruyabilmesi için, en istikrarlı vergi tabanını oluşturan özgür köylülüğün varlığını sürdürmesini sağlaması, bunun için de *satrap*'ların

ademimerkeziyetçi eğilimlerine karşı mücadele etmesi gerekiyordu.[4]

Bu mücadelenin her zaman başarıya ulaşamadığı ve özgür köylülüğün yerel devlet görevlilerinin baskısına sık sık boyun eğdiği bilinmektedir. Ancak, bu yerel bağımlılıkların mutlaka bir tarımsal yapı değişikliği anlamına gelmediği kabul edilmelidir. Değişiklik genellikle geleneksel vergi miktarının artmasından ibaret olurdu. Yalnızca, pazar, ürün ya da teknoloji açısından farklı seçeneklerin bulunması ve köylü işletmeleri temelinde örgütlenmiş olan üretimin yeni tür bir örgütlenmenin sağlayabileceği kazançları sağlayamaması durumunda, üretimin örgütlenmesini değiştirmeye yönelik çabalara girişilirdi. Osmanlı devleti varolduğu sürece ise, köylülüğün serfleştirilmesine yönelik bu tür çabalar hukukî ve kurumsal engellerin ve genellikle de bürokrasinin aktif muhalefetinin üstesinden gelmek zorundaydı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında iktidarın yeniden - merkezîleştirilmesi ve 1830'larda büyük malikanelerin zorla parçalanması, bu döngünün işleyişinin son örneğiydi; bu çatışma siyasal düzeyde güçlü bir merkez lehine çözüldü. Çiftliklerin kurulmasını zorlaştıran 1858 Arazi Kanunnamesi, yeniden - merkezîleşmenin bu boyutunun ulaştığı bir doruk noktasını temsil eder.[5]

Yukarda belirtildiği gibi, maddî koşullar ile (devletin dayatmalarıyla belirlenen) siyasal - hukukî çerçevenin bileşiminin dolaysız sonucu, köylülüğün serfleştirilmeye açık olmaması, ya da özgür bir köylülüğün varlığını sürdürmesi ve madalyonun diğer yüzünde mülksüzleştirilmiş bir köylülüğün bulunmamasıydı. Bilindiği gibi, Avrupa'da kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunan ana unsurlardan biri, köylülüğün mülksüzleştirilmesiydi. Yani, beylerin toprak üzerindeki tekeli aynı zamanda köylülüğün —koşullar olgunlaştığında— üretim araçlarına sahip olma ya da onları kullanabilme yükünden kurtulma anlamında «özgür»leşmesi anlamına geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise köylülük, 1950'lerden sonra teknolojik değişme tarımı iyice etkileyene kadar mülksüzleşmedi. Mülksüzleşme gerçekleştiğinde ise, bu, çok deği-

(4) Bu temayı daha önce şu iki makalemde işlemiştim: «The Dissolution of the Asiatic Mode of Production», Economy and Society, vol. 5, no. 2 (1976); ve —H. İslâmoğlu ile birlikte— «Agenda for Ottoman History», Review, vol. 1, no: 1 (1977).

(5) «Çiftlik», 17. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayıp Avrupa'daki gelişen pazara yönelen ticarî işletmelere verilen addır. Özellikle Balkanlar'da bu gelişme, yeni üretim örgütlenmesi çerçevesinde fiilen serfliğe indirgenen köylülerin statüsünde radikal bir değişiklik anlamına geliyordu. Daha dar anlamda «çiftlik», tek bir kişinin bütün bir köyün topraklarını kendi zimmetine geçirmesi demekti. 1858 yasası, asıl bu uygulamaya karşı çıkartılmıştı. Önceki dönemde çiftlikler için, bkz: T. Stoianovich, «Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600 - 1800», Journal of Economic History, vol. XIII, no: 4 (1953); 1858 yasası için, bkz: O.L. Barkan, «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi», Türkiye'de Toprak Meselesi (İstanbul, 1980) içinde.

şık bir biçimde oldu. Dolayısıyla, köylülük mülksüzleşmediği ve bu nedenle de ücretli emek ortaya çıkmadığı için, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi olanaksızdı. Batı Anadolu'da toprağa yatırım yapan İngiliz kapitalistleri, bu dersi zor yoldan öğrendiler. Büyük devletlerin konsolosluklarının baskısı altında kalan Osmanlı sarayı, 1865'te yabancılara toprakta özel mülkiyet hakkı tanımayı kabul etmişti. İthal edilmiş teknoloji ve yerli emek kullanarak ihracata yönelik üretim yapmak niyetiyle, önce İngiliz, sonra da Alman yatırımcıları geniş topraklar aldılar. Ancak, kısa sürede, ortada pek bir emek arzı bulunmadığını ve çalışmaya razı olan köylülere de İngiltere'deki kadar yüksek ücret ödenmesi gerektiğini farkettiler. Toprağın niteliği olağanüstü olmadığı ve yüksek ücretleri telâfi edecek bir teknoloji kullanılamadığı için, plantasyon sahibi olacaklarını uman bu yatırımcılar birkaç yıl sonra bölgeden ayrıldılar.[6] Dönemin konsolosluk raporları, bu belânın nedenini saptamaktan uzak yakınmalarıyla doludur; toprak/emek oranının düşük olması ve toprağın egemen toprak beyleri sınıfının tekelinde bulunması nedeniyle ücretlerin düşük olduğu Güney Asya'dakine benzer bir ortam bulacaklarını sanan yabancı kapitalistler, boş toprak bolluğu nedeniyle ücretlerin yüksek olduğu Kuzey Amerika'dakine yakın koşullarla yüzyüze gelmişlerdi.

★

Yukarıdaki tartışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal, hukukî ve maddî koşulları nedeniyle köylülüğün mülksüzleştirilmesi tarihsel olanağının dışlandığını ve bunun ücretli emeğe dayanan kapitalist tarımın gelişmesini olanaksızlaştırdığını savunuyor. Ancak, üretim ölçeğini büyüten tek biçim, ücretli emek değildir. Aslında, büyük toprak sahiplerinin üretim ölçeğini bağımsız köylülüğün emek sürecini değiştirmeden büyütmesi mümkündür; ortakçılıkla. Toprağın bulunabilirliğine ve kıt üretim faktörünün emek olmasına ilişkin yukardaki tartışmadan hareketle, büyük toprak sahibinin, üretim ölçeğini büyütmek için aileleri kendi bağımsız çiftliklerinden çekmek zorunda olduğu söylenebilir. Ancak, tarihsel olarak, büyük toprak sahiplerinin denetimindeki toprağın uzun süreli bir genişlemesinden sözedilemeyeceğini de biliyoruz. Yani, bağımsız köylülüğe, içine düştüğü ortakçılık konumundan sonra tekrar kurtulmasını sağlayan esnekliği veren bir mekanizma olmalıdır. Veri darlığına karşın, bağımsız köylülüğün ortakçılık konumuna indirgenmesinin yaygın biçimde gözlenen bir olgu halini almasının, ancak ekonominin ondokuzuncu yüzyılda giderek parasallaşmasından sonra gerçekleştiği anlaşılıyor. Özellikle para piyasası köylere girdikten ve tefecilik köylünün hayatında önemli bir rol oynamaya başladıktan sonra, ortakçılık gerçek bir seçenek halini aldı.

Ondokuzuncu yüzyılda dünya pazarıyla bütünleşmenin artması, küçük köylünün ve toprak ağasının, ortakçılığın boygöster-

(6) Orhan Kurmuş, Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi (İstanbul, 1974), ss. 99-115. Bu noktaya dikkatimi çeken, Şevket Pamuk olmuştur.

mesine yol açan farklı tepkilerine neden oldu. Küçük köylü, pazara açıldığı oranda, fiyat dalgalanmalarının etkilerine duyarlı hale geldi. Dünya pazarındaki fiyatlar kendi ürünleri aleyhine geliştiğinde, gerekli alımları yapabilmek için fon bulması zorlaşacaktı. Eskiden kötü hasat, düğün ya da bir ineğin ölmesi gibi tesadüfî nedenlerden kaynaklanan dış destek arayışı,[7] şimdi daha yapısal ve dünya pazarına bağlı bir hal alıyordu. Öte yandan, tarımsal ürün talebinin artmasından yarar sağlama fırsatını gören toprak ağası, ek emek arayışı içindeydi. Göreli emek darlığı ortamında, bağımsız köylülüğü kısıtlayarak ortakçı haline dönüştürecek bir mekanizma olmalıydı.

★

Dünya pazarıyla artan bütünleşmenin yolaçtığı değişiklikler ışığında, modelin temel öncüllerini yeniden gözden geçirelim. Toprağın göreli bolluğunun mülkiyette tekelleşmeyi ve köylülüğün mülksüzleştirilmesini olanaksızlaştırdığını, dolayısıyla ücretli emeğin yaygınlaşmadığını savunduk. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üretim ilişkilerinin özgüllüğü, büyük toprak ağalarının topraklarını bağımsız köylülük aleyhine genişletme çabalarını siyasal otoritenin desteklememesi anlamına geliyordu. Bir varsayım daha yapıyoruz: pazara açılmışlık derecesi, dünya pazarına karşı, ya —üretimin ihracata yönelik olduğu durumlarda— doğrudan, ya da —yerel piyasaların dünya pazarlarını izlemesi nedeniyle— dolaylı bir duyarlılık yaratıyordu.

Kapitalist piyasanın bir özelliği, fiyatların döngüsel hareketidir. Birbirini izleyen bolluk ve buhran dönemleri de fiyat dalgalanmalarına yol açar; genişleme dönemlerinde genel olarak fiyatlar artarken, ticaret hadlerinde de tarım lehine bir hareket olur; buhranlar ise tarım ürünlerinin fiyatlarının hem mutlak hem de göreli olarak düşmesini içerir. Dünya pazarının bu dalgalanmaları, yalnızca değişen fiyatların belirlediği yeni ekonomik ortama uyum sağlamaya çalışan tek tek üreticilerden elbette bağımsızdır. Bu üreticilerin tepki biçimleri, varolan ve «gerçekleştirilebilir» üretim ilişkilerine bağlı olacaktır. H. Friedmann'ın, ücretli emek kullanan kapitalist çiftçilik ile aile emeğine dayanan bağımsız küçük meta üretimi arasında varolduğunu belirttiği dalgalanmaya, yukarda değindik. Bu dalgalanmayı, ondokuzuncu yüzyıldaki büyük buhran öncesi ve sırasındaki fiyat hareketi belirlemiş ve buğday üretiminde kapitalist çiftçilikten düşük fiyatların etkisini göğüsleyebilecek ekonomik avantajları olan aile çiftçiliğine dönüşü beraberinde getirmiştir. Biz ise, mülk toprakta üretim ile ortakçılığın karşı karşıya bulunduğu bir durumda da, buna benzer, döngülere duyarlı bir davranış biçimi tanımlayıp tanımlayamayacağımız so-

(7) Bkz: K. Marx, **Capital**, III (New York, 1968), s. 599: «Sırf öküzünün ölümü bile, küçük köylünün yeniden - üretimi eski ölçekte sürdürmesini imkânsız kılabilir. Dolayısıyla o tefecinin pençesine düşer ve bir kere de düştü mü, bir daha kendini kurtaramaz.» Kredi ve tefecilik olaylarını, daha önce «Credit and Peripheral Structuration: Turkey in the 1920's» başlıklı bir makalemde incelemiştim: **Review**, vol. III, no: 4 (1980).

rusunu yöneltiyoruz. Aradaki fark, kapitalist çiftçilik —aile çiftçiliği kutuplaşmasının farklı emek örgütlenmesi tarzlarını içermesine karşın, mülk toprak işlenmesi— ortakçılık kutuplaşmasında bunun sözkonusu olmamasında yatar. Birinden diğerine geçişte ne teknoloji değişir, ne de ürünler. Farklılık, toprak ağasının artığa elkoymasında yatar; devletin bağımsız köylülükten zaten aldığı geleneksel öşre ek olarak, ortakçı, toprak ağasına kira öder. Dolayısıyla, mülk toprağın işlenmesi ile ortakçılık arasındaki geçişlere ilişkin tezin temelini, dünya pazarının sunduğu olanaklar karşısında emek örgütlenmesinin yeterliliği oluşturamaz. Diğer bir deyişle, açıklanması gereken, ne bağımlılık tarzında ne de gerçek elkoyma tarzında bir değişiklik değildir.

Dünya ekonomisinin uzun döngüleri, göreli ve mutlak tarım fiyatlarında değişmelere yol açarlar. Pazarla bütünleşme varsayımı, köylü üreticinin bir ölçüde fiyatlara duyarlı davranmasını gerektirir.[8] Bu, bağımsız köylülerin tamamen kârı ençoklaştırıcı biçimde hareket ettikleri anlamına gelmez; temel geçim kaygılarının ağır bastığı ve bu nedenle pek çok kararın riskten kaçma tutumunu yansıttığı kuşkusuzdur. Gene de, uzun dönemli fiyat hareketleri, pazar özendiricilerinden kaynaklanan davranış değişikliklerine yol açacaktır.

Döngünün yukarı doğru hareketinde tarımsal ürün talebi hızla artacak; arzın buna uyum sağlama süreci çok daha yavaş olduğundan göreli fiyatlar tarımsal üreticiler lehine değişecektir. Aynı zamanda, mutlak fiyat düzeyi de artarak borçluların reel borç yükünün azalması sonucunu doğuracaktır. William Jennings Bryan'ın da çok iyi bildiği gibi, fiyat artışları borçluların yararınadır. Fiyatlar, hem mutlak hem de göreli olarak, köylü üreticiyi üretim ölçeğini büyütmeye özendirecektir; yeni tarla açmak, ürettiği ticarî ürün miktarını arttırmak, üretim araçları satın almak isteyecektir. Bunun için ise köylü, ya büyük bir toprak ağasından ya da yakın kentteki bir tefeciden borç almak zorundadır. Fiyat artışları devam ettiği sürece borç yükü (herhangi bir «piyasa» oranının muhtemelen çok üstünde kalsa da) azalacaktır; ticaret hadleri tarımsal üretici lehine geliştiği sürece, borçlu malî yükümlülüklerini yerine getirebilecektir. Dolayısıyla, üretimi arttırma ve pazara daha fazla açılma kararı piyasada ödüllendirilmiş olacaktır — genişleme devam ettiği sürece.

Oysa kapitalist ekonominin döngüsel hareketi, her genişleme dönemini bir daralmanın izlemesine ve tarımsal üreticinin talihinin dönmesine neden olur. Buhranda fiyat artışları durur ve hattâ mutlak olarak düşebilir. Aynı zamanda ticaret hadleri tarım aleyhine gelişir ve bu eğilim dünya ekonomisinin aşağı doğru hareketi boyunca sürebilir. Böyle bir dönemde, ticaret hadlerinin aleyhte

(8) Küçük köylünün piyasa davranışları konusundaki geniş literatürü görmezlikten geliyor değilim. Benim görüşüm, köylünün risk almaya ilişkin davranışları hatırı sayılır bir ataleti açığa vursa bile, piyasa sürecine karşı belli bir duyarlılığın mevcut olduğudur. Bkz: J. Scott, **The Moral Economy of the Peasant**, New Haven, 1976.

hareketi köylüyü daha düşük bir geçim düzeyine inmeye ve daha geri bir ticarileşme aşamasına dönmeye zorlar. Aynı zamanda, önceki dönemde üretimi arttırırken almış olduğu borçların parasal miktarı, —hem pazarladığı ürün oranının azalması hem de fiyatların düşmesi nedeniyle— parasal gelirinin düşmüş olmasına karşın, sabit kalmıştır. Dolayısıyla, köylünün borcunu ödeyemeyip, önceki dönemde aldığı üretim araçlarını düşük fiyattan satmak zorunda kalması çok muhtemeldir.

Köylü ailelerinin, zilyedliğini de elde edebilecekleri topraklar üzerinde bağımsız bir şekilde yerleştikleri genişleme döneminin, büyük toprak ağaları için de göreli bir emek darlığı anlamına geldiğini hatırlamalıyız. Potansiyel ortakçı aileleri bağımsız çiftliklerini kurup tüccar, tefeci ya da toprak ağalarından borç alabildiklerinden, ortakçılık biçimindeki emek arzı kıttır. Bu nedenle, genişleme dönemlerinin, toprak ağalarını, marjinal topraklarını geçici olarak boş bırakmaya zorlaması akla yakındır. Fiyatların düştüğü ve köylü ailelerinin borçlarını ödeyemedikleri dönemde ise, köylülerin pazara getirdiği üretim araçlarını satın alacak parası olan, büyük toprak ağasıdır.

Borcunu ödeyemeyip bağımsız çiftçilik seçeneğinden vazgeçmek zorunda kalan köylü ailesi açısından, öküzlerden ve karasabandan ayrılmak, bağımsız çiftçi konumunu yitirmek anlamına gelmektedir. İşlemekte oldukları toprak üzerindeki zilyedlik haklarından yararlanmayı sürdürebilirler; ama, toprak bol olduğu ve işledikleri toprağın niteliği yüksek olmadığı için, mülkiyet hakkına sahip olsalar bile tarlalarını satamazlar. Ya borçlarını ödeyemediklerinden, ya da kendi topraklarını işleme olanaklarını yitirmiş olduklarından, ortakçı konumuna düşerler. Büyük toprak ağası ise, emeğin bollaşması nedeniyle, daha önce boş bıraktığı marjinal tarlaları artık işleyebilir. Böylece, bağımsız çiftçilerce işlenen toprak oranı ve bağımsız çiftçilerin nüfusa oranı düşerken, ortakçıların oranı ve ortakçılıkla işlenen toprak oranı artar. Genişleme döneminde ise tersi eğilim egemen olur; ortakçılık oranı düşerken mülk sahiplerince işlenen toprak oranı ve bağımsız çiftçi oranı artar. Ortakçılığa düşme ve sonra bu konumdan tekrar kurtulma biçimindeki bu döngü, dünya ekonomisinin döngüsel gelişmesinin ana çizgilerini izler ve böylece sınıf ilişkilerinin mevcut ekonomik koşullara karşı duyarlığını gösteren bir örnek oluşturur. Aynı zamanda, ortakçı aileleri üretimi eskisi gibi —aynı teknolojiyle ve muhtemelen aynı ürünleri ekerek— sürdürdükleri ölçüde, sözkonusu konumsal kaymanın yeni bir artığa elkoyma ilişkisinin dayatılmasından ibaret olduğunu da düşünülebiliriz. Yani, bağımsız köylü ailesi yalnızca devlete geleneksel vergisini öderken, ortakçılık yaptığı zaman yıllık ürünün daha büyük bir oranını kira olarak vermek zorundadır. Gutelman'ın «parçalı» üretim tarzına ilişkin olarak anlattıkları, bu açıdan konumuzla benzerlik taşımaktadır. Büyük toprak ağasının ek bir artık çıkartmasını sağlayan, borçluluk ilişkisidir. «Köylü ekonomisi»nin varlığını sürdürmesi ve sömürü ilişkisinin gerçek elkoyma sırasında değil de üretimin tamamlanmasından sonra artığa elkoyma sırasında devreye girmesi anla-

mında, üretimin örgütlenmesinin «parçalı» olduğu da doğrudur. Köylü ailesi açısından aynî rant, ekonomik hesaplara katılması gereken bir unsurdan ibarettir. Geçişler emek - rantın sözkonusu olduğu serflik ile köylü mülkiyeti, ya da köylü mülkiyeti ile ücretli emek (Friedmann'ın ele aldığı örnekte olduğu gibi) arasında olsaydı, durum farklı olurdu.

Bu modele göre, pazarla bütünleşmenin ve ticarîleşmenin artması ve muhtemelen üretim artışı, bağımsız köylülüğün yerinin sağlamlaşmasına denk düşerken, ticarî olanakların azalması ve geçimlik üretim, ortakçılığın bağımsız köylülük aleyhine gelişmesini içerir. Toprak büyük toprak ağalarının tekelinde olmadığı sür bu döngü sürebilir; ama uzun dönemde sonuç, bağımsız köylülük lehine olmak zorundadır. Köylü ailesinin yeterli bir artık üretmesini sağlayarak borçluluk döngüsünü kıran bir teknolojik gelişme gerçekleşirse, denge, bir daha tersine dönmemek üzere, ortakçılık aleyhine bozulabilir. Daha düşük faiz oranlarıyla daha bol kredi bulunabilmesi de aynı etkiyi yapabilir. Her iki durumda da, döngünün aşağı doğru hareketi sırasında düşen fiyatlar köylü ailesini borcunu ödeyemez hale getirmezse, aile üretim araçlarını satmak zorunda kalmaz ve dolayısıyla bağımsız çiftçiliği sürdürebilir. Böylece onlar, toprağı kiraya veren toprak ağası ile ortakçılık döngüsü içinde yeralan yoksul köylülük arasındaki ara kategorinin bir kısmını oluştururlar. Bu orta köylüler, topraklarının niteliği, demografik bileşimleri ya da tek bir karasaban ve bir çift öküzden daha fazla birikim yapabilmiş olmaları nedeniyle, döngünün aşağı doğru hareketini göğüsleyebilirler. Hem genişleme hem de buhran dönemlerinde bağımsız çiftçi konumlarını korurlar. Böyle bir perspektif, teknolojik gelişme ya da kredi bulma olanaklarının artması sonucunda köylülüğün daha büyük bir oranının «orta» kategoriye gireceğini öngörür.

Öte yandan, teknolojik gelişme büyük toprak ağasının emek ihtiyacını da azaltır; toprak ağası artık kiracı bulamadığından tarlalarını boş da bırakmaz, kendisine borçlananları ortakçı konumuna da sokmaz. Bu gelişmelerin bir araya gelmesi, Anadolu tarımında 1950'lerden sonra ortakçılık döngüsünü kırmıştır. Aşağıda, Anadolu tarımına 1950'den önceki yüz yıl boyunca ve 1950'den savaş sonrası genişleme döneminin sonuna kadar bu modelin nasıl uygulanabileceğine ilişkin bir öneri geliştireceğim.

★

Osmanlı İmparatorluğu genelinde standart Kondratieff dalgalanmaları, tarımsal üretim ve gelirin değişme ritmine ilişkin iyi göstergeler oluştururlar.[9] Avrupalıların Osmanlılardan yaptığı ithalat, Kondratieff dalgalanmalarının ana çizgilerini belirleyen toplam üretim ve dünya ticaret hacmi değişmeleriyle aynı seyri izlemiş, genel olarak tarım ürünlerinin, özel olarak da ihraç mallarının ticaret hadleri de bunlarla uyum içinde hareket etmiştir. Ya-

(9) Bkz: Ş. Pamuk, «Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830 - 1913», **ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979 - 1980 Özel Sayısı.**

ni, hem fiyatlar, hem de ihracatın değeri (tarımsal fiyatlara ve pazarlanan tarımsal ürün hacmine tekabül etmektedir) dalgalanmayla uyum içinde değişmiştir. 1850 - 1873 ve 1896 - 1926 dönemlerinde bu değişkenler artmış, 1873 - 1896 ve 1926 - 1946'da sabit kalmış ya da azalmıştır. Bu son iki dönemde ticaret hadleri tarımsal üreticiler aleyhine gelişirken, tarım ürünü fiyatları mutlak olarak da düşmüştür. Dolayısıyla, 1850 - 1873 genişleme döneminde *(Victorian boom)* ve Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında bağımsız köylülük lehine bir gelişme, ondokuzuncu ve yirminci yüzyılların büyük buhranlarında ise ortakçılığın göreli payında bir artma beklenebilir.

1850 - 1873 döneminde işlenmekte olan toprakların büyük toprak ağalarından özellikle Rumlar ve Ermeniler tarafından satın alınması, bu bağlamda anlaşılabilir. İhracattaki fırsatların arttığını görerek, önce Hıristiyan azınlıklar sonra da yabancı pasaportu olanlar, çoğunlukla Ege kıyılarında olmak üzere ticarete yönelik aile çiftlikleri kurmaya yöneldiler. Emek - yoğun (dolayısıyla aile ölçeğinde) ürünlerin (üzüm ve incir gibi) üretimi 1850'ler ve 1860'larda arttı.[10]

Küçük çiftçiliğin bu yaygınlaşma dalgasında ihracatçı tüccarların önemli bir rol oynadığı tahmin edilebilir. Borçlanma toplanacak ürün üzerinden yapıldığından, özellikle Rum köylüler ürün türünü değiştirmek ya da üretimlerini arttırmak için borç alacaklardı. Bu fonların kökeni Avrupa malî piyasalarıydı; 1873 sonrasında fon piyasasının çöküşü genel olarak Osmanlı ekonomisine borç akışının kesilmesini yansıtığı gibi, köylü üreticiler için de kredi darlığı yarattı. Köylü mülkiyetindeki toprakların artışı, sonraki genişleme dönemine kadar durdu.

Sonraki genişleme döneminin Anadolu köylülüğü açısından en önemli olayı, Almanlarca finanse edilen Anadolu Demiryolu'nun yapımıydı. Demiryolu eskiden işlenmeyen geniş alanları tarıma açtı ve göçmen ve gönüllülerin bu topraklara yerleşmesine yardımcı oldu.[11] Bu yeni yerleşmeler iklim olarak geleneksel Anadolu buğdayı yetiştirilmesine uygun iç bölgelerdeki ovalarda gerçekleşti. Özellikle göçmenler sözkonusu olduğunda, toprak aileler arasında eşit biçimde dağıtıldı; bu da iç bölgelerin büyük ölçüde köylüleştirilmesine katkıda bulundu. Önceden varolan yerleşimlerde ise, demiryolu pazar olanaklarını genişleterek bağımsız köylülüğü güçlendirdi. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarındaki bu dönemde, geleneksel olarak ithal malı tahılın egemen olduğu İstanbul piyasasının tahıl ihtiyacının giderek artan bir bölümünü, yalnızca aile emeğine dayanan Anadolu üreticileri karşılamaya başladı.

Sözkonusu dönemin sonraki yıllarında, daha da önemli bir gelişme oldu. Önceki buhran döneminde Rum ve Ermeni denetimindeki toprakların artması, Müslüman halkın tepki ve şikayet-

(10) Bkz: F. Rougon, **Smyrne**, Paris, 1892, 3. bölüm.

(11) Ş. Pamuk, «Commodity Production for Export and Changing Relations of Production in Ottoman Agriculture, 1840 - 1913»; S. Faroqhi ve H. İslâmoğlu - İnan (der.), **The Ottoman Empire in the World Economy** içinde.

lerine yol açmıştı. Bu duygular, genişleme döneminde açıkça dile getirilmeye başlandı. O zaman da bir dizi temizlik hareketiyle Hıristiyan azınlıklar sürüldü ve devre dışı bırakıldı. Böylece toprağın büyük kısmı yeniden o yöredeki Müslüman küçük köylülüğün denetimine geçti. Bu tür temizlik hareketlerinin sonuncusu, Türk Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında gerçekleşti. 1922 - 1924 yılları arasında, üçte ikisinden fazlası kırsal kökenli olan yaklaşık 2 milyon Rum, Anadolu'yu terketti; toprakları Müslüman halka geçti.[12] Bu toprakların dağıtım biçiminin bölgeler arasında farklılık göstermesine karşın, değişmeyen bir kaygı vardı: ailelerinden birini savaşlarda yitirmiş olanlara (yani dul ve yetimlere) ve topluluğun ihtiyaç içinde olduğu kanısına vardığı kişilere mutlaka biraz toprak verildi.

Savaş döneminin sonunda göçler ile yetişkin ve sağlam erkek nüfusun büyük kısmının ölmesi, toprak/emek oranını yeniden yükseltti. Yeni hükümet, hayatta kalan erkeklerin dul, yetim ve sakatların toprağını işlemesini zorunlu kılan bir yasa geçirerek bu duruma çözüm bulmaya çalıştı. Devlet daireleri de, çalışanlarının emeğiyle tarımsal üretime katkıda bulunmak zorundaydı. Ancak, aynı sıralarda ticarî olanaklar da artıyordu; özellikle 1925'ten sonra, yeni Türk bankalarının sahneye çıkmasıyla birlikte, ihracata yönelik tarıma verilen krediler bollaştı. Köylülük için daha büyük bir borçlanma kaynağı ise, tüccar kredileri ya da üreticilere ilerdeki sözleşmeler temelinde sağlanan avanslardı. Genel olarak ticarî faaliyetin artmasıyla birlikte bu son kredi kaynağı da genişledi; 1927'de gözlemciler ticarîleşmiş köylülüğün aşırı borçlanma nedeniyle gücünün sınırlarını aştığını belirtiyorlardı.[13] Savaş öncesi ve sonrası dönemlerin, ortakçılığın yaygınlaşmasına yolaçmadığı rahatça söylenebilir.

Yaklaşan buhranın ilk işaretleri 1926'da hissedildi; bundan sonra tarımsal fiyatlar düşmeye başladı ve pek çok borçlunun borcunu ödeyemez duruma gelmesi, topraklarına ve hayvanlarına bankalar ve tefeciler tarafından elkonmasıyla sonuçlandı. Anadolu köylülüğünün yüzyüze geldiği bir diğer güçlük ise, ürün miktarının belli bir oranı olarak alınan geleneksel öşrün yerine, toprağın ve hayvanların değeri üzerinden hesaplanan sabit parasal vergilerin geçirilmiş olmasıydı. Ürün değeri düşünce bu vergiler ağır bir yük halini aldı ve pek çok köylü vergilerini ödeyebilmek için bütün mallarını satmak zorunda kaldı. Kentlerde iş olanaklarının bulunmadığı koşullarda ortakçılık muhtemelen arzulanır oldu. Gerçekten de, buhran döneminde büyük mülkiyet, ortakçılık ve küçük köylülükle toprak ağaları arasındaki ekonomik bağımlılık ilişkileri yaygınlaştı. Türkiye'deki «köy edebiyatı»nın önemli bir kısmı, ağanın küçük köylülüğü sömürmek için bütün ekonomik ve siyasal araçlara sahip olduğu bu dönemin mirasıdır. Ticarî olanak yokluğunda tarımsal üretim artışı durdu, pazarlanan ürün ise

(12) Bkz: Ç. Keyder, **The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923 - 1929»** (Cambridge, 1981), 2. Bölüm.

(13) Aynı eser, 5. Bölüm.

mutlak olarak azaldı. 1936'dan sonra üretim hacmi ve işlenen alan nüfus artışıyla (ve o yıllarda kentleşme olmadığından tarımdaki emek gücüyle) aşağı yukarı aynı oranda artmaya başladıysa da, geçimlik yönü ağır basan üretim daha da egemen oldu. Hükümet tarımdan sınaî yatırımlara artık aktarmak istediğinden, iç ticaret hadleri çiftçiyi cezalandıran bir rol oynadı. Savaş yıllarında ise, seferberliğin ve çiftlik hayvanlarına elkonmasının yarattığı güçlükleri ürün üzerinden alınan aynî vergi daha da ağırlaştırdı. Kısacası, 1929 - 1945 döneminin tümü bir tarımsal duraklama, hattâ tarımın ulusal pazar ve dünya pazarıyla bütünleşmesi açısından bir tarımsal gerileme dönemiydi.

★

Tarımsal yapının köylü mülkiyetine dayalı niteliğini sürekli kılan büyük dönüşümler, II. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşti. Barış «hür dünya» üzerinde Amerikan hegemonyasının kuruluşunu getirmişti; Türkiye ise bu değişmeden yararlanabilmek açısından özellikle ayrıcalıklı bir yerdeydi. Avrupa ekonomisinin yeniden inşasına yönelik olan Avrupa'yı Kalkındırma Programı, Türkiye'yi de kapsayacak ve ekonomisini dünya pazarı için öngörülen işbölümü çerçevesinde geliştirecek biçimde genişletildi. Türk ekonomisi üzerine rapor hazırlayan Amerikalı uzmanlar, sermaye darlığı ve altyapı yokluğunun tarımın gelişmesini engellediğini öne sürdüler. 1950'li yılların ortalarına kadar dış fonların büyük kısmı kırsal kesime akıtıldı; dünya ekonomisinin bir bütün olarak Amerikan hegemonyası altında genişlediği bu dönemde, ABD'den gelen yardım ve bağışlar Türk tarımındaki teknolojik değişimin gerçekleşmesine büyük katkıda bulundu.[14]

Bu fonların önemli bir kısmı traktör ithalinde kullanıldı; öyle ki, traktör sayısı 1948'de 1750'den 1955'te 40 000'e çıktı. Pek de küçümsenemeyecek bir fon miktarı, üretim potansiyeli olan tarımsal bölgeleri belli başlı kentlere bağlamayı amaçlayan bir yol şebekesinin inşasına hasredildi. Doğal olarak bir gelişme, her köylünün kentsel pazarlara kolayca erişmesini sağladı. Tarımdaki bu üretim potansiyelinin zincirinden boşanabileceğinin hissedilmesiyle birlikte, bağımsızlıktan bu yana Türkiye'yi yönetmiş olan tek - parti rejimine karşı muhalefet, tarımsal nüfusun 1930'lu ve 1940'lı zor yıllara duyduğu tepki görünümüne büründü. Dolayısıyla 1950 yılı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin yerini kendini tarımdaki yeni dinamizmle özdeşleştirmek akıllılığını gösteren ve kampanyasını «köylüyü müreffeh kılmak» patformuna dayandıran Demokrat Parti'nin almasına tanık oldu. Böylece ekonomik döngünün yükselişine siyasal bir boyut eklendi ve devlet politikaları (ayrıca, gene onları yansıtan, yarı - resmî bankaların izlediği kredi politikaları) 1950'ler boyunca tarım sektörünü gayet bilinçli şekilde kayırarak, köylü çiftçiliğinin gelişimi doğrultusundaki dürtülerin artması sonucunu verdi.

(14) M. Singer, **The Economic Advance of Turkey** (Ankara, 1977). 1950'lerdeki tarımsal dönüşüme yararlı bir toplubakış veren bu kitap, resmî rakamların çoğunu içermektedir.

Özellikle 1950'lerin ilk başlarındaki kaygısız yıllardan sonra, ekonomik döngünün yükselişi giderek kentlere de sıçradı ve bu süreç, büyük kentsel merkezlerin kapılarının kırsal bölgelerden göç edenlere açılmasını sağladı. Türkiye'de gecekondu olgusu, 1950'den sonra sahneye çıktı. Bizim bakış açımızdan, kentsel işgücü piyasalarının kırsal bölgelerden göç edenlerce erişilebilir olması, köylü hanesini yeni bir gelir kaynağına kavuşturan bir diğer emniyet süpabı yarattığı için önemlidir. Bu mekanizma aracılığıyla, pek çok köylü ailesi, zor ekonomik koşullara rağmen küçük üretimi sürdürmek ve mülk sahipliği konumunu korumak imkânını bulmuşlardır.

Bununla birlikte, köylü mülkiyetinin pekişmesi açısından en önemli gelişme, geniş alanların ekime açılmasıydı: 1948 ile 1955 arasında, işlenen arazi yüzde 50 oranında arttı. Bu büyüme, yukarıda önerdiğimiz modele oldukça uygun olmakla birlikte, önceki yükselişlere kıyasla çok daha hızlı ve yaygındı. Tabii bunun nedenini, traktörlerin ve yeni yapılmış yolların varlığı oluşturuyordu. Ekime açılan alanlar, daha önce «çayır ve mera» olarak gösterilmiş bulunan hazine arazisiydi; ancak topraklarını genişletme fırsatını kaçırmayanlar, traktör satın alabilmek olanağına sahip zengin toprak ağalarıyla sınırlı kalmıyordu. Herşeyden önce, traktörler normal piyasa koşullarında satılmamaktaydı; genellikle krediyle alınıyorlardı. 1952'de yapılan bir araştırmaya göre, tarım makinelerine sahip hanelerden yüzde 93'ü, bunların alımına harcadıkları miktarın yüzde 60'ını krediyle karşılamışlardı.[15] Kredi dağılımında, ekonomik olanaklar kadar siyasî himaye mekanizmaları da rol oynuyordu. Kaldı ki, yeni hükümet altında Ziraat Bankasının yeni bir politika izleyerek 1948'den 1958'e kredilerini on misli arttırmasıyla birlikte, bu krediler zaten daha kolay alınır olmuştu. Traktörlerin coğrafî dağılımı, toprak ağalarının en güçlü olduğu bölgelere görece az, pazar için üretime dönük küçük çiftçilik bölgelerine ise orantısız derecede büyük miktarda girdiklerini göstermektedir. İkinci olarak, yeni toprakların ekime açılması, yalnızca siyasal güç sahibi traktör sahiplerinin tek yanlı olarak yürüttükleri bir iş değildi. Karar alma sürecine sık sık köy topluluğu da katılıyor ve bizzat ekime açma faaliyeti diğer köylülere de dolaylı yararlar sağlayan bir olaylar zincirini doğuruyordu. Bu olaylar zincirini somutlamak için, dağınık verileri biraraya getirerek, yeni toprak açma sürecinin tipik biçimlerini iki almaşık senaryoda toplamayacağım. Bunlardan birincisi, ortakçıların görece ağır bastığı köylerle ilgilidir. Bu köylerde, ekonomik döngünün iniş aşamasını topraklarını ve koşum hayvanlarını kaptırmaksızın atlatabilen «orta köylü»lerin sayısının düşüklüğü yüzünden, toprak dağılımı eşitsiz bir karakter taşıyordu. Köylülerin çoğunluğu yoksuldu ve tefecilik ve/veya ortakçılık bağlarıyla bağlı oldukları zengin bir toprak ağasından, ekonomik konjonktür değişmeden kurtulma olanakları yoktu. Ekonomik konjonktürdeki bu değişiklik gerçekleştiğinde ve köydeki toprak ağasının (veya toprak ağalarının) tepki-

(15) **Türkiye'de Ziraî Makinalaşma** (Ankara, 1954), s. 119 - 120.

si traktör satın almak olduğunda ise, yeni teknoloji, ortakçıları ikame etmek ya da yoksul köylülerin işlediği toprakların en verimli kesimlerini devralmak için kullanılıyordu. Başka bir deyişle, toprak ağası, traktöründen esas olarak kendi mülkiyetindeki araziyi veya herhangi bir yasal bahaneyle elkoymuş bulunduğu araziyi ekip biçmek için yararlanıyordu. Ortakçıların, kiracılık statülerini yitirmelerine, ya da yoksul köylülerin, en verimli topraklarını yitirmelerine gösterdikleri tepki ise, o zamana kadar köyün ortak malı olagelmiş olan yerlerden toprak kazanmak için, ya topluca ya da köy yönetiminin denetimi altında harekete geçmek oluyordu. Böylece, o ana kadar işlenmeyen, devlet mülkiyetindeki marjinal topraklar, eski ortakçıların eline geçiyor; bunlar ise toprağı ekime hazırlamak ve koşum hayvanları almak için yaptıkları yatırımı borçlanarak karşılıyorlardı. Bu borçlardan bir kısmının, yeni toprakları ekime açma sırasında traktörünü kullanmanın bedeli olarak eski toprak ağasına ödenmiş olması muhtemeldir. Yukarıda sözü edilen, kredi arzının genişlemesi koşullarında, maliklerince işletilen çiftliklerin kurulması süreci herhangi bir fon kısıtlılığı darboğazına yakalanmamaktaydı. Dahası, hazine toprağına konma ile elele giden belirsizlik de, fiilen işgal edilmiş toprakların tapu senetlerinin dağıtılmasıyla, kısa zamanda giderilmiştir. 1946'nın sulandırılmış toprak reformu yasası uyarınca kurulan «toprak dağıtma komisyonları», köyden köye dolaşarak, yeni ekime açılmış devlet arazisinin en az mülk sahibi köylülere bu yolla transferini formelleştirdiler. Bu çerçevede, 400,000'i aşkın aileye 3 milyon hektardan fazla toprak dağıtılmıştır.[16]

İkinci tip toprak açma sürecini ise, daha dengeli bir toprak dağılımına ve daha yüksek bir «orta köylülük» oranına sahip köylerde gözlüyoruz. Siyasî bağlantılara veya bazen sadece girişimcilik ruhuna sahip böyle «orta köylüler», traktör alımı için banka kredisi sağlayabiliyorlardı. Çoğu zaman, bu yatırım için iki veya daha fazla köylü hanesi birleşiyor ve sonra da, hazine mülkiyetindeki köy merasından toprak kazanabilmek amacıyla köy muhtarlığına baskı uyguluyorlardı. Bir kere daha, devlet arazisinin işgali kadastro yoluyla onanmaktaydı; ama daha az sayıda ortakçının topraklarından çıkartılması (yani, daha az sayıda topraksız köylü yaratılması) sözkonusu olduğundan, köy halkının çoğu yeni ekime açılan topraklardan payını alıyordu. Traktör sahiplerinin, yeni toprak açılması sırasında araçlarının kullanılmasının karşılığı olarak daha fazla pay almış olmaları da muhtemeldir. Olayı aşırı basitleştiren diğer bazı anlatımların tersine, traktör sahibi zengin köylülerin köyün ortak arazisine toptan elkoymaları imkânsızdı.

Her iki modelde de, hâkim eğilim küçük köylü üretiminin yaygınlaşmasıdır. Maliklerince işletilen çiftliklerin sayısı, 1950'de 2.3 milyondan 1952'de 2.5 milyona ve 1963'de 3.1 milyona çıktı.[17] Üstelik bu gelişme görece acısız bir tarzda, yani aşırı yeksek borç-

(16) D.İ.E., **Ziraî İstatistik Özetleri, 1940-1960** (Ankara, 1965).

(17) **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri** (Ankara, 1956); **1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları** (Ankara, 1965).

lanma olmaksızın gerçekleşti. Traktörlerin çoğu durumda başkalarının kiralamasına açılması öküze bağımlılığı azalttığı gibi, hayvan gücü yerine traktöre ikame etmenin bu kolaylığı öküz fiyatlarını da sabit tuttu. Daha kolay kredi koşullarında, üretimi genişletmek için tefeci piyasasına gitgide daha az başvurulur oldu. Kente göç de, kendi işletmelerini kurmak için borç almaları gerekecek olan köylüleri tarım - dışı kılarak hem ödünç alınabilir fonlar (ve toprak) üzerindeki baskıyı azalttı, hem de kentten köydeki akrabalara nakit transferi yapılmasına başlandıkça ek bir fon kaynağı oluşturdu.

Traktör kullanımının ilk yıllarından itibaren, gelişen bir araç kiralama piyasası, demografik döngüler ya da başka yerlerdeki istihdam olanakları nedeniyle tarımda emek yetersizliğinin ortaya çıktığı koşullarda bile küçük mülk sahiplerinin topraklarını rantabl bir şekilde işlemelerini mümkün kılmıştı. Bu açıdan mekanizasyonun özellikle önemli bir boyutu, çeşitli harman makinelerinin, özellikle de kombinaların yaygınlaşmasıydı. Veri işletme büyüklüğü ve yoğunluğu temelinde, harman makineleri daima birden fazla çiftçinin ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı. Tek bir harman makinesi, yol ve arazi koşullarına bağlı olarak, birkaç köyün tahıl mahsulünü kaldırmaya yetiyordu. 1955'e gelindiğinde, Türkiye'de artık 5615 adet kombina vardı ve bunların hizmetlerinin kiralanması etrafında oluşan canlı piyasa, harman zamanının emek talebi doruğunu büyük ölçüde azaltıyordu.[18] Bu kiralama piyasasının varlığı sayesinde, küçük bir mülk sahibi bir yandan tarlalarını işlemeye devam ederken bir yandan da kentsel bir bölgede mevsimlik iş bulmak yoluyla tarımsal gelirini takviye etmek olanağına kavuşmaktaydı. Tarım - dışı gelir kaynaklarının varlığı, onu, tarımsal kazançların döngüsünün sarsıntılarına daha az açık kılıyordu.

Ortakçılık döngüsünü kırmak için gerekli teknolojik değişiklik, böylece, traktörlerin ve emek tasarrufu sağlayan diğer makinelerin tarıma girmesiyle gerçekleşti. Traktörler ve harman makineleri, büyük toprak ağalarının emek talebini azaltarak ortakçılığın yapıtaşlarından birini ortadan kaldırmakla kalmadılar; aynı zamanda, ekimin ve üretimin eşi görülmemiş ölçüde genişlemesi yoluyla da küçük köylü mülkiyetinin pekişmesine katkıda bulundular. Yukarıda, «orta köylü»yü, borçlanma ve ortakçılık döngüsünden kaçınmaya yetecek kadar birikimi olan bir bağımsız mülk sahibi diye tanımlamıştık; bu açıdan, eski yoksul köylülerin genişçe bir kesiminin 1950'lerde orta köylülük saflarına katıldıklarını söyleyebiliriz.

1950'lerin bu gelişmeleri, 1960'larda da sürdü. Ayrıca, kimyasal gübrelere ve diğer tarımsal girdilere artan ölçüde sağlanan hükümet sübvansiyonları, yeni teknolojinin küçük mülk sahiplerince benimsenmesini daha da kolaylaştırdı. Gerçek şu ki, traktörlerin ve kombinaların hizmetlerinden kira piyasaları aracılığıyla yararlanmanın kolaylığı, ölçek ile teknoloji seçimi arasındaki bağlantıyı önemli ölçüde koparmış bulunuyor. Benzer arazi kali-

(18) D.İ.E., **Ziraî İstatistik Özetleri**, a.g.e..

tesi üzerinde faaliyet gösteren küçük ve büyük mülk sahipleri arasında, toprak verimliliği ve emek verimliliği açısından hemen hiç fark yoktur diyebiliriz.

Yeni toprakların ekime açılması ve dağıtılması; tarım sektörünün siyasal bakımdan kayırılması; ticaret ve ulaşım şebekelerinin gelişmesi ve yeni teknolojinin yaygınlaşması, köylü mülkiyetinin pekişmesinde rol oynadı. Devlet bu pekişmeye, yeni toprakların dağıtımının resmîleştirilmesi ve liberal kredi politikasıyla katkıda bulundu. Bu pekişme ise, devleti küçük çiftçilerin ihtiyaçlarına daha duyarlı olmaya zorladı. Köylüler, tefeci piyasalarında fazla borçlanmadıklarından, fiyat düşüşlerinin sarsıntısına daha az açık hale geldiler ve ulusal emek piyasasının oluşması (daha sonra da Avrupa ile bütünleşmesi) onları almaşık bir gelir kaynağına kavuşturdu.

1950'lerdeki bu dönüşümden sonra, Türkiye tarımının canalıcı sorunları artık ortakçılık ile küçük mülk sahipliği arasındaki dinamikler olmaktan çıktı; kapitalist çiftçiliğin göreli yokluğunun sürüp gittiği koşullarda, küçük köylülüğün farklılaşmasının ve dönüşümlerinin alabileceği istikametler, daha önemli bilmeceler haline geldiler.

ERHAN ACAR

Bir Berci Kızın Pencerelerinden Emeğin Konduları

Latife Tekin, Berci Kristin Çöp Masalları *(Adam Yay., 1984; üçüncü basım, 1985). 125 sayfa, 500 TL.*

Gece dışarda kalan koyunları sağmaya gidercesine çöp ayıklamaya giden Çiçektepe kızlarına yakıştırılan, köyden kalma «Berci Kız» övgüsünden (s. 22), Vakıf Çiçektepe'nin ilk orospusuna delikanlıların taktığı televizyon dizisi kokulu «Kristin» adına kadar (s. 124), dönüşümlerin, eklemlenmelerin, özgül biçimlenmelerin öyküsü, *Berci Kristin Çöp Masalları.* Latife Tekin'in masal diye kapımıza bıraktığı bu alçakgönüllü kondu öyküleri demeti, Türkiye'deki kentleşme ve gecekondulaşma sürecinin özgül ve evrensel boyutlarını şimdiye kadar az rastlanmış bir kapsamlılık ve derinlikte bütünleştiriyor. Gecekondulaşma üstüne kişisel deneyim ve gözlemlere dayanan *Berci Kristin Çöp Masalları,* bir gecekondu sadeliği ve iddiasızlığındaki yaklaşımıyla, sanatsal sentezlerin, bilimsel çözümlemelerin yanında, bazen de ötesinde yer alabileceğinin sevincini veriyor.

Çiçektepe gecekondu mahallesinin, çöp tepelerinin üstünde kuruluşunun, fabrika dumanları altında gelişiminin ve bir çöküntü alanına dönüşümünün tarihçesinde, Latife Tekin, bütün bir toplumun kapitalistleşmesinin ve kentleşmesinin masallarını anlatıyor. Çiçektepe, topraktan yeni kopmuş bir emekçi gibi kentin sefaletine köyün umutlarını katık yapıyor; makinasının eklentisi olmuş bir işçi gibi yaşamını fabrika kapılarına bağlanarak geçiriyor; tükenmiş bir emekçi gibi avutulmazlığın kucağında çöküp yitiyor. Bir toplumun artıkları arasından doğup kendi artıkları arasında yokolan Çiçektepe, ardında «Berci Kristin» gibi masal sesli, ancak, çöpten çatma bir sermaye birikimini anlatmakta alabildiğine gerçekçi bir ad bırakıyor.

Çöp Masalları, konduculuğu sadece emeğin yeniden - üretim süreçlerinden biri olarak değil, aynı zamanda sermaye birikiminin biçimsel niteliklerini taşıyan bir süreç olarak da sunuyor. Gecekonduyu yaratan koşullar, düşük ücretlerin yol açtığı yetersiz geçim düzeylerinden kaynaklandığı kadar, fabrikalarda gelişen emek süreçlerinin derme çatmalığıyla da bütünleşiyor. Gecekondu, salt işdışı yaşamın değil, işbaşı yaşamın da kaçınılmaz bir özgül biçimi olarak beliriyor.

Çiçektepe'nin, işbaşı ve işdışı yaşamlardan geçerek özgüllükten evrenselliğe uzanan bütünselliğini örerken, Latife Tekin, tek bir mahallenin öyküsüne yüzlerce gecekondu mahallesini sığdırıyor. Sürekli bir rüzgârın önünde savrulan bu çöp tepelerinden oluşmuş tarih sahnesinden, kapitalizmin çeşitli evreleri elele geçiyor. Günlük iş pazarları dibinde elden ağıza yaşayan yedek sanayi ordularının barındığı *sefalet mahalleleri («slum»);* işçilerini tüm yaşamlarıyla kendilerine bağlayan fabrikaların *«şirket şehirleri»;* emeğin geçim gücünün, yaşam biçiminin ve politik eğilimlerinin ipotek altına alındığı *konut piyasaları*, gecekonduda buluşuyor. Gecekondu, döngüsel bir dönemin geçici bir bozukluğu, azgelişmiş bir olgusu olarak değil; kapitalizmin değişik emek konutu biçimlerinin evrenselliğini içeren özgül ve kalıcı bir süreç olarak masallaşıyor.

Çöp Tepeleri, Çiçek Türküleri

Latife Tekin, tüm gecekondu mahallelerinin öyküsünü anlatmak için Çiçektepe'yi seçtiği gibi, topraktan kopup kente göçen emekçinin yabancılığını anlatmak için de özgül bir bakış açısı seçiyor:

Sırma uyku tutmayan gözlerini karanlığa dikti. Karanlıkta upuzun bir yolu trenle geçti. Annesiyle birlikte taş bir köprünün altında oturup bekledi. Beklerken gelip geçen insanların tümü ağbisine benzedi. Sırma geniş yollar boyunca sıralanmış evleri, denizi hiç görmedi: Gözlerini ağbisinin yüzünden başka yere çevirmedi. Bu yüzden en çok, şehirde, köylerindeki evlerinden daha küçük bir eve girdiklerinde şaşırdı... (s. 16)

Bir Berci Kız'ın hayret ve kaygı dolu gözlerinden fışkırıp, kuşla rüzgârla, çöple çiçekle örülen bu masallar, kentte iş aramaya giden erkeğinin ardından bakakalan, kent merkezini hiç görmeden yaşayan gecekondu kadınının ağzından anlatılıyor. Gecekondu kadını, kentte karşılaştığı sorunları binlerce yıllık Anadolu tılsımlarıyla okuyup üfleyerek aşmaya çabalıyor; yıkıma ve baskıya direniyor; çöp ve artıklar üstünde yeşertilen bir yaşamın emekçisi ve *Çöp Masalları*'nın baş kahramanının kızı, bacısı, anası ve ebesi oluyor:

Sabah naylon leğenden çatıları, eski kilimlerden kapıları, muşambadan camları, ıslak briketlerden duvarlarıyla çöp yığınlarının çevresinde ampul ve ilaç fabrikalarının alt yanında, tabak fabrikasının karşısında, ilaç artıklarının ve çamurun kucağında bir mahalle doğdu... (s. 10)

Defalarca yıkılan ve yeniden yapılan bu mahalle, Sırma'nın, çöpten «topladığı kırık camlardan, iki dişi kalmış eski naylon ta-

raktan, düğmelerden, şişe kapaklarından» kurduğu ufacık kondunun tılsımıyla yaşıyor. Büyük kentin taşından, kaldırımından umulan altınlar, çöpün içinden çıkarılıyor (s. 15); «kadınlar, bir elleri kondularının, gözleri çocuklarının üstünde madımak toplar bulgur ayıklar gibi» torbalarını tez tez dolduruyor (s. 23); köyden taşıma beceriler, âdetler ve sabırla yüzyıllarca selden, depremden, akından, baskından yılmayan Anadolulu ataları gibi, her yıkımdan sonra yeniden doğruluyorlar:

Kırık tahtaları bir solukta yan yana çattılar. Yırtık kilimleri birbirine uladılar. Tenekeleri üst üste çaktılar. Çocuklar taşları, kırılmamış briketleri, tuğlaları çarçabuk bir yana yığdılar. O gece, yıkılan kondularının yarı boyunca yeni kondular kurdular. Çatıların üstüne çöp yığınlarından ayıkladıkları naylonları, yırtık pırtık savanları, delik deşik kilimleri serdiler. Kiremit yerine tabak fabrikasının altındaki düzlükten çekip getirdikleri kırık tabakları dizdiler... (s. 12)

Toplumun ve kentin eteğinde, tarladan kopmakla fabrikalara bakakalmak arasında asılı kalan Çiçektepe'liler, köyden getirdikleri ile kentten devşirdiklerini birleştirerek, rüzgârın taşıdığı her tür sefalete katlanıyorlar. Konduları ile birlikte çarpılıp insanlıktan çıktıkça, evsizliği ev edindikleri gibi işsizliği de iş ediniyorlar:

O bahar hastalık geçiren erkekler eğri boyunları, bükük belleriyle iş tutamadılar. Simit tablaları, limon sandıkları kondularını bahçelerinde bomboş kaldı. İnşaatlarda çalışan işçiler birer ikişer inşaat kapılarından geridönüp geldiler. Toplanıp her gün bir ayrı fabrikanın kapısına gittiler. Tutabildikleri kadar boyunlarını dik tuttular. Ellerini ceplerine sokup gizlice bellerini doğrulttular. Ama boyunlarını yarı dikeltmeyle, bellerini kanırtmayla fabrikalarda iş bulamadılar... (s. 26)

Gecekondulaşmanın erken aşamalarında, kırsal kaynakların kentte çok düşük gelirlerle varolabilmeye destek olması konusunda Latife Tekin'in özgün katkısı, bu kaynakların bulgur, tarhanadan ibaret olmayıp, umutları yeniden üreten ideolojik ve psikolojik boyutlar da içerdiği. Çiçektepe kadınları, tüm bu yıkım ve yokluklara, köyden getirdikleri umut ve inanç üretme becerileriyle göğüs geriyorlar. Çatıları uçurup insanların boynunu eğen rüzgârı taşlıyorlar; yatır dedikleri taştan su umuyorlar; işsizliğe çare diye Güllü Baba'nın öğütlerini belliyorlar:

Bu yüzden Çiçektepe'de doğan çocukların kuruyup düşen göbekleri, gizlice fabrika bahçelerine gömüldü. Büyüyünce işsiz kalmamaları için dualar edildi. Gönlü yükseklerde olan insanlarsa bebeklerinin düşen göbeklerini sanat öğrensin diye oto tamirhanelerinin, atölyelerin, bir de uzaktaki bir okulun bahçesine götürüp gömdüler. Erkeklerse iş bulmak için sabah akşam Güllü Baba'nın böğürtlenle boyanmış bastonunu öptüler... (s. 30)

Pencerelerdeki işçilerin gülüşleri, lâfları, ıslıkları arasında (s. 10) komşu geldikleri fabrikaların yanıbaşında, artıkları üstünde ve dumanları altında yaşam kavgası veren bu yedek işgücü ordusu, Güllü Baba'nın muştuladığı çiçekleri ve «eğri boyunlu erkek-

lerin çalışacağı fabrikalar»ı (s. 34) beklerken, giderek türkülerini fabrikalardaki işçilerin türkülerine ekliyorlar:

Türküyü Çiçektepe'li simitçilerle tablacılar yaktılar. Tepede kurulu fabrikalarda çalışan işçiler bu türküye karşılık başka bir türkü yakıp yakıştırdılar. Oyunu da Çiçektepe'lilerle karşılıklı oynadılar... Bu oyun sabah ve akşam şaşılacak bir düzen içinde sürüp gitti. Fabrikaların akşam vardiyaları dağıldıktan sonra işçiler fabrika kapılarında tek sıra oldular. Bekçilerin önüne durdular. Bekçiler içerden parça çalıp çalmadıklarını anlamak için işçilerin ceplerini yokladılar. İşçiler yoklandıktan sonra yola çıkıp rüzgâr oyununa başladılar. Daha onlar oynaya oynaya yolun yarısına varmadan konducular ağır ağır süzülen kara kuşlar gibi onları karşıladılar... (s. 24, 25)

Fabrikadaki denetim düzeninin oluşturduğu işçi dizisinin, işsiz konducularla birleşip, bellerini bükmüş, başlarını yıkmış, kollarını böğürlerine dayamış bir oyun koluna dönüşmesi ve rüzgâra karşı durması, emeğin işçisiyle işsiziyle bütünselliğinin gecekonduya karşı çizilmiş çarpıcı bir görüntüsü. Fabrikanın evrenselleşmiş öğelerinin emeğin yöreselliği ile eklemlenmesinin bir başka örneği, ucuca eklenen bu türkülerin dönüp dolaşıp bir gün buzdolabı fabrikasının montaj bantında Çiçektepe'li Kel Ali'nin türküsü olmasıyla ortaya çıkıyor.

«Ağlama Ulan Kel Ali
Haydi de Seni Banta Asalım
Yanığına Kuru Hava Basalım»

Buzdolabı fabrikasının sistem montaj işçilerinin banta mal asarken söyledikleri Kel Ali türküsü «öyle kıvraktı ki, bant sehpasının üstünde asılı 'evap' bir işçiden diğerine sürülürken oynardı. Kel Ali, fırının ağzından yüzüne çarpan sıcaklığın altında eriyip akarken incecik tel gibi gövdesini montajın öteki işçileri bobine sarardı...» (s. 62) Çiçektepe'linin emeği mal olup banta asılınca; Güllü Baba'nın bastonunun fabrika artıklarıyla silinen kudretinin (s. 31) yerini Gülbey Usta'nın direniş gücü alınca (s. 70); rüzgâr Çiçektepe'de kondu çatıları yerine grev çadırlarını uçurmaya başlayınca, Çiçektepe giderek işsizlerin sefalet mahallesi olmaktan çıkıp fabrikaların dibinde bir işçi mahallesine dönüşüyor.

Fabrikalarla kondu mahallesi arasındaki bütünleşme, sadece kentin aynı semtinde bulunmalarından; Çiçektepe'nin fabrika dumanları, artıkları ve atıklarıyla yoğrulmasından; hattâ, birçok Çiçektepe'linin bu fabrikalarda çalışmaya başlamasından kaynaklanmıyor. Tüm bu mekansal ve sosyal ilişkilerin ötesinde, Çiçektepe'lileri köylerinden koparıp büyük kentin çöp tepeleri üstüne yığan sermaye birikimiyle, Bay İzak'ın kaderini çöp bayırlarının kaderiyle birleştiren sermaye birikiminin aynı derme çatmalığı paylaşmasından doğuyor:

Kondu fabrika kondu evlere benziyordu... Kondularda çakıp sıvama işleri hiç bitmezdi. Bir duvar onarılır öteki çöker, ardından dam akardı. Bu yüzden konduların bir gün bir yanlarına teneke çakılır, bir başka gün açılan deliklere tahta sokulurdu... Bay

İzak'ın fabrikası da kondu tabiatlı olduğundan bu laftan nasibini aldı. İşi hiç bitmedi. Bir inşaat, bir takırtı, bir çakırtı hep sürdü. Konduların gece yürüyen çitleri gibi, bahçe duvarı konduları yıka yıka yürüdü. Ama kondular giib mezarlığa yanaşınca durmadı. Bay İzak mezarlığa yanaşınca kısa bir dua okudu. Mezarlığın altına daldı... (s. 65)

Bay İzak, «çok sürmeden içine makineler, aletler, konducu işçiler dizdiği fabrikasının dış yüzünü içine uydurup kondularla benzerliğini» bozuyor ve camlarını griye boyatıp bir demir çekme kapı taktırıyor. Ancak gecekondular da kiremitli çatılar ve aslan başlı kapılarla donandıkça (s. 50), tıpkı Bay İzak'ın buzdolabı fabrikasındaki «çok muntaz», «az muntaz» ve «muntaz olmayan» işçiler gibi (s. 68), «muntazamlaşma» yarışına giriyor. Kondu fabrika, kondu işçilerini düzene soktukça gecekonduyu dönüştürüyor; fabrikalaşmış yeni bir kondu dünyası kuruyor:

Birkaç gün içinde kurulan fabrikalarda, sabahtan akşama, sahte deterjan renk renk meyve tozları, ağız dağlayan çikolatalar, beyazlatmayan çamaşır suları, köpürmeyen sabunlar yapıldı. Kızlar, suları şişelere, tozları kağıtlara doldurdu. Erkekler plastik preslerin başında elleri yana yana çalıştı. Çiçektepe'den sahte meyve tozları, ağız dağlayan çikolatalar öteki kondu mahallelerine yayıldı. Tüm kondularda suya karışınca kesilen deterjanlarla çamaşır yıkandı. Tüm kondularda mavi, kara meyve suları için çocuklar ağladı.

Konducular bu tozlarla misafir ağırladılar. En kıymetli misafirler için sandıklarda kağıt kağıt tozlar sakladılar. Tozlar bilinmedik meyvelerin suları oldular. Sahte fabrikalar durmadan çoğaldı... Çiçektepe'nin başına boy boy, renk renk bulutlar oturdu. Konduların üstüne fabrika karları yağarken bulutlar renkli yağmurlar aktardı... Kondulara bolluk girdi ama yaraların ardı arkası kesilmedi. Çiçektepe, tavanı gökten, duvarları fabrikalardan tek bir konduya dönüştü... (s. 82, 83)

Çiçektepe'de kentleşme sürecinin doruğu, bu ikinci sınıf mallar piyasası, ikinci sınıf tüketim yaşantısı, ikinci sınıf sanayileşme masallarıydı. Çiçektepe kadınının tutulduğu buzdolapları, likör takımları, kırmızı tül perdeler edinme yarışıyla birlikte, Çiçektepe'ye banka cüzdanları da giriyor (s. 111). Ancak, Çiçektepe'yi toplumun ipotekler düzenine bağlayan kentleşme sürecinin bir diğer boyutunda Çiçektepe'liler bilinçlendikçe, Çöp Masalları dönüşüyor. Çiçektepe kadını erkeği gibi «keyif olmak» (s. 48) ve sinemadaki aşklardan yaşamak istedikçe; su için yürüyüşe geçen konducuların başındaki (s. 46), direnişteki işçilerin yanındaki (s. 74) yerini buldukça, başlangıçta köyden taşınan hayallerle örülen masallar, giderek kentten getirilen olaylar ve öykülerle donanıyor. Hınık Alhas'ın Çingenelere dair verdiği bilgiler (s. 87); Kürt Cemal'in sinemasının «Aşk, zulüm, kan, acı intikam» filimleri (s. 122); Simitçi Mikail ile Çamlı Bayram'ın kefil olduğu işçi yürüyüşü gerçekleri (s. 91), masalların dilini de içeriğini de kentlileşen bir konducunun ağzı gibi değiştiriyor. Masallar artık, «yürüyüp giden demirlerden, döne döne kıvılcımlar saçan burgulardan, camları biçen bı-

çaklardan» (s. 41), «beyaz güvercin boyacılardan», «alnı karalı polisajcılardan», «pastan koca ağızlı demircilerden» (s. 76) söz ediyor, konducuların kafalarında «bin türlü soru» doğuruyor.

Çiçektepe, olgunluk çağında fabrikaların ve kentin getirdiği bu soruların yanıtlarını bulamadan kendini yeniden kentin ve toplumun kenarında, geçip gidiveren bir «kalkınma»nın gerisinde buluyor.

Sahte Kadınlar, Karton Kondular Ve Çöp Tepelerinin Gerçek Tarihi

İşçiler gibi gecekondu mahallelerinin de iki tür kaderi var: Kimisi kıdem tazminatıyla küçük bir atölye açan ustalar gibi orta halli bir müteahhit apartmanları mahallesine dönüşüyor; kimisi ise, emekliliğini inşaat bekçiliğinde, kahve köşelerinde tüketen işsiz ihtiyarlar gibi sefaletin yeni biçimlerinin kol gezdiği çöküntü alanlarına. Çiçektepe de, çingenelerin karton kondularına, «Lado»nun kumar kahvelerine açıldıkça; devletten «Vakıf» damgasını yiyip, güven ve huzurunu yitirdikçe, yaşam gücünü daha genç ve yeni 'Birlik Çiçektepe' mahallesine devrediyor. Bu dönüşümle birlikte,

Çiçektepe'liler iki mahalle arasında akıl oynatırken, makineleri sesli, işçileri sessiz çalışan Çöp Yolu fabrikalarından çok sayıda erkek işçi çıkartıldı. Çiçektepe'li kadınların kulağına erkek işçilerin yerine kadın işçiler alınacağı çalındı. Fabrikaların kapısında toplaşan Çiçektepe'li kızlara nişanlanıp nişanlanmayacakları, kadınlara doğurup doğurmayacakları soruldu. Nişanlanmayacak ve doğurmayacaklar seçilip işe alındı. Fabrikalarda iş bulmak umuduyla nişan atanlar, karnında yuvalanan bebeklerini aldırmak için ebeye koşanlar çıktı. (s. 121)

Toplum satılık mallar üstüne kuruldukta Çiçektepe'de kadınlık da piyasaya feda ediliyor: kadınlar işçi olmak için kadınlıklarından vazgeçmek zorunda bırakılıyor; işçi olamayanlar kadınlıklarını satan «Kristin»lerin yoluna düşüyor. Çiçektepe Sanayi'ndeki sahte deterjan yapan sahte fabrikaların üstüne doluşan «Dükkân evler»de çalışan kadınların sahteliği tartışılıyor (s. 124); yıkıla yıkıla konduluktan çıkan gecekondulardan doğan Çiçektepe, insanlığın dumana dönüştüğü Gazino Otel'lerin ve yurtsuz Çingenelerin karton kondularının arasında yitiyor, çöp tepelerindeki köklerine dönüyor:

Martılar ayıların sırtına konup uçarken karton evlerin içi çöpten ayıklanan çeşit çeşit malzemeyle süslendi. Evlerin bir köşesinden öbür köşesine ip gerildi. Çöpten çıkartılan saçları yoluk, kolları kopuk naylon bebekler üzüm salkımı gibi iplere asıldı. Karton duvarlardan birine çöp tenekelerine atılmış eski moda dergileri yapıştırıldı. Dergilerin ön ve arka kapakları açılıp duvarlara tutturuldu. Kalan yerler çöpten çıkartılıp temizlenen renkli parlak kâğıtlarla donatıldı. Tavanlardan aşağı, yassı, yuvarlak şişeler ve üstü resimli teneke kutular sarkıtıldı... (s. 89)

Bu parıltılardı, Güllü Baba'nın gerçekleşecek son düşü: tüm fabrika ve kalkınma masallarının ucundaki, «Çingene çin çinler,

arkası bit bitler, ellerinde tombala torbalarıyla... koyunlarına sigara dolduran Gacolarıdan oluşan yeni bir sefalet ordusu (s. 125).

Çiçektepe'nin tarihini kendi yaşantısından damıtırken, Latife Tekin, toplumsal araştırmaların bugüne kadar anlatamadığı bir gecekondu öyküsü anlatıyor. Gecekondu alanlarında yapılan araştırmalar çoğunlukla kentleşme olgusunun boyutlarını saptamaya yönelirken, Tekin, Çöp Masallarında gecekonduyu Türkiye'nin kapitalistleşmesinin bir boyutu olarak anlatıyor. Tekin'in gözlemlediği gecekondu hem kapitalistleşme sürecinde konutun yüklendiği evrensel işlevleri içeriyor; hem de geleneksel, kapitalizm - öncesi öğeleri de kapitalist ilişkilere eklemliyor, kapitalizmin gereksinimleri yönünde değerlendiriyor. Çiçektepe, kısa tarihinde, Batı'da gelişmiş bütün emek konutu türlerinin görünümüne bürünüyor ve kapitalistleşme sürecinin odağının başka yerlere kaymasıyla tüketilmiş bir çöküntü alanına, karton kondulardan ve gölge insanlardan oluşan bir *hayalet kent*'e dönüşüyor. Gelişimi sırasında oyunları ve göbek bağlarıyla bağlandığı emek pazarı daha ucuz kadın emeğine kayıyor; türkülerin asıldığı bantlar başka Çiçektepe'lere göçüyor.

Latife Tekin'in yöntemi, anketlere, bilgisayar dökümlerine, sayısal genellemelere dayanmıyor: Latife Tekin, sadece masal anlatıyor. Ancak bu masallar, işbaşı ve işdışı dünyaları birleştirerek gecekonduyu anlatırken, çöp tepelerinin gerçek tarihine ulaşmakta zorluk çeken bilimsel araştırmalara önemli ipuçları veriyor.

REŞAT KASABA

Kompradorlar Üzerine

A. İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Gayrı Müslimler *(Ankara: Turhan Kitabevi, 1983). 150 sayfa, 300 TL.*

Osmanlı devletince «zımmî» diye nitelenen gayrimüslim tebanın son dönem Osmanlı toplumu içindeki konumları, Osmanlı tarih yazımının henüz yeterince incelenmemiş konularından birini oluşturuyor.[1] Günümüzde de geçerliğini büyük ölçüde koruyan inanışa göre, zımmilerin büyük bir bölümü 18. ve 19. yüzyıllarda etnik veya dinsel özellikleri nedeniyle yabancı çıkarların İmparatorluk içindeki temsilcileri haline geldiler ve İmparatorluğun zayıflayıp dağılmasında önemli bir rol oynadılar. Bu inanışın altında yatan varsayıma göre, Osmanlı tarihinin son dönemi (ve hattâ tamamı) bir müslim - gayrimüslim çatışması çerçevesinde incelenebilir. Bu çatışma kimi zaman ideoloji düzeyinde, kimi zaman yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu dağıtmak için kurdukları sinsi planlarda, ve kimi zaman da Osmanlı İmparatorluğu içinde oluşan Avrupalı ile gayrimüslime karşı Osmanlı Devleti ile müslim kutuplaşması şeklinde somutlaşmıştır. Eğer Osmanlı tarihini gerçek karmaşıklığı içinde görüp anlamak istiyorsak, bu tip soyutlamaların rahatlatıcı kolaylığından kurtulmamız gerekiyor. Ali İhsan Bağış'ın kitabı, 1750 - 1839 döneminde Avrupalı (müstemin) tüccarlarla Osmanlı zımmî tüccarlar arasındaki rekabeti temel eksen olarak inceleyen, bu iki gurup arasındaki çelişkilerle ilgili yeni bulgular içeren ve genel olarak son dönem Osmanlı tarih yazımının daha verimli bir istikamete doğru yönlenmesine katkıda bulunacak önemli bir kitap.

(1) Bu konuda Benjamin Braude ve Bernard Lewis tarafından derlenen iki ciltlik **Christians and Jews in the Ottoman Empire** (New York, 1982), en kapsamlı ve en önemli kaynağı oluşturuyor.

Bağış'ın temel tezi şöyle özetlenebilir: Klasik dönemden başlayarak imzalanan kapitülasyonların yabancı tüccarlara tanıdığı ayrıcalıklar, Osmanlı İmparatorluğu'nun müslim ve gayrimüslim tüccarlarını haksız bir rekabetle karşı karşıya bırakmıştı. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ticareti gelişince bu eşitsiz rekabet daha da önem kazanmış ve gayrimüslimler kendilerini korumak için yabancı devletlerin himayesine girmek zorunda kalmışlardı. Önceleri berat teminiyle konsolosluk nezdinde tercüman olarak gösterilmek şeklinde başlayan bu himaye, Küçük Kaynarca Anlaşmasının getirdiği ilkelerle yaygınlaşmış ve sonunda, Osmanlı İmparatorluğu içinde ticaret yapan kesimin büyük bir kısmı faaliyetlerini Osmanlı kanunlarından, mahkemelerinden ve ticaretle ilgili vergilerin çoğundan bağışık olarak sürdürür hale gelmişlerdi. Osmanlı devleti Üçüncü Selim döneminden başlayarak bu soruna bir çözüm getirmeye çalışmış; bu çabaların sonunda şekillenen ve özellikle İkinci Mahmut döneminde son şeklini alan «Avrupa Tüccarlığı» sınıflaması beratlı tüccarların avantajlarını büyük ölçüde etkisiz kılmıştır. Buna göre, dış ticaretle uğraşan gayrimüslimler belli bir ücret karşılığında «Avrupa Tüccarı» olabilecekler ve müsteminlerin yararlandığı ayrıcalıkların hemen hemen hepsinden yararlanabileceklerdi. Berat suistimalini önlemek için düzenlenen çeşitli denetim mekanizmalarının yardımı ve yabancı elçiliklerinden bazılarının desteğiyle, Avrupa Tüccarlığı gelişti. Bağış'a göre, 1810'lardan sonra beratlı zımmîler guruplar halinde Babıâli'ye başvurup beratlarından vaşzgeçtiklerini bildirdiler ve Avrupa Tüccarı oldular.

Baş tarafta da belirttiğim gibi, Avrupalılarla yerel gayrimüslimler arasındaki ilişkilere değinmesi, Bağış'ın kitabının en önemli yönünü oluşturuyor. Ancak bence Bağış'ın soruna yaklaşım şekli ve çıkardığı sonuçlar iki temel noktada doyurucu değil. Bunlardan birincisi, Osmanlı devletinin onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllardaki gücüyle ilgili varsayımları; ikincisi de, müsteminlerin kapitülasyonlarla kâğıt üzerinde elde ettikleri ayrıcalıkların kendilerine gerçek bir üstünlük sağladağını kabul etmesi.

Bağış, Avrupa Tüccarlığı statüsünün kök salmasını Babıâli'nin kararlılığına bağlıyor. Ona göre yabancı elçiler ve hükümetleri (özellikle İngiltere) Osmanlı hükümetinin bu sorunun peşini bırakmayacağını anlamışlar ve bu nedenle zımmîlere karşı giderek soğuk bir tavır takınmışlardı (s. 73 - 79). Üçüncü Selim'le başlayan reform hareketlerinin Osmanlı devletini yeniden güçlendirdiği ve özellikle İkinci Mahmud ve Tanzimat dönemlerinin Osmanlı toplumunda gerçek bir devinim yarattığı, «modernleşme» perspektifinden yazılmış Osmanlı tarihlerinin temel tezini oluşturur. Halbuki bu yıllarda Osmanlı bürokratlarının çizdiği planların arasında gerçek anlamda reform sayılabilecek olanlar (örneğin toprak kanunu, iltizamın kaldırılması, kredi kurumlarının düzenlenmesi, vb.) hemen hemen tümüyle başarısızlığa uğramıştır. Özellikle vilayetler açısından baktığımızda, İstanbul'da yazılıp ilan edilen kanunların, tüzüklerin ve emirlerin, zorunlu değinmeler dışında he-

men hemen hiç bir yankı uyandırmadığını görüyoruz.[2] Bağış kitabında bazı yabancı belgelerden de yararlanmış; ama tartışmasına kaynaklık eden, asıl Babıâli belgeleri. Bürokratların ve padişahın kendilerine atfettikleri önemi bir yana bıraksak bile, Üçüncü Selim'den başlayarak girişilen yeniden düzenleme çabalarıyla ilgili belgelerin salt hacminin dahi araştırmacıyı Osmanlı devletinin etkenliği konusunda bazı yanıltıcı savlara itmesi doğal. Süreçlere salt bürokrasi açısından bakmanın getirdiği diğer bir sorun da, Bağış'ın zaman zaman kullandığı ya da kullanmak zorunda kaldığı anlatım biçimiyle belirginleşen, karmaşık olayları birkaç kişinin insiyatifine indirgeme eğilimi: Örneğin, «Osmanlılar'ın önemli bir kalesi olan Ozi'nin düşmesi üzerine tahtta bulunan Padişah I. Abdülhamid kederinden öldü.» (s. 39) «Üçüncü Selim tahta geçer geçmez savaşa devam edilmesi ve Kırım'ın geri alınması gibi hedeflerin peşinde koştu.» (s. 39) «Ancak Padişah bu hususda oldukça azimli ve kararlı bir davranış içindedir.» (s. 48) «Özellikle Sadrazam... Sadaret kaymakamı... bu işi yakından takip ediyor...» (s. 78) «Gayrimüslim tebanın yabancı devletler himayesine sığınarak ticaret yapmaları hususunda II. Mahmud oldukça hassas davranıyordu.» (s. 90) Ben, Avrupa tüccarlığının gelişmesinin Osmanlı hükümetlerinin gücüne ve kararlılığına değil, güçsüzlüğüne bağlanmasının gerektiğini savunuyorum. Öte yandan gayrimüslimlerin önce yabancı elçiliklerin ve daha sonra da Osmanlı hükümetinin koruyuculuğunu kabul etmelerinin ise, onların güçsüzlüğünün değil güçlülüğünün sonucu olduğunu savunuyorum ki, bu da Bağış'a getireceğim ikinci eleştirinin özünü oluşturuyor.

Şurası açıkça belirtilmeli ki, özellikle ticaret imkânlarının Avrupa pazarlarındaki gelişmelere paralel olarak arttığı dönemlerde, örneğin 1789 Fransız Devrimi ile Napolyon Savaşları arasında veya 1850'lerden 1870'lere uzanan dönemlerde, Osmanlı tebasındaki gayrimüslim tüccarlar, faaliyetlerini Avrupa devletlerinin veya Babıâli'nin koruyuculuğuna gereksinim duymadan sürdürebilecek güçteydiler. Zımmî tüccarlara ancak pazar olanaklarının daraldığı dönemlerde politik makamların korumacılığına iltifat etmişler ve duruma göre ya yabancı elçiliklerin, ya da Osmanlı devletinin sağladığı imkânları kendi çıkarlarına göre kullanma yoluna gitmişlerdir. Avrupalı tüccarlar ise, İmparatorluğun klasik döneminden başlayarak Osmanlı ticaretinde yerel güçlere bağımlı olmadan söz sahibi olmaya çalışmışlar, kendi ticarethanelerini kurup iç bölgelerdeki üreticiyle ve pazarlarla doğrudan ilişki kurmak için çaba sarfetmişlerdir. Yabancı tüccarlar Osmanlı tebası gayrimüslim tüccarları Avrupa'nın çıkarlarını köstekleyen unsurlar olarak görüyorlar ve Bağış'ın da belirttiği gibi Rum ve Yahudi'lerden sık sık «kan emici zümre», «ticaretin vebası» (s. 53 - 54) gibi hiç de övücü olmayan biçimlerde söz ediyorlardı. Fakat Avrupalı devletlerin tüm çabalarına ve özellikle kapitülasyonlarla getirilen ayrıcalık-

(2) Bu konuda bkz: Reşat Kasaba, «Geç Dönem Osmanlı Tarihi İçin Kaynak Olarak Mahkeme Sicilleri», Tarih ve Toplum, 14 Şubat 1985, 49 - 53.

lara rağmen müsteminler yerel ticaret ağlarını zımmîlerin denetiminden koparamadılar. Herşeyden önce, bu denetim İmparatorluğun genel ticaret politikasının bir parçası olarak yerleşmiştir. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, özellikle Rumlar, yalnızca İmparatorluğun değil Avrupa'nın da tüm önemli ticaret merkezlerine yerleşmiş ve Osmanlı topraklarıyla ilgili tüm ticari ilişkilerde söz sahibi duruma gelmişlerdi.[3] Soruna böyle yaklaştığımız takdirde, zımmîleri tercüman olarak istihdam edip berat, patent veya pasaport vererek korumanın yabancı elçilikler tarafından ancak son kertede ve mecburen başvurulan bir yol olduğunu görebiliriz. Yine bu bakış açısı, Avrupa devletlerinin ve özellikle İngiltere'nin, Osmanlı devletinin berat suistimalini önlemek için yaptığı her girişimi neden desteklediğini de anlamamızı kolaylaştırır (s. 57 - 59).

Kitapta bu türden bir açıklamayı destekleyebilecek epey belgeye değiniliyor (s. 50 - 60). Hattâ zımmîlerin güçlü konumlarını anlatırken Bağış biraz mübalağa bile ederek Hollanda'nın Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticaretinin gerilemesini gayrimüslim tüccarların faaliyetlerine bağlıyor (s. 54 - 56). Halbuki bu gerileme Hollanda'nın genel olarak dünya ekonomisi içindeki konumunu yitirmesinin bir uzantısından ibaretti. Bağış'ın tartışmalarını zayıflatan ve onun sık sık «modernleşme» perspektifinin çıkmazlarına sürüklenmesine yol açan iki temel eksiği var kitabın: Bunlardan ilki, araştırmanın ana bölümünün III. Selim dönemiyle başlayıp Tanzimat'ın başlangıcında son bulması.[4] Bu sınırlama sonucunda, okurda, berat suistimalinin ve gayrimüslim tüccarların bağımsız gelişmelerinin II. Mahmud döneminde kesin olarak durdurulduğu ve ticaretin Avrupa tüccarlığı kurumuyla yeniden devlet güdümüne girdiği izlenimi uyanıyor (s. 84 - 86 ve sonrası).[5] Halbuki 1839 sonrasındaki ticaret patlamasında, 18. yüzyıla benzer gelişmeler tekrarlanmış ve bu kez, gayrimüslimler yabancı konsolosluklar tarafından pasaport verilerek işbirliğine davet edilmişlerdir. Aradaki dönemde ise dış ticaret olanakları daralmış ve gayrimüslim aracılar kaynaklarını iç pazarlara yönelterek özellikle hükümete ve bürokratlara borç para vermeye başlamışlardır. Bu yıllarda Osmanlı devletinin göreli olarak güçlenmesine, bürokratların «kararlılığından» ziyade bu mali destek yol açmıştır (özellikle s. 101 - 105). Bu sayede, Osmanlı devleti bir süre daha dışarıdan borç almadan

(3) Bu konuda Bağış bazı örnekler veriyor; bkz: s. 54 ve sonrası. Ek olarak bkz: Virginia Paskaleva, «Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı», **İktisat Fakültesi Mecmuası, 27, 1967 - 1968**, s. 37 - 74; S.D. Chapman, «International Houses» **Journal of European Economic History, VI, 1**, İlkbahar 1977, s. 5 - 48.

(4) Bağış, Tanzimat dönemini başka bir çalışmasında inceleyeceğini yazıyor (s. 105).

(5) Farklı bir yaklaşım için, bkz: Musa Çadırcı, «II. Mahmut Döneminde (1808 - 1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları», O. Okyar ve H. İnalcık (der.), **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Ankara, 1980, 237 - 241.

varlığını sürdürebilmiş ve «reform» denilen yeniden - düzenleme hareketlerini uygulamaya çalışmıştır.

Bağış'ın diğer eksiği ise, gayrimüslim tüccarların üretim süreçleri ile olan ilişkilerine hemen hemen hiç değinmemesi. Bilindiği gibi, özellikle İmparatorluğun batı bölgelerindeki Rum tüccarların zenginleşip güçlendikleri dönem, aynı zamanda bu bölgelerde dış pazarlar için tarımsal üretimin arttığı dönemlerdir. Gayrimüslim tüccarlar ayanlara, mültezimlere ve çiftlik sahiplerine borç para vermişler ve bunların ürünlerinin pazarlanmasını örgütlemişlerdir. Ancak, bunun dışında tüccarlar, tarımsal üretimi doğrudan örgütlemeye girişmemişlerdir. Pazar koşulları elverişli olduğu sürece, tarımda yaratılan değer, köylüden başlayarak çiftlik sahibi ve gayrimüslim aracı ile süren ve Avrupa'da son bulan sürecin tüm aşamalarını tatmin edecek düzeyde gerçekleşiyordu. Ancak, 19. yüzyılın ilk yarısında pazar koşulları değişince bu zincirin halkaları kopmaya başladı. Büyük toprak sahipleri ve ayanlar o ana kadar bu sürecin dışında kalmış olan bürokratların saflarına katılmaya başladılar. Bence Sened-i İttifak bu işbirliğinin en önemli belgelerinden biridir. Teorik olarak, bu aşamada, gayrimüslim tüccarlar tarımı örgütlemeye yönelebilirlerdi. Fakat gerçekte, gerek üretim ölçeklerinin küçüklüğü ve dağınıklığı, gerekse pazar olanaklarının kısıtlılığı, onları daha risksiz ve kolay olan tefeciliğe itti. Bu seçim yapılınca da, artık beratlı veya Avrupa Tüccarı olmak arasında pek bir fark kalmıyordu.

Bağış, kitabının önsözünde çok önemli bir soru soruyor: «Bilindiği gibi Batı Avrupa sanayi inkılabı sırasında ticari kesimden sanayie önemli ölçüde sermaye transferi olmuştur. Acaba neden böyle bir olay Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başında meydana gelmemiştir?» (iii) Ne yazık ki kitabın ara bölümlerinde bu soru kayboluyor. Eğer gayrimüslim, müslim ve müstemin tüccarların eyaletler düzeyinde üretim süreçleriyle ilişki kurma biçimleri irdelenseydi, dini ne olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğundaki tüccar kesimin 18. yüzyıl sonunda geçirdiği özgür birikim süreçleri ortaya konabilir ve sonraki dönemlerde bu birikimlerini nasıl kullandıkları daha doyurucu bir biçimde incelenebilirdi. Yine de, tüm bu eksikliklerine karşın, Bağış'ın kitabının doğru sorular soran ve yeni bulgular içeren önemli bir yapıt olduğunu bir kez daha vurgulamak isterim. Son dönem Osmanlı toplumu ile ilgilenenler bu kitaptan kuşkusuz çok yararlanacaklar.

CEM SOMEL

Fiyat Mekanizması Aksayınca

Yılmaz Akyüz, Fiyat Mekanizması ve Makroekonomik Dengesizlikler *(Yurt Yayınevi: Ankara 1984). 194 sayfa.*

İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda Keynes'in *Genel Teori'*sinde önerdiği kuram (özellikle bu kuramın en mekanik yorumları) makroiktisat alanında hâkimiyetini sürdürürken, 60'lı yıllarda Keynes'in makroiktisadı ile mevcut neoklasik mikroiktisat arasındaki çelişkileri tahlil etmek isteyen tek tük iktisatçılar çıktı (Robert Clower, Axel Leijonhufvud gibi). Çözmeğe çalıştıkları problem açıktı: fiyat[1] mekanizmasının arzlarla talepleri denkleştirdiği bir piyasa ekonomisinde, nasıl oluyor da bir düşük istihdam dengesi ortaya çıkabiliyordu? Tüketicinin nisbî fiyatlara bakarak tüketim, tasarruf ve faktör arz kararları verdiğini öğreten neoklasik kuramdan, Keynesgil toplulaştırılmış tüketim fonksiyonu ($C = G(Y)$) türetilebilir miydi?

Derken, 70'li yıllarda gelişmiş kapitalist ülkelerde gözlenen yeni bir olay —stagflasyon— Keynesgil makroiktisadın itibarını sarstı: Keynesgil gelir - harcama modeli, «işsizlikle birlikte ortaya çıkan enflasyon»u açıklamaktan acizdi.

Ortaya çıkan kuramsal boşluğu monetaristler doldurmağa çalıştılar. Onlara göre stagflasyon, Keynesci müdahale politikalarının sonucudur. Ekonomide istihdamı arttırmağa yönelik Keynesci politikalar, bunu başaramayacağı gibi, sonuçta enflasyonun hızlanmasına sebep olur. Halen de aralarındaki farklara rağmen, monetaristler ve yeni - klasik iktisatçılar fiyat mekanizmasının etkinliğine inanan ve (birine göre uzun dönemde, diğerine göre her dönemde) iktisat politikalarının piyasa güçleri karşısında etkisiz kalacağını savlayan bir cephe oluşturmaktadırlar.

(1) Bu yazıda fiyat kelimesi (ücretleri, faiz hadlerini, döviz kurlarını vb. de kapsayacak şekilde) genel anlamda kullanılmaktadır.

Bunlara almaşık olarak, fiyat mekanizmasının etkin işlediği görüşünü benimsemeyen iktisatçılar, 70'li yıllarda Keynes'in makroiktisadının mikro temellerini inşa etmeğe devam ettiler. Ortaya çıkan literatür Keynes'i bir bakıma aştı ve makroiktisada da, mikroiktisada da yeni boyutlar getirdi. Yılmaz Akyüz, *Fiyat Mekanizması ve Makroekonomik Dengesizlikler* kitabı ile Türk okuyucusuna bu kuramsal birikimi tanıtmaktadır.

«[Bu literatürü] niteleyen temel yaklaşım, Keynesci sonuçları ya da genel olarak çeşitli makroekonomik dengesizlikleri elde edebilmek için, neoklasik genel denge modellerinin hangi unsurlarının terkedilmesi, bunların yerine nelerin konması gerektiğinin araştırılması»dır.[2] Ekonomide bütün piyasaların daimî bir arz - talep denkliğinde bulunması için neoklasik genel denge kuramının dayandığı hayatî varsayım, bütün fiyatların arz ve talep kaymalarına sonsuz süratle ve tam olarak intibak ettiğidir. Üreticilerin ve tüketicilerin sadece nisbî fiyatlara bakarak davranabilmeleri için, fiyatların her an piyasalarda arzlar ile talepleri eşitlemesi gerekir. Akyüz'ün kitabının konusu, fiyat mekanizması bu özelliği göstermediğinde ekonomide ne gibi makroiktisadî dengelerin ortaya çıktığının saptanmasıdır.

Akyüz önce bir neoklasik genel denge modeli kurarak tam fiyat intibakı varsayımı altında ortaya çıkan (Walrasgil) dengenin özelliklerini incelemektedir. Ardından, bütün piyasalarda arzlarla talepleri eşitlemeyen (Walrasgil olmayan) bir fiyat kümesi cari iken, tek tek piyasalarda bu «yanlış» fiyatlarda doymayan talep ya da arzların nasıl tayınlandığını[3] ele almakta, ve tayınlanma bakımından piyasalar arasındaki etkileşmeleri de göz önüne alarak *miktar intibakları* ile ekonominin ne gibi makroiktisadî dengelere varabileceğini incelemektedir.[4] Herhangi bir fiyat kümesini cari ve sabit varsayarak miktarların gerekli değişmeleri göstermesi sonucunda ortaya çıkan dengeleri inceleme yöntemine, sabit - fiyat (fixprice) yöntemi denmektedir.

Konuyu biraz açmak için bir mikro örnek verelim. Bir üretim fonksiyonuna tabi olarak üretim yapan ve kârını ençoklaştırmayı amaçlayan bir firma düşünelim. Firmanın tek bir girdi kullandığını ve tek bir mamul üretip sattığını farzedelim. Walrasgil

(2) A.g.e., s. 9.

(3) Yetmeyen arzın talep edenler arasında, veya yetmeyen talebin arz edenler arasında herhangi bir şekilde paylaştırılmasına, tayınlama denmektedir.

(4) Fiyatların arzlarla talepleri eşitlemediği, onun yerine (tüketim, tasarruf, üretim, istihdam gibi) miktarların değişmesiyle ekonominin vardığı nokta, dengesizlik (disequilibrium) olarak da, denge (equilibrium) olarak da vasıflandırılmaktadır. Varılan noktada karar birimlerinin planları arasından yum olmadığı ve planları gerçekleşmediği için bazı yazarlar miktar intibakları ile ortaya çıkan makroiktisadî durumlara dengesizlik demektedirler. Diğerleri ise fiyatların değişmediği, miktar intibaklarının da sona erdiği bir ekonomideki hareketsizliği göz önünde bulundurarak denge terimini yeğlemektedirler.

piyasada arz/talep yetmezliği ile karşılaşmayacaktır; bu fiyatlara (neoklasik genel dengeyi sağlayan) fiyatlar cari iken firma hiç bir göre kârını ençoklaştıran üretim düzeyini serbestçe saptayıp gerçekleştirecektir. Buna karşılık, başka herhangi bir fiyat kümesi geçerlikte olduğunda, firma bu fiyatlara göre kârını ençoklaştıracak üretim planını uygulayamayabilir, zira (1) girdi piyasasında kıtlık olup, firmanın talebi karşılanmayabilir, veya (2) mamulunun piyasasında talep yetmezliği ile karşılaşıp, istediği miktarı satamayabilir. Eğer firma bir piyasada bu şekilde kısıtlanıyorsa, diğer (kısıtlanmadığı) piyasadaki alım veya satışının bu kısıtlanmadan etkileneceği açıktır. Demek ki fiyatların sonsuz hızla arz ile talebi denkleştirme görevini yerine getirmediği bir ekonomide, tek bir girdi kullanarak tek bir mamul üreten basit bir firma, miktar kısıtlamaları bakımından en az iki değişik «konjonktür»e maruz kalabilir. Ve bu konjonktürlerde üretimi, girdi kullanımı, Walrasgil fiyatlarda gerçekleşecek olandan düşük olur.

Akyüz, firmalardan, tüketici-işçilerden ve devletten oluşan, iki piyasalı bir model üzerinde, fiyat mekanizmasının mükemmel işlemediği şartlarda ve çeşitli ek varsayımlar altında oluşabilecek makroiktisadî dengeleri saptamaktadır. Firmaların mamullerini stoklayamadıkları ve stoklayabildikleri; işçilerin işgücü arzının ücrete ve servete duyarlı olduğu ve olmadığı; işçilerin ve firmaların gelecekte miktar kısıtlamaları beklедikleri ve beklemedikleri durumlarda oluşabilecek makroiktisadî dengelerin özelliklerini ve bu konjonktürlerde uygulanabilecek çeşitli politikaların etkilerini irdelemektedir.

Akyüz kitabının son bölümünde sabit-fiyat yönteminin kendi başına Keynesci bir yöntem sayılamıyacağını hatırlatıyor. Bunun nedenlerinden *biri:* «Fiyat rijitliği[5] Keynesci yaklaşımda, dışsal unsurlar tarafından empoze edilen bir aksaklık şeklinde karşımıza çıkmamakta, aksine, fiyat hareketleri dengesizliklerin giderilmesinde etkisiz kalmakta ve süregelen dengesizliklere ve miktarlardaki dalgalanmalara rağmen fiyatlar göreli olarak kararlı kalabilmektedir... Bir anlamda bu, fiyat rijitliğinin sistemde *içsel* olarak ortaya çıkması demektir.»[6] O halde fiyat katılığının nasıl içselleştirileceği, (başka bir deyişle) fiyat katılığının bir varsayım olmaktan çıkarılıp tek tek firmaların ya da tüketicilerin hangi davranışlarının sonucu olduğu sorunu gündeme gelmektedir. Akyüz, «Sanısal Fiyatlama ve Denge» başlıklı bu son bölümünde, iktisadî karar birimlerinin bizzat fiyat belirlediği iki ayrı model kategorisi incelemektedir. «Sanısal» (conjectural) terimi, bir piyasada fiyat belirleyen (veya fiyata müdahale eden) firma ya da tüketicinin, o piyasada karşı karşıya olduğu gerçek talep/arz eğrisini bilmediği ve ençoklaştırmasını sanısal talep/arz eğrisine göre yaptığı varsayımından gelmektedir. Bu bölümün başlangıcında, girdiği piyasada muhatap olduğu talep eğrisinin konumunu *bilmeyen*

(5) Fiyat rijitliği ya da katılığı, fiyatın ilgili piyasadaki arz/talep fazlasına tepki göstermemesi anlamına gelmektedir. (C.S.)
(6) A.g.e., s. 159.

monopolcu davranış tahlili, neoklasik mikroiktisattaki her türlü eğrisini bilen firma kuramını benimseyemeyen okuyucuları rahatlatacaktır.

Akyüz'ün eserinden çıkan önemli sonuç şudur: fiyat mekanizmasının mükemmel işlemediği şartlarda piyasalarda miktar tayınlamaları gözlenecektir. Bir ekonomi, «yanlış» (Walrasgil olmayan) fiyatlar cari iken, piyasalardaki arz/talep fazlalarıyla tanımlanan değişik dengelere oturabilir. Farklı konjonktürlerde aynı karar birimlerinin dvranışları farklı miktar kısıtlamalarının etkisiyle farklı olacaktır. Bu nedenle de aynı iktisat politikası farklı konjonktürlerde gelir düzeyini, istihdamı vb., *farklı yönlerde* etkileyebilir. Ayrıca, bir konjonktürde miktar kısıtlamalarını azaltmak ve geliri arttırmak için, o konjonktürün gerektirdiği politikayı saptamak yetmez, dozunu da belirlemek gerekir; aksi takdirde özünde doğru olan politikanın ölçüsü kaçarsa ekonomi başka bir konjonktüre, başka bir düşük gelir[7] dengesine sürüklenebilir.

Akyüz'ün kullandığı işgücü ve mal piyasalı modelden örnek verelim. En basit şekliyle bu modelden üç farklı konjonktür türemektedir. Bunlaı (1) iki piyasada talep fazlasının, (2) iki piyasada arz fazlasının, ve (3) mal piyasasında talep, işgücü piyasasında arz fazlasının ortaya çıktığı konjonktürlerdir. İkinci konjonktür «Keynesgil işsizlik dengesi»dir. Burada «gelir düzeyini belirleyen toplam harcamalardır» önermesini evrenselleştiren ders kitaplarının modelini görüyoruz. Bu konjonktürde (örneğin) harcamaların artması üretimi arttırıp işsizliği azaltır. Öteki işsizlik veren (yukarıdaki üçüncü) konjonktüre stagflasyon, ya da «klasik işsizlik» denmektedir.[8] Bu konjonktürde üretimin ve istihdamın düşük kalmasının sebebi, reel ücretlerin yüksekliğidir. Dolayısıyla bu konjonktürde harcamaları arttırmak sadece mal talep fazlasını (enflasyonist baskıyı) arttırır; işsizliği azaltmaz. Yukarıdaki dökümden görüldüğü gibi, mal piyasasında talep fazlasının ortaya çıktığı konjonktürler de iki tanedir, ve bunlardaki mal talep fazlasının nedenleri farklıdır.

Miktar intibakını esas alan sabit - fiyat yaklaşımı, ekonomide miktarların fiyatlardan daha hızlı değiştiği görüşüne dayanmaktadır. Onun için bu sabit - fiyat dengelerinin geçici, kısa - dönem olayları olduğu tartışılabilir. Politikalarla müdahale etmek yerine fiyat hareketlerinin piyasalardaki arz/talep fazlalarını gidermesini beklemenin daha isabetli olacağı iddia edilebilir. Kitabının «Fiyat Hareketleri, Fiyat ve Miktar Bekleyişleri ve Makroekonomik Dengeler» başlıklı bölümünde Akyüz, miktar intibakları tamamlandık-

(7) Reel gelir kastedilmektedir. Düşük gelir ve istihdamdan söz edildiğinde, Walrasgil fiyatlarda mümkün olan gelir ve istihdam ile karşılaştırma yapılmaktadır.

(8) Keynesgil ve «klasik» işsizlik konjonktürlerini aynı ekonominin farklı olayları olarak aynı modelden türetebilen bu yaklaşım ile, Keynesgil ve «klasik» işsizlik tahlillerini aynı olayı açıklamağa çalışan almaşık kuramlar olarak sunan iktisat kitapları karşılaştırıldığında, buradaki yaklaşımın kapsam ve ve genellik yönünden üstünlüğü görülebilir.

tan ve ekonomi bir sabit - fiyat dengesinde karar kıldıktan sonra fiyatların piyasalardaki arz/talep fazlalarına tepki göstererek gerekli yönde değişmesiyle ekonominin Walrasgil dengeye varıp varmayacağını incelemektedir. Bu şartlarda, fiyatların serbestçe değişmesiyle bile ekonominin Walrasgil dengeye varamayabileceği ortaya çıkmaktadır. Bir kere, başlangıçtaki «yanlış» fiyatlar tarafından belirlenen öyle sabit - fiyat dengeleri vardır ki, ekonomi böyle bir dengede iken fiyatların gerekli değişmeleri (piyasalardaki arz/talep fazlalarına gerekli tepkileri) göstermesiyle bile Walrasgil dengeye ulaşmak imkânsızdır; ekonomi fiyat hareketlerinin sonucunda piyasalarda arz/talep fazlalarının ortadan kalktığı ama üretim, istihdam, tüketim v.s. düzeyi *düşük* bir (Walrasgil olmayan) yeni dengeye varacaktır. İkincisi, fiyatlar gerekli değişmeleri gösterseler bile, bunların göreli değişme *hızlarına* bağlı olarak, ekonominin, arz/talep fazlalarının süreklilik kazandığı bir dengemsi duruma (quasi - equilibrium) varması da başka bir ihtimaldir. Bütün bunlardan, fiyatlar zamanla piyasalardaki fazlalara göre gerekli intibakı yaptıktan sonra da *devletin fiyatlara müdahale etmesiyle (gelir ve fiyat politikaları ile) veya para/maliye politikaları uygulaması ile gelir ve istihdam düzeylerini yükseltebileceği* sonucu çıkmaktadır.

Kaldı ki, herkesin fiyat - kabullenici davrandığına, fiyat değişmelerini bir «görünmez el»in gerçekleştirdiğine ilişkin varsayımı terk edip; fiyatların sanısal arz/talep eğrilerine göre kâr veya fayda ençoklaştırmağa çalışan insanlar tarafından belirlendiğini ve değiştirildiğini kabul ettiğimizde, sonuç değişmemektedir. Zira sanısal denge modellerinde ekonominin (gelir ve istihdamın ençoklaştığı) Walrasgil dengeye varması olsa olsa bir mutlu tesadüftür: ekonominin büyük ihtimalle ulaşacağı nokta, tüm piyasalarda efektif arz/talep fazlalarının ortadan kalktığı, dolayısıyla fiyat hareketlerinin durduğu bir *düşük* gelir - istihdam dengesidir. Bu sonuca yol açan, fiyat mekanizmasının bilgi aktarma sorunlarıdır. Bu modellerle «fiyat hareketlerini engelleyen piyasa - üstü güçler ve aksaklıklar olmadığı halde, fiyatların neden rekabetçi - olmayan düzeylerde *kaldığı* açıklığa [kavuşmaktadır]. Bu nitelikleriyle, eksik bilgiye dayanan *sanısal* (conjectural) fiyatlama modelleri, sabit - fiyat varsayımına bir rasyonalite getirmekte ve Walrascı - olmayan denge teorisinin mikro temellerinin oluşturulmasında önemli bir aşama olarak karşımıza çıkmaktadır.»[9]

Türkiye ekonomisinin sorunlarını anlamak açısından *Fiyat Mekanizması ve Makroekonomik Dengesizlikler* ne gibi perspektifler sunmaktadır?

Bu çalışma, ekonomide herhangi bir dönemde etkili olan miktar kısıtlamaları yumağını çözmeden, amaca yönelik bir iktisadî politikanın belirlenemiyeceğini göstermektedir. Buna göre, ekonomide cari konjonktürde üretim düzeyini, istihdam düzeyini, vb., hangi piyasalardaki arz - talep ilişkilerinin ve hangi nisbî fiyatların belirlediğini saptamak *zorunludur.*

(9) A.g.e., s. 160.

En basit iki piyasalı bir modelden, nedenleri tamamen farklı, mal talebinin tayınlandığı iki ayrı konjonktür, ve nedenleri tamamen farklı iki işsizlikli konjonktür çıkabildiğine göre, çok piyasalı bir ekonomi (nedenleri farklı) birçok «enflasyon»lar, «stagflasyon»lar, vb. yaşayabilir ve bir konjonktürden diğerine kolayca geçebilir.

Nihayet, bu çalışma, carî konjonktüre uygun olmayan bir teşhisle belirlenen politikaların isteneni vermeyeceğini, hattâ istenene tamamen ters olan sonuçlar verebileceğini göstermektedir.

Kitapta türetilen konjonktürler kümesi Türkiye ekonomisinin deneyimi bakımından çok ilginç olmayabilir. Türetilen konjonktürler, ele alınan piyasaların neler olduğuna ve diğer varsayımlara bağlıdır. Türkiye'nin gözlenen konjonktürlerini türeten sabit - fiyat modelleri kurmak, yöntemi kullanacak iktisatçılara düşmektedir.

Kararlılık sorunlarının incelendiği onaltı sayfa hariç, kitapta kısıtlı ençoklaştırma (Lagranj çarpanı yöntemi) dışında bir matematiksel teknik kullanılmamaktadır.[10] Kitabın birinci bölümü bazı modellerin kısaca tartışıldığı bir bölüm olduğundan daha soyuttur. Kitabın asıl tezlerinin geliştirilmesinde ve somutlaştırılmasında kullanılan modelin incelemesine ikinci bölümde başlanmaktadır.

Kanımca, «millî gelirin seviyesini toplam harcamalar belirler» diyen makroiktisat kitapları ile Türkiye'nin 1980 öncesi ve sonrası deneyimleri arasında bir bağlantı kuramayıp, bu nedenle iktisat kuramından soğuyanlar, Yılmaz Akyüz'ün *Fiyat Mekanizması ve Makroekonomik Dengesizlikler*'ini bitirdikten sonra Türkiye ekonomisine yönelik kuramsal çalışma yapmağa şevkleneceklerdir.

(10) Kararlılık konusuna ilgi duymayanlar bu onaltı sayfayı okumadan tartışmayı izleyebilirler.

YAZI KURULUNUN NOTU

Yapıt'ta yayımlanması önerilen yazıların, geniş marjlı ve çift aralıklı olarak, özenle yazılmış iki daktilo nüshası Yazı Kuruluna gönderilmelidir. Mümkün olduğu ölçüde, dergimizde benimsenmiş bulunan dipnot sistemi kullanılmalı; yani ana metnin sonuna eklenecek ayrı bir Kaynaklar listesinin yazar soyadı itibariyle alfabetik sıraya göre içereceği kitap veya makalelerin herbiri, dipnotlarda, yazarının soyadı ile yayım tarihinin bileşiminden oluşan bir kod ile anılmalıdır. Öte yandan, dipnotların ve tabloların ayrı yapraklarda verilmesi; başka bir deyişle, daktilo metnin sayfa dipleri veya içlerine yerleştirilmemiş olmaları zorunludur. Yazarlardan, doğum tarihlerini, varsa akademik geçmişlerini ve şimdiye kadarki çalışmalarını içeren kısa bir yaşam öykülerini de makaleleriyle birlikte iletmeleri rica olunur. Dergiye verilen yazıları değerlendirerek yayımlanıp yayımlanmamasına veya yazarından bazı düzeltme, ekleme ya da kısaltmalar istenip istenmemesine karar verecek olan, Yazı Kuruludur. Yapıt'a kabul edilen katkılar için daima telif ücreti ödenecek ve bu makale veya çevirileri daha sonra başka yerlerde yeniden yayımlamak hakkı katkı sahiplerinde kalacak; yayımlanmayan yazılar ise yazarları tarafından posta pulu önceden yollanmak kaydıyla geri alınabilecektir.

YENİ YAYINLARIMIZ

* DİYALETİK DÜŞÜNCENİN TARİHİ (2. Baskı) - Çıkıyor - Selahattin Hilav
* DÖVÜŞEN ANLATSIN (2. Baskı) Ahmet Telli
* SU ÇÜRÜDÜ (3. Baskı) Ahmet Telli

DİĞER YAYINLARIMIZ

DOST KİTABEVİ YAYINLARI

o NÜKLEER ENERJİ Mİ? — Stephen Croall - Kaianders, Çev. And Ersen
o SİNEMA DİLİ ÜZERİNE YAZILAR — Seçil Büker
o SİNEMA KURAMLARI — Seçil Büker — Oğuz Onaran
o SAKLI KALAN (3. Baskı) — Ahmet Telli
o HÜZNÜN İSYAN OLUR (5. Baskı) — Ahmet Telli
o BELKİ YİNE GELİRİM — Ahmet Telli
o SONELER (2. Baskı) — Shakespare, Çev: Saadet-Bülent Bozkurt
o BAHAR NOKTASI (2. Baskı) — Shakespeare, Çev. Can Yücel
o TÂLAT PAŞA — Tevfik Çavdar
o SATRANÇTA MUHAKEME VE PLAN — Dr. Max Euwe, Çev: Erol Koç - Danyal Kubin
o RASTLANTI VE ZORUNLULUK — Jacques Monod, Çev: Vehbi Hacıkadiroğlu
o BRECHT ESTETİĞİ VE SİNEMA — Mutlu Parkan
o SATRANÇTA AÇILIŞLAR VE AÇILIŞ TUZAKLARI (Tükendi) — E. Snosko-Borowsky, Çev: Erol MİNTAŞ
o BİZANS TOPLUMSAL VE SİYASAL DÜŞÜNÜŞÜ — Ernst Barker, Çev: Mete Tuncay
o TOPLUMSAL TARİH ÇALIŞMALARI — Çağlar Keyder
o ORTAÇAĞ KENTLERİ — Henri Pirenne, Çev: Şadan Karadeniz
o ESTETİZE EDİLMİŞ YAŞAM — Walter Benjamin, Çev: Ünsal Oskay
o FEODAL TOPLUMDAN YİRMİNCİ YÜZYILA (Tükendi) — Leo Huberman, Çev: Murat Belge
o PSİKANALİZİN BUNALIMI — Erich Fromm, Çev: Cengiz Güleç - Bedirhan Üstün
o YAPISALCILIK — Jean Piaget, Çev: Fusun Akatlı
o MÜZİK VE YABANCILAŞMA (Tükendi) — Walter Benjamin, Çev: Ünsal Oskay
o PSİKANALİZ AÇISINDAN EDEBİYAT — Freud - Jung - Adler, Çev: Selahattin Hilav
o DENEYSEL TİYATRO - İKİ OYUN — Bertolt Brecht, Çev: Kaya Öztaş
o KARANLIĞIN YÜREĞİ — Joseph Conrad, Çev: Sinan Fişek
o DÜŞKÜN — Thomass Mann, Çev: Nasuh Barın
o TAZİYE — Murathan Mungan

DOST KİTABEVİ
Merkez : Konur Sokak No : 4 Kızılay / ANKARA Tel : 18 83 27
Şube : Zafer Çarşısı No : 13 Yenişehir / ANKARA Tel : 31 64 24